

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI

ANILARDA ATATÜRK DÖNEMİNDE İÇ SİYASET (1923-1938)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜRCAN SAĞLAM

İSTANBUL 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI

ANILARDA ATATÜRK DÖNEMİNDE İÇ SİYASET (1923-1938)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÜRCAN SAĞLAM

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. VAHDETTİN ENGİN

İSTANBUL 2013

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

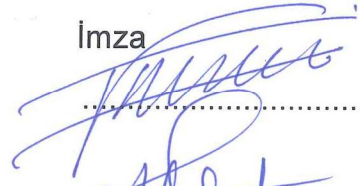
Yüksek lisans öğrencisi Gürcan SAĞLAM'ın "Anılarda Atatürk Döneminde İç Siyaset (1923-1938)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Vahdettin ENGİN
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Doç.Dr. Ali SATAN
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Doç.Dr. Cemalettin ŞAHİN
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

İmza

.....

.....

.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 16/09/2013 tarih ve 2013/16-6 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASAL DEVRİM

1.1. SALTANATIN İLGASI	6
1.2. DEVLET BAŞKANLIĞI MESELESİ	8
1.3. CUMHURİYETE KARŞI MUHALEFET	9
1.4. HALİFE ABDÜLMECİD EFENDİ’NİN TAVRI	10
1.5. HİLAFETİN KALDIRILMASI	11
1.6. GAZİ PAŞA’YA HALİFELİK TEKLİFİ	12
1.7. OSMANLI HANEDANI’NIN SINIRDIŞI EDİLİŞİ	13
1.8. DEĞERLENDİRME	15

İKİNCİ BÖLÜM

HESAPLAŞMA VE TASFİYE

2.1. ORDUDAN AYRILMALAR	22
2.2. MECLİSTE MUHALEFET	25
2.3. TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI	26
2.4. ŞEYH SAİD İSYANI VE HÜKÜMET DEĞİŞİMİ	28
2.5. TAKRİR-İ SÜKÛN	31
2.6. İSYANIN BASTIRILMASI	33
2.7. TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI’NIN KAPATILMASI	34
2.8. İZMİR SUİKASTİ	36
2.9. SUİKAST KOMİTASI	36
2.10. ZİYA HURŞİD	47
2.11. MUHAKEMELER	48
2.12. İSTİKLÂL MAHKEMELERİ	52
2.13. DEĞERLENDİRME	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEMOKRATİK KATILIM

3.1. YENİ BİR FIRKA KURULMASINI GEREKTİREN SEBEPLER	60
3.2. SERBEST FIRKA'NIN KURULUŞ AMACI HAKKINDA İDDİALAR	63
3.3. FETHİ BEY'İN FIRKA REİSLİĞİNE GETİRİLME SEBEPLERİ	65
3.4. FETHİ BEY'İN FIRKADAN HABERDAR OLMASI	67
3.5. GAZİ PAŞA'NIN FIRKALAR ARASI TARAFSIZLIĞI	68
3.6. YENİ FIRKANIN KADROSU	72
3.7. FIRKA İÇİ MUHALEFET	74
3.8. YENİ FIRKANIN PROGRAMI	75
3.9. FIRKAYA KATILIMLAR VE HALKIN TEVECCÜHÜ	78
3.10. FETHİ BEY'İN BATI ANADOLU GEZİSİ	78
3.11. İZMİR OLAYLARI	79
3.12. FETHİ BEY'İN İZMİR NUTKU	80
3.13. FETHİ BEY'İN TUTUMU	82
3.14. CUMHURİYET GAZETESİ'NDE YAYINLANAN AÇIK MEKTUPLAR	83
3.15. İNKILÂPLARA TEPKİLER	85
3.16. YENİ FIRKANIN SEÇİMLERE KATILMA SEBEBİ	86
3.17. SEÇİMLERDE YAŞANANLAR	87
3.18. SEÇİMLERİN NETİCELERİ	88
3.19. İKTİDARA GELME MÜCADELESİ	90
3.20. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NIN FESHEDİLİŞİ	91
3.21. YARIN GAZETESİ VE FIRKAYA ETKİLERİ	93
3.22. FIRKANIN SİYASÎ ETKİLERİ	93
3.23. TENKİTLER VE TEPKİLER	95
3.24. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NIN GENEL DEĞERLENDİRMESİ	95
3.25. TÜRK İNKILÂBINDA KADIN MESELESİ	96
3.26. DEĞERLENDİRME	105
SONUÇ	113
KAYNAKÇA	123
ÖZGEÇMİŞ	133

ÖNSÖZ

“Anılarda Atatürk Döneminde İç Siyaset (1923-1938)” adlı bu yüksek lisans tezinde, Türkiye’de Kurtuluş Savaşı sonrasında yaşanan rejim ve iktidar mücadelelerinin anılara yansısı incelenmiştir.

Tez, anıları kaynak edinmiş üç bölüm ve her bölümün sonunda bulunan araştırma eserlerini kaynak edinmiş birer değerlendirme bölümünden oluşmaktadır. Çalışmanın anıları kaynak edinmiş bölümlerinde, süreçler anılara yansıdığı şekliyle hikaye edilmiş; değerlendirme bölümlerinde ise konuyla ilgili tartışmalı noktalar farklı farklı yazarların bakış açılarıyla incelenmiştir.

Birinci bölümde, Mudanya Mütarekesi’nin ardından başlayan İstanbul-Ankara mücadelesi ele alınmış; saltanatın ilgası, cumhuriyetin ilanı ve hilafetin kaldırılması anılara yansıdığı şekliyle incelenmiştir.

İkinci bölümde, cumhuriyet devrinin ilk muhalefet fırkası ile bu dönemin isyan ve suikast girişimleri incelenmiş; bu bağlamda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Şeyh Said İsyanı, İzmir Suikasti ve İstiklâl Mahkemeleri ele alınmış, anılara yansıdıkları şekilde nakledilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise Türkiye Cumhuriyeti’ndeki çoğulcu demokrasi girişimi ele alınarak cumhuriyet devrinin ikinci muhalefet fırkası olan Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Türk kadın haklarının kazanılması incelenmiştir.

Tezin konusu gereğince daha ziyade anılar kaynak olarak kullanılmış; bununla birlikte araştırma eser, gazete ve dergilerden de faydalanılmıştır.

Çalışma için başlangıçta, Celal Bayar’ın Atatürk tarafından başbakanlığa getirilişi dördüncü bölüm olarak düşünülmüştür. Fakat bu bölüm, Celal Bayar ile İsmet İnönü mücadelesinin sonuçları bakımından Milli Şef dönemiyle de ilgili olması ve şahıslar arası ilişkiler ile kaynakçalar bakımından 1923-1938 yılları dışına taşması sebebiyle tezin kapsamı dışında bırakılmıştır.

Son olarak, beni 1923-1938 yılları arasında okuma yapabileceğim bir tez konusu çalışmaya yönlendiren hocam Sayın Doç. Dr. Ali Satan’a, bana olan güveni ve desteğiyle tezimi bitirmem için gereken gücü veren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Vahdettin Engin’e, lisans ve yüksek lisans arkadaşım Nihan Akın’a ve çalışmam boyunca her türlü sıkıntıya benimle birlikte tahammül ederek çalışmamın esas sahibi

olan bařta kardeřim Damla Saęlam ve annem Mųjgan Saęlam olmak ۆzere tۆm aileme teřekkۆrۆ bir borç bilirim.

Gۆrcan Sağlam

İstanbul 2013

ÖZET

1922 yılında Lozan Konferansı'na gidildiğinde batılı devletler Türkiye'yi geri kalmış bir devlet olarak adlandırmışlardır. Türk inkılâp hareketinin devam etmesinin şart olduğu, konferans sırasında ciddiye alınmayan delegelerimiz tarafından net olarak anlaşılmış ve Türkiye'ye de bildirilmiştir.

Türk inkılâbının Atatürk dönemindeki en önemli ilkeleri laiklik ve demokrasi olmuş ve hemen hemen yapılan tüm inkılâplar bu iki temel ilke üzerine inşa edilmiştir.

Cumhuriyet rejimi tek partili bir yapı ile kurulmuş ve Atatürk döneminde iki defa çok partili demokrasi deneyimi yaşanmıştır. 1924 yılında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası; Şeyh Said İsyanı ve İzmir Suikasti neticesinde tarihe karışmıştır. 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası ise irticayı örgütlenmeye teşvik etmesi nedeniyle feshedilmek zorunda kalmıştır.

Kapatılan ve feshedilen siyasi partiler Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasi geleneğinin yerleşmesini geciktirmiş; bununla birlikte, inkılâpların yerleşmesi ve yeni rejimin pekişmesi için demokrasiden ödün verilmek zorunda kalmıştır.

ABSTRACT

While attending to Conference of Lausanne in 1922, Turkey was called as an undeveloped country by western countries. It was understood clearly by Turkish delegates, who was ignored during the conference, that contiuning of Turkey's reform movements was very essential, afterwards Turkey was informed about the situation, too.

Secularism and democracy became the most important principles of Atatürk's period and nearly all reforms were built on these two basic principles.

Turkish Republic was established with an authoritarian single-party and experienced multi-party democracy during Atatürk's period. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (Progressive Republican Party), which was formed in 1924 was closed on the grounds of Sheikh Said Rebellion and the Assassination Attempt in Izmir. Serbest Cumhuriyet Fırkası (Free Republican Party), formed in 1930 had to be abolished, either as the party encouraged the reactionary groups to be organized.

Turkey's democracy traditions couldn't become firmly established because of abolished and closed parties; however, for the sake of reforms and the republic being able to be strengthened, unfortunately it was essential to compromise like that despite the democracy.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geen eser
Bkz.	: Bakınız
b.t.y.	: Basım tarihi belirtilmemiş
b.y.y.	: Basım yeri belirtilmemiş
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Doç.	: Doçent
Dr.	: Doktor
Haz.	: Hazırlayan
K.	: Kısım
Prof.	: Profesör
s.	: Sayfa
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
v.d.	: Ve diğerkleri

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, Sultan İkinci Abdülhamid idaresinde, devletin dağılmasının önlenebileceği düşünülmüştür. Bununla birlikte sömürgeci Batı Avrupa devletlerinin Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarları, bu devletlerin Osmanlı coğrafyasında bölücü faaliyetler yürütmesine neden olmuş; Abdülhamid idaresi, bu bölücü faaliyetlerin olumsuz sonuçlarını ancak daha uzak tarihlere öteleyebilmiştir. Sultan Abdülhamid, batı devletlerinin bölücü faaliyetlerini engellemek ve imparatorluğu ayakta tutabilmek için sıkı denetimli ve baskıcı bir yönetim oluşturmuştur. 'İstibdat dönemi' olarak adlandırılan bu baskıcı idare, Sultan Abdülhamid yönetimine karşı muhalefetin güçlenmesine sebep olmuş; Jön Türk adı verilen muhalifler Sultan Abdülhamid idaresini devirerek meşruti bir idare kurmayı amaçlayan gizli cemiyetler kurmuşlardır.¹

1889 yılında, Abdülhamid iktidarına muhalif beş askeri tıbbiye öğrencisi arasında gizli olarak kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti, yaptığı yayınlarla İstanbul'da yüksek öğrenim gören gençler arasında taraftar toplamış; Selanik ve Manastır'daki subayların da hareketi desteklemesi ile orduya nüfuz ederek güçlenmiştir.² Ordunun da desteğini alan cemiyet, 1908 yazında başta Selanik'te olmak üzere pek çok bölgede Abdülhamid yanlılarına suikastler düzenleyerek ve dağa çıkararak Sultan Abdülhamid'i anayasal bir düzen ve meşrutiyet ilan etmek zorunda bırakmışlardır.

Meşrutiyetin ilanıyla birlikte ilk etapta geniş bir hürriyet havası esmiştir. Bu hürriyet havası içinde Müslüman ve gayrimüslim halk samimiyetten uzak bir şekilde kaynaşmış, devletin iç ve dış sorunlarının ortadan kalkacağına inanmıştır. Bununla beraber meşrutiyetin ilanıyla birlikte oluşacağı tahmin edilen barış ve refah ortamı kısa sürmüş; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı ve Girit'in Yunanistan'a katıldığını bildirmesi ile birlikte devlet zor günler yaşamaya başlamıştır.

Dış siyasetteki bu olumsuz gelişmelerin yanı sıra iç siyasette de Abdülhamid idaresini 'yıkamak' dışında hiçbir ortak hedefi bulunmayan Jön Türkler, farklı fikirleri nedeniyle kendi içlerinde mücadele etmeye başlamışlardır. Jön Türklerin arasında

¹ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, Ankara 2006, s. 326.

² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul 2010, s. 86.

birbirinden farklı düşünen toplulukların ve fertlerin iktidar mücadelesi, iç siyasette istikrarsızlıklara ve karışıklıklara sebep olmuştur.³

Otuz iki yıl aradan sonra açılan mecliste, seçimler sonucunda Prens Sabahaddin'in 'Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ne bağlı bulunanların meydana getirdikleri daha ziyade Osmanlıcı ve adem-i merkeziyetçi olan Ahrar Fırkası'nı geride bırakan İttihat ve Terakki Cemiyeti, mecliste fazla sayıda mebusa sahip olmuş;⁴ kurulan ilk hükümet olan Kamil Paşa hükümetini istifa etmek zorunda bırakarak yerine cemiyete yakın olan Hüseyin Hilmi Paşa hükümetini kurdurmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, hükümeti, cemiyete yakın Hüseyin Hilmi Paşa'ya kurdurmasından sonra İttihat ve Terakki muhalifleri ile cemiyet arasında önemli siyasi mücadeleler yaşanmış; iç siyasetteki bu mücadele 31 Mart olayına neden olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalifi olan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, 31 Mart olayından hemen önce İttihat ve Terakki aleyhinde faaliyetlerde bulunarak halkı cemiyete ve hükümete karşı kışkırtmış; fikirlerini özellikle askerlerin arasına yaymaya çalışmıştır.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti yayın organı olan Volkan gazetesi ve gazetenin yazarlarından Derviş Vahdetî ise yazılarıyla halkı galeyana getirmiştir.⁵ Tahrik edilen muhafazakâr İslamcı çevreler, 'din elden gidiyor' söyleviyle sokağa taşmış; şeriatın tam olarak uygulanmasını, hükümetin istifa etmesini, Müslüman kadınların Beyoğlu'na gitmemesini, harbiye nazırı ile mebusan reisinin istifasını, Heyet-i Vükelâ'nın değişmesini, subayların değiştirilerek İstanbul'dan başka bir yere gönderilmesini, isyancıların cezalandırılmamasını ve yüz pare top atılarak şenlik yapılmasını istemişlerdir.⁶ Bunun üzerine istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa yerine Tevfik Paşa sadarete geçmiştir.

Fakat hükümet değişikliği ve mürtecilerin isteklerinin yerine getirileceğine dair verilen sözler irtica hareketinin sona ermesini sağlayamamıştır. İstanbul'da meşrutiyeti tehdit edecek kadar büyüyen bu irtica hareketinin bastırılması için Selanik'ten özel bir kuvvet hazırlanarak Selanik Tümen Kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa kumandasında yola çıkmış ve Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'nın kumandasına girmiştir.

³ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul 2010, s. 850.

⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2001*, İstanbul 2006, s. 460.

⁵ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 471.

⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 1, K. 2, Ankara 1991, s. 185.

Mustafa Kemal'in de Kurmay Heyeti'nde yer aldığı hareket ordusu Yeşilköy'e gelmiş ve İstanbul'daki olayları denetim altına almıştır.

İrtica hareketinin bastırılmasının ardından Sultan Abdülhamid tahttan indirilerek yerine Sultan Beşinci Mehmed Reşad getirilmiştir. Sultan Mehmed Reşad döneminde İttihat ve Terakki Fırkası, hükümeti daha fazla denetim altına almıştır. Vakıa fırka, güçlenmenin yanı sıra bölünmelere de sahne olmuş; İttihat ve Terakki'den ayrılan bazı mebuslar Ahali Fırkası'nı ve kurucuları arasında Miralay Sadık Bey, İbrahim Hakkı Paşa, Damat Ferit ve Doktor Rıza Nur'un bulunduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurmuşlardır.⁷ Fakat ordunun siyasete karışması ve iç siyasetteki mücadeleler Trablusgarp ve Balkan Savaşlarındaki büyük mağlubiyetlere ve toprak kayıplarına sebep olmuştur.

Balkan Savaşı'nın kayıpları neticesinde Talat ve Enver Paşalar önderliğinde bir hükümet darbesi düzenleyen İttihat ve Terakki Fırkası, Bâb-ı Âlî baskını denilen bu darbe ile hükümeti tümüyle ele geçirmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Bâb-ı Âlî baskınından sonra, diğer fırkaların etkilerini azaltarak iktidarının en güçlü dönemine ulaşmış; Birinci Dünya Savaşı yıllarını da bu güçlü iktidar ile geçirmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesi sonucunda savaşın sorumlusu ve savaş suçlusu konumuna düşen İttihat ve Terakki Fırkası, kendini feshetmiş; bununla birlikte ittihatçılık devam etmiştir.

Mütareke yıllarında İtilaf Devletleri'ne karşı ılımlı bir siyaset güden Hürriyet ve İtilaf Fırkası, güçlenerek iktidara gelmiştir. İktidara gelen Hürriyet ve İtilaf fırkası, muhalifi olduğu İttihat ve Terakki Fırkası'ndan intikam alır bir tutum ile ittihatçı avına başlamıştır. Damat Ferit hükümetleri ittihatçıları kovuşturarak onları bir takım cezalara çarptırmış; böylece hem İtilaf devletlerinin gözüne girmeye hem de ittihatçıları siyaset sahnesinden silmeye çalışmıştır.⁸ Bu ittihatçı avı, İttihat ve Terakki Fırkası önde gelenleriyle sınırlı kalmayıp ılımlı ittihatçıları ve hatta milliyetçileri de kapsamış; geniş bir tutuklama ve cezalandırma süreci başlamıştır. Böylece mütareke döneminde, Anadolu işgal altındayken bile, siyasi çekişme Türkiye iç siyasetinin önemli konularından biri olmuştur.

İstanbul'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İttihat ve Terakki Fırkası hesaplaşması yaşanırken Ankara'da ise inkılâpçı-muhafazakâr mücadelesi yaşanmıştır. Bu

⁷ Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 886.

⁸ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C. 1, İstanbul 2004, s. 203.

mücadeleler sonucunda mecliste Tesanüt Topluluğu, İstiklâl Topluluğu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi ve Islahat Topluluğu hizipleri ortaya çıkmıştır.⁹

1921 yılı sonlarından itibaren ise Birinci Millet Meclisi'nde, Kara Vasıf Bey'in etkisiyle Hüseyin Avni, Selâhaddin, Trabzon Mebusu Ali Şükrü, Kırşehir Mebusu Müfit Hoca, Erzurum Mebusu Celalettin Arif, Afyon Mebusu Mehmet Şükrü, Samsun Mebusu Emin ve Erzurum Mebusu Raif Hoca'nın içinde bulunduğu bir muhalefet topluluğu oluşmuştur.¹⁰ Meclis içinde oluşan bu muhalefet, Milli Mücadele boyunca münakaşaların yaşanmasına neden olduğu gibi, zaferden sonra da saltanatın ilgası konusunda tartışmaların çıkmasına sebep olmuştur.

İç siyasette İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren süregelen münakaşa ve mücadeleler Atatürk döneminde de saltanatın ilga edilmesi, cumhuriyetin ilanı, hilafetin kaldırılması, Terakkiperver Fırka'nın kurulması ve İzmir Suikasti gibi olaylarla devam etmiştir. 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla, iktidarda olan Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı öncekilerden farklı bir muhalefet oluşturulmuş; fırka feshedilmesine rağmen yirmi sene kadar sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı temel alan Demokrat Parti iktidara gelmiştir.

Demokrat Parti döneminde de Türkiye iç siyaseti İkinci Meşrutiyet döneminden devredilen iç siyaset alışkanlığından ayrılmamıştır. Bir dönem Demokrat Parti için çalışmış olan Vehbi Tanılmişoğlu, anılarında Türk halkının siyasi öbekleşmesini şu şekilde anlatmıştır: "Demokrat Parti'nin, büyük oy patlamasıyla seçimleri ezici bir çoğunlukla kazanması, olaylı taşkınlıkları da beraberinde getirdi. 1946 yılından sonra iki düşman kampa ayrılmış halk kitlelerinin arasındaki gerilim, 1950 seçimlerinden sonra, biraz da iktidara gelen parti üst kademesinin sorumsuz beyan ve tutumlarıyla, en üst düzeye tırmandı. Yalnız, bu sefer zalim ve mazlumlar arasındaki roller değişmişti.

1950-1951 öğretim yılında Aydın'ın bir dağ köyünde öğretmenlik yapmışım. Köylü, Demokrat ve Halk Partili olarak ikiye ayrılmıştı. Kahveleri bile ayrı olan bu iki kesim birbirlerini düşman gibi görüyorlardı. Onlara dilimin döndüğü kadar, Balkan bozgununu örnek gösterip, yaptıklarının doğru olmadığını, birbirlerine hoşgörü ve sevgiyle bakmalarını telkin etmeye çalıştım. Zira, önsezilerim bende, vaktin erken

⁹ Yılmaz Altuğ, *Türk Devrim Tarihi Dersleri 1919-1938*, İstanbul 1978, s. 121.

¹⁰ Yılmaz Altuğ, *a.g.e.*, s. 144.

olmasına rağmen, filmin aynı ve fakat yalnızca aktörlerinin rollerini değiştirmiş olduğu düşüncesini uyandırmaya başlamıştı.”¹¹

¹¹ Vehbi Tanılmişoğlu, *Yaşlı Bir Denizcinin Anıları Son Devrin Çöküşü*, b.y.y. b.t.y., s. 67.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASAL DEVRİM

Lale Devri'ne kadar götürülebilen Türk İnkılâp Hareketi'nin son hatvesi olan Atatürk döneminde hukukî, içtimaî ve iktisadî alanlarda birçok yenilik yapılmış; iç siyaset alanında ise saltanatın ilgası, cumhuriyetin ilanı ve hilafetin kaldırılması gibi siyasi inkılâplar gerçekleştirilmiştir.

1.1. SALTANATIN İLGASI

Tevfik Paşa'nın Lozan Barış Konferansı'na İstanbul Hükümeti'nin de katılacağı yolundaki telgrafları üzerine zaruri bir hâl alan saltanatın ilgası meselesi, Gazi Paşa'nın; Karabekir Paşa ve Rauf Bey'in de desteğini almasıyla birlikte¹² gerçekleşmiştir.

Büyük Millet Meclisi'ne hilafet ve saltanatın birbirinden ayrılmasını ve saltanatın kaldırılmasını teklif eden seksen imzalı bir takrir verilmiş ve takrir 1 Kasım 1922 günü mecliste okunarak müzâkere edilmiştir. Tartışmalar üzerine söz alan Gazi Paşa, İslâm ve Türk Tarihi'nden bahsederek hilafet ve saltanatın ayrılabilceğini, Millî hâkimiyet ve saltanat makamının ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi olabileceğini, tarihi vakalara dayanarak, izah etmiştir.¹³

Gazi Paşa'nın açıklamalarının ardından; Teşkilat-ı Esasiye, Şer'îye ve Adliye Encümenleri'ne havale edilen mesele, meclis binasının bir odasında Kırşehir Mebusu Hoca Müfid Efendi'nin reisliğinde toplanan encümenlerde müzâkere edilmeye başlanmıştır. Görüşmeler esnasında, Şer'îye Encümeni azâsından bazı hoca efendilerin hilafetin saltanattan ayrılamayacağını ifade etmeleri üzerine; odanın bir köşesinde müzakereleri takip eden Gazi Paşa, reisten söz istemiş ve önündeki sıranın üzerine çıkarak şöyle bir konuşma yapmıştır: “Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye, müzakere ile münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet ve saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk Milleti'nin hâkimiyet ve saltanatına vazıulyed olmuşlardı; bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de Türk Milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek; hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzû-i bahs olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele zaten emr-i vâki olmuş bir hakikati ifadedden ibarettir. Bu, behemehâl olacaktır.

¹² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara 2010, s. 915.

¹³ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 2010, s. 145.

Burada içtima edenler, meclis ve herkes meseleyi tabîi görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, gene hakikat usûlü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.”¹⁴

Gazi Paşa'nın konuşması üzerine söz alan Ankara Mebusu Hoca Mustafa Efendi: “Affedersiniz efendim. Biz meseleyi başka noktayı nazardan mütâlaa ediyorduk. İzahatınızdan tenevvür ettik.” demiş ve böylece müşterek encümen kanun layihasını hazırlayarak meclise sunmuş; aynı gün, Büyük Millet Meclisi ikinci oturumunda saltanat ile hilafetin ayrılmasına ve saltanatın kaldırılmasına dair olan kanun ittifakla kabul edilmiştir.¹⁵

İkinci Abdülhamid gibi muktedir bir saltanat yanlısı olan Sultan Vahideddin,¹⁶ saltanat ve hilafetin birbirinden ayrılması ve saltanatın ilga edilmesiyle birlikte, Avni Paşa ve Tütüncübaşı Şükrü Bey'e göre, saltanatsız hilafet olamayacağı¹⁷ ve hayatının tehlikede olduğu gerekçesiyle¹⁸ ülkeyi terk ederek İngiltere'ye sığınmıştır. Bunun üzerine İngiltere şu bildiriye yayınlamıştır: “Zât-ı şahane, mevcut durum karşısında hürriyet ve hayatını tehlikede gördüğünden bütün Müslümanların halifesi sıfatıyla İngiliz himayesini ve aynı zamanda İstanbul'dan başka bir yere naklini istemiştir. Zât-ı şahanenin arzusu bu sabah yerine getirilmiştir. Türkiye'deki İngiliz Kuvvetleri Başkumandanı Harington, zât-ı şahaneyi almaya giderek bir savaş gemisine kadar kendisine eşlik etmiştir.”¹⁹

Böylece Sultan Vahideddin, her şeyden üstün tuttuğu saltanatından²⁰ Sultan Reşad'ın da hoşlanmadığı ve çekindiği²¹ İttihat ve Terakki Fırkası mensupları tarafından değil, onlara muhalif olan fahri yaveri²² ve ‘benim namağlup generalim’ dediği Mustafa Kemal Paşa tarafından²³ uzaklaştırılmış ve İngiltere'nin himayesine sığınmıştır. Bu durum, değerlendirme bölümünde ele alacağımız gibi günümüze kadar ulaşan tartışmalara sebep olmuştur.

17 Kasım 1922 sabahı Sultan Vahideddin'in bir İngiliz zırhlısına sığınarak memleketten ayrılması üzerine, Büyük Millet Meclisi tarafından hilafet makamına

¹⁴ Naci Kasım, *Türk'ün Altın Kitabı Gazi'nin Hayatı 1881-1938*, İstanbul 2005, s. 148.

¹⁵ Soyak, a.g.e., s. 146.

¹⁶ Ali Haydar Midhat, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatıralarım 1872-1946*, İstanbul 2008, s. 244.

¹⁷ Osman Öndeş, *Vahdeddin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor Milli Mücadele ve Sürgün Yılları*, İstanbul 2012, s. 352.

¹⁸ Feridun Kandemir, *Tütüncübaşı Şükrü Anlatıyor Sultan Vahdeddin'in Son Günleri*, İstanbul 2010, s. 60.

¹⁹ Hulüsi Turgut, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, İstanbul 2011, s. 186.

²⁰ Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir 2002, s. 217.

²¹ İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, İstanbul 1994, s. 332.

²² Celâl Bayar, *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş*, C. 8, İstanbul 1997, s. 80.

²³ Okday, a.g.e., s. 330.

Abdülmecid Efendi seçilmiştir.²⁴ Vakıa anılara yansıdığı kadarıyla, bu gelişmeler Sultan Vahideddin'in yurt dışında olmasına rağmen, tekrar iktidara gelmek için girişimlerde bulunmasını engellememiştir.

Tütüncübaşı şükrü Bey'e göre, Sbık Dhiliye Nazırı Mehmed Ali ve şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin önce Suriye'ye oradan da Türkiye'ye gelmeleri ve şark vilayetlerinde gizli faaliyetlerle Sultan Vahideddin adına bir hükümet kurmaları tasarlanmıştır.²⁵ Refi Cevad Bey'e göre ise çeşitli siyasi çevreler tarafından suikastler düzenlemek ve ihtilal yapabilmek için Sultan Vahideddin'den maddi yardımlar istenilmiř²⁶ ve hatta Sultan Vahideddin bu ve benzeri yardım taleplerine olumlu yanıtlar vererek iktisadî destekte bulunmuştur.²⁷

1.2. DEVLET BAşKANLIğI MESELESİ

Saltanatın ilgasının ardından ortaya çıkan 'devlet başkanı' sorunu Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ve siyasal cereyanın i siyasete dönmesiyle birlikte tekrar yoğun bir şekilde gündeme gelmiştir.

Her ne kadar Ali Fuad Paşa, Rauf Bey'in cumhuriyet taraftarı olduğunu ifade etmiş olsa da²⁸ Mazhar Müfit Kansu'dan öğrendiğimize göre Erzurum Kongresi'nden beri devlet idaresini cumhuriyet olarak düşünen Gazi Paşa:²⁹ "Rauf Bey bakanlar kurulu başkanlığından çekilirken 'Sizden çok rica ederim, devlet başkanlığı katını glendiriniz.' dedi. Ben, 'Dediğinizi yapacağıma kesin olarak güveniniz.' diye yanıt verdim. Rauf Bey'in ne demek istediğini ben pek güzel anlamıştım. Rauf Bey, devlet başkanlığı katı olarak halifelik katını düşünüyor ve o makama g ve yetki sağlanmasını benden rica ediyordu. Rauf Bey'in, benim olumlu yanıtlımla ne demek istediğimi anlayıp anlamadığı kuşkuludur. Sonradan, cumhuriyet kurulduktan sonra, kendisiyle Ankara'da yaptığımız bir konuşmada niçin muarız olduğunu; yapılmış olan şeyin, Ankara'dan ayrılırken benden yapılmasını rica ettiği ve benim söz verdiğim işten başka bir şey olmadığını söylediğim zaman: 'Ben, devlet başkanlığı katını glendiriniz derken, hiç de cumhuriyetin kurulmasını düşünmüş ve istemiş değildim.' demiştir."³⁰

²⁴ Soyak, *a.g.e.*, s. 147.

²⁵ Kandemir, *a.g.e.*, s. 142.

²⁶ Refi Cevad Ulunay, *Bu Gözler Neler Gördü*, İstanbul 2002, s. 36.

²⁷ Kandemir, *a.g.e.*, s. 145.

²⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, İstanbul 2011, s. 458.

²⁹ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara 2009, s. 131.

³⁰ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1057.

diyerek, Rauf Bey'in devlet başkanı olarak Halife Abdülmecid Efendi'yi düşündüğünü belirtmektedir.³¹

Esasında, saltanatın kaldırılmasının ardından devlet başkanının kim olduğunun belirtilmemesine rağmen; Türkiye'de ve dış memleketlerde Türkiye'nin devlet şeklinin ne olduğuna kanaat getirilmeye başlanmıştır.³² Yakup Kadri Bey'e göre; Türkiye'de adı konulmamış olunmasına rağmen herkes tarafından bilinen bu devlet şeklinin ilan edilmesine karşı olanların muhalefet sebebi, Rauf Bey'in bahsettiği gibi saltanat ve hilafet makamına vicdani bağlılık ve vefa duygusu³³ değil; cumhuriyetin ilanı ile birlikte başvekilliğe İsmet Paşa'nın gelmesi endişesidir.³⁴

1.3. CUMHURİYETE KARŞI MUHALEFET

Anılarında cumhuriyetin ilanına dair olan duygularını: "29 Ekim 1923 gecesi, geç vakit henüz yatmıştım ki top sesleriyle uyandım. Merakla kulak verdim. Top sesleri dinmiyordu. Yüze yaklaştığını fark edince içimden doğan bir hisle, 'Mutlaka cumhuriyettir; öyle ise memlekete ve millete hayırlı ve uğurlu olsun.' dedim. Sabahleyin erkenden gazeteleri alınca geceki hükmümde aldanmamış olduğumu anlayarak bir derece daha müsterih oldum."³⁵ şeklinde anlatan Rauf Bey, cumhuriyetin ilanından hemen sonra İstanbul gazetecilerine: "Cumhuriyet, birkaç kişinin arzusuyla böyle alalecele ilan edilemez. Mesele açık olarak uzun bir incelemeden geçirilmeli; önce millet önünde tartışılmalı, millet çoğunluğunun eğilimi öğrenildikten sonra bir karar verilmeli. Ankara'ya giderek bu görüşümü millet kürsüsünden açık olarak bağıracağım." diyerek kendisiyle çelişmekle kalmamış, İsmet Paşa'nın azılı bir muhalefet doğuyor yorumunu yapmasına da sebep olmuştur.³⁶

Rauf Bey'in, 'cumhuriyetin sorumsuz kimselerce gereksiz yere ve acele bir şekilde ilan edildiği' yönündeki düşüncelerine,³⁷ İsmet Paşa: "Cumhuriyetin ilanına karar veren Büyük Millet Meclisi'dir. Cumhuriyetin ilanını teklif edenler gayri mesul kimseler olmadığı gibi karar verenler de devletin en yetkili uzvudur." şeklinde cevap vermiştir.³⁸

³¹ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1097.

³² İsmet İnönü, *Hatıralar*, Ankara 2009, s. 439.

³³ Atatürk, *a.g.e.*, s. 913.

³⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İstanbul 2009, s. 44.

³⁵ Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul 2009, s. 561.

³⁶ Turgut, *a.g.e.*, s. 220.

³⁷ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1109.

³⁸ İnönü, *a.g.e.*, s. 445.

İsmet Paşa'nın 'azılı bir muhalefet doğuyor' diyerek işaret ettiği Rauf Bey, Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Paşa ve Doktor Adnan Bey'in başını çektiği muhalifler, İstanbul basınına sık sık cumhuriyet karşıtı açıklamalar yapmış ve "Esas itibariyle cumhuriyetçiyim. Fakat Ankara cumhuriyetini kabul etmiyorum." diyen Hüseyin Cahid Bey ile yakınlık kurmuşlardır.³⁹

Sadece Hüseyin Cahid Bey değil, Mehmed Emin Bey ve Velid Ebuziya Bey de Vatan, Tanin, Tevhid-i Efkâr gazetelerinde cumhuriyet karşıtı yazılar yazmaya başlamışlar ve bu yazılarda cumhuriyet yönetimiyle birlikte İttihâd ve Terakki Dönemi benzeri bir idarenin ortaya çıkacağını savunmuşlardır.⁴⁰ 'Meclisin nereye gideceğinin bilinmediğini'⁴¹ ve 'cumhuriyeti ilan edenlerin kendi saltanatlarını da ilan edeceklerini'⁴² söyleyen Rauf Bey, böylece İstanbul basınıyla paralel fikirler beslemiş ve henüz idaresinin herhangi bir aksaklığını görmediği cumhuriyet idaresine muhalefet etmeye başlamıştır.

1.4. HALİFE ABDÜLMECİD EFENDİ'NİN TAVRI

Gazi Paşa; cumhuriyetin ilanından sonra, Ali Fuad Paşa'nın da onayladığı gibi, laiklik ile demokrasiye aykırı olan⁴³ hilafeti kaldırmayı düşünmüştür. Zekeriya Sertel'e göre ise muhalif konumda olan İstanbul basınından Hüseyin Cahid Bey, yapılacak değişikliği fark ederek; hilafetin kaldırılarak diktatörlüğe doğru gidileceğini iddia etmeye başlamıştır.⁴⁴

Cumhuriyetin demokrasi ilkesiyle ters düşen hilafet makamının kaldırılacağı hissi güçlendikçe, Rauf Bey'in Halife Abdülmecid Efendi'ye yaptığı ziyaretler⁴⁵ ve basın, özellikle de Tanin ile Tevhid-i Efkâr gazeteleri,⁴⁶ Abdülmecid Efendi'nin tavrını değiştirmesine sebep olmaya başlamıştır.

Abdülmecid Efendi'ye, Büyük Millet Meclisi tarafından halife olarak seçildiğinde verilen talimatta; Halife-i Müslimin unvanından başka sıfat taşımaması, İslâm âlemine neşredilecek bir beyannamede Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kendisini hilâfete intihabından memnuniyetini bildirmesi, bir ecnebi zırhlısına binerek memleketten kaçan Sultan Vahideddin'in bu hareketini takbih etmesi, Türkiye Büyük

³⁹ Turgut, *a.g.e.*, s. 220.

⁴⁰ Mehmet Kaygısız, *Türklerde Müzik*, İstanbul 2000, s. 204.

⁴¹ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1109.

⁴² Atatürk, *a.g.e.*, s. 1119.

⁴³ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 465.

⁴⁴ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul 2001, s. 107.

⁴⁵ Turgut, *a.g.e.*, s. 222.

⁴⁶ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 50.

Millet Meclisi Hükümeti'nin hizmetlerini takdîrkâr bir dil ile anlatması bildirilmiştir.⁴⁷ Fakat devlet başkanı gibi kılıç kuşanmaya, tarikatlarla toplantı yapmaya ve yabancı konukları ağırlamaya,⁴⁸ Fatih Sultan Mehmed'in elbisesini giyip Fatih Camii'ne Cuma namazı için at ile gitmeye başlamış olan Abdülmecid Efendi,⁴⁹ talimatnameye de uymayarak; imzasının üstünde 'Halife-i Müslimin' yerine 'Halife-i Resulullah' ve babasının ismi münasebetiyle 'Abdülmecid bin Abdülaziz Han' isimlerini kullanmış, Sultan Vahideddin hakkında beyanat vermekten kaçınmıştır.⁵⁰

1.5. HİLAFAFETİN KALDIRILMASI

Halife Abdülmecid Efendi'nin talimatnameye uymaması ve padişah gibi davranması, hükümeti rahatsız etmiştir. Bununla birlikte Kılıç Ali'ye göre; hilafet ancak Abdülmecid Efendi'nin, cumhurreisinin yirmi beş katı maaş almasına⁵¹ rağmen, ihtiyaçlarını karşılayamadığını ileri sürerek bu maaşın arttırılmasını istemesiyle kaldırılma sürecine girmiştir.

Gazi Paşa'nın harp oyunları için İzmir'de bulunduğu sırada; Halife Abdülmecid Efendi, başkâtibi vasıtasıyla hükümete, bahsi geçen taleplerini iletmiştir.⁵² İsmet Paşa, İzmir'de bulunan Gazi Paşa'ya gönderdiği bir telgraf ile durumu kendisine açıklamıştır. Kâzım Paşa; Gazi Paşa'nın, eline geçen telgraf üzerine hilafeti kaldırmaya karar verişini şu şekilde anlatmaktadır: "Gazi Paşa yazılanlara çok sinirlendi ve derhal şu cevabı yolladı. 'Halife kendisinin ve makamının ne olduğunu bilmeli ve bununla iktifâ etmelidir. Hükümetçe ciddi ve esaslı tedbirler ittihâzını rica ederim.' Bu cevabı alınca İsmet Paşa'yla beraber İzmir'e gittik. Harp oyunları nedeniyle ordunun bütün kumandanları oradaydı. Erkan-ı Harbiye reisi Fevzi Paşa da İzmir'deydi. Mustafa Kemal Paşa; Fevzi Paşa, İsmet Paşa ve benimle bir toplantı yaptı ve 'Artık hilafeti kaldırmanın zamanı gelmiştir. Harp oyunlarından sonra Ankara'ya döner dönmez bu işi halletmek gerekiyor.' dedi. Diğer kumandanlarla da görüşerek fikrini açıkladı."⁵³

Büyük Millet Meclisi'nde yapılan görüşmeler üzerine 3 Mart 1924 günü, Karabekir Paşa'nın diktatörlük olarak adlandırdığı⁵⁴ üç önerge kabul edilmiştir. Buna göre Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile hilafet kaldırılmış; Genelkurmay Başkanlığı,

⁴⁷ Kasım, *a.g.e.*, s. 167.

⁴⁸ Kaygısız, *a.g.e.*, s. 205.

⁴⁹ Kazım Özalp, Teoman Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, Ankara 1992, s. 28.

⁵⁰ Kasım, *a.g.e.*, s. 167.

⁵¹ Turgut, *a.g.e.*, s. 224.

⁵² İnönü, *a.g.e.*, s. 449.

⁵³ Özalp, *a.g.e.*, s. 29.

⁵⁴ Yücel Demirel, *Kâzım Karabekir Günlükler 1906-1948*, İstanbul 2009, s. 909.

Bakanlar Kurulu listesinden çıkartılmış; bütün eğitim kurumları Millî Eğitim Bakanlığı'na devredilmiş ve medreseler kapatılmıştır.⁵⁵

1.6. GAZİ PAŞA'YA HALİFELİK TEKLİFİ

Karabekir Paşa, Gazi Paşa'nın hilafeti kaldırması hususunda: "Mustafa Kemal Paşa'nın çıkamadığı bir makamı yıkmak kararı vermiş ve fiiliyatına da geçmiş olduğuna şüphe kalmadı." demiştir.⁵⁶ Fakat hilafetin kaldırılması konusunun anılara yansımaları, muhaliflerin birçok defa Gazi Paşa'ya halifelik teklif ettiğini göstermektedir.

Gazi Paşa, kendisine halifelik teklif edilmesini Nutuk'ta şöyle anlatmaktadır: "Büyük Millet Meclisi halifeliği kaldırdığı sırada, din bilginlerinden Antalya Mebusu Rasih Efendi, Kızılay adına Hindistan'da bulunan bir kurulun başkanlığını yapıyordu. Rasih Efendi, Mısır'a uğrayarak Ankara'ya döndü. Benden görüşme isteyerek şunları anlattı: Gezdiği ülkelerdeki Müslüman halk benim halife olmamı istiyormuş. Müslümanların yetkili kurulları bana bu dileği bildirmek için Rasih Efendi'yi vekil seçmişler. Rasih Efendi'ye verdiğim yanıtta, Müslümanların bana olan güven ve sevgilerine teşekkür ettikten sonra dedim ki: Siz din bilginlerindensiniz. Halifenin devlet başkanı demek olduğunu bilirsiniz. Başlarında kralları, imparatorları bulunan uyrukların bana ulaştırdığınız dilek ve önerilerini ben nasıl kabul edebilirim? Kabul ettim desem, o uyrukların başındaki kişiler bunu kabul eder mi? Halifenin buyrukları ve yasakları yerine getirilir. Beni halife yapmak isteyenler buyruklarımı yerine getirebilecekler midir? Bu duruma göre, yapacak işi ve anlamı olmayan kuruntudan bir niteliği takınmak gülünç olmaz mı?"⁵⁷

Mahmut Esat Bey'in anlattığına göre ise; bir fırka toplantısında zamanın Adalet Bakanı Seyit Bey tarafından Gazi Paşa'ya hilafet önerildiğinde, Gazi Paşa kısaca şu yanıtı vermiştir: "Tenezzül etmem."⁵⁸

Gazi Paşa'nın halifelik makamıyla ilgili görüşünü anlatan bir başka anı da şu şekildedir: "12 Kasım 1922 tarihinde saltanatın hilafetten ayrılması hakkında kanun tasarısı meclisin genel görüşmesine sunuldu. Bu kanunun ortak encümenlerde görüşülmesi sırasında, hocalardan bir bölümü gizlice Mustafa Kemal Paşa'ya gelip; hilafetle saltanatın birbirini tamamlayan iki kuvvet olduğu, İslâm dünyası üzerinde büyük etkisi ve söz geçerliliği bulunduğu, bunların birbirinden ayrılmasının İslâm

⁵⁵ Turgut, *a.g.e.*, s. 226.

⁵⁶ Uğur Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, İstanbul 1993, s. 116.

⁵⁷ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1133.

⁵⁸ Kemal Arıburnu, *Atatürk'ten Anılar*, İstanbul 1998, s. 75.

dünyasında kötü yankılar oluşturacağı, manevi kuvvetlerimizin kaybolacağı, saltanatın değişmesiyle her iki kuvvetin başına kendisinin geçmesi gerektiği konularında direnmede ve ricada bulunmuşlarsa da Mustafa Kemal Paşa bu öneriyi sert bir yanıtla geri çevirmiştir. Kanun tasarısının görüşülmesi sırasında bu düşüncede olan hoca efendiler, ‘Tarihi görevimizi yapıyoruz.’ diyerek tasarının geri çevrilmesini var güçleriyle istemişlerse de meclisin çoğunluğu kanun tasarısını olduğu gibi kabul etti. Bu sorun hakkında özel konuşmalarında Gazi Paşa, ‘Bu hocalar; başımda yeşil bir sarık, yüzümde uzun bir sakal, geniş bir cübbe içinde elimde bir tespih, beni öbür dünyaya bağlı bir adam yapmak istediler. Şaşılacak bir şey varsa; bunların kalın kafalarının beni hâlâ anlayamamasıdır.’ demiştir.”⁵⁹

Kâzım Paşa ise, hilafetin kaldırılmasına muhalif olanların son çare olarak Gazi Paşa’ya halifelik teklif ettiklerini anlatırken şu kelimelere yer vermektedir: “Muhallifler son dakikada başarılı olamayacaklarını anlayınca, yeni bir görüş ortaya attılar ve ‘Halifesiz olmaz; memleket bunca asırdır hilafetle idare edildi. Hilafet İslâmiyet’in en yüksek merciidir. Bu makam boş kalmaz. Hiç olmazsa Mustafa Kemal Paşa halife olsun.’ dediler. Mustafa Kemal Paşa böyle bir teklifi çok anlamsız buldu. ‘Bu adamlar mevzunun ciddiyetini, hatta işin esasını anlayamamışlardır.’ diyordu.”⁶⁰

Semyon İvanoviç Aralov’a göre, esasında muhalifler bir yandan Gazi Paşa’ya hilafet makamına geçmesini önerirken, bir yandan da şehir ve köylerde Gazi Paşa’nın hilafet makamına geçeceği söylentisini yayarak halkın Gazi Paşa’ya olan bağlılığını azaltmayı amaçlamış; muhaliflerin bu niyetini anlayan Gazi Paşa ise yurt gezileri yaparak halka yeni rejimi anlatmış ve halk ile ilişkisini sıcak tutmuştur.⁶¹

1.7. OSMANLI HANEDANI’NIN SINIRDIŞI EDİLİŞİ

4-5 Mart 1924 gecesi İstanbul Valisi Haydar, Polis Müdürü Saadeddin ve Emniyet Genel Müdürü Muhiddin Beyler tarafından gereken önlemler alınmış, sarayın telefonları kesilmiştir. Merkez kumandanı Albay Zafer Bey kumandasında bir müfreze, Dolmabahçe Sarayı’nı kordon altına almıştır. Vali Haydar, Emniyet Müdürü Muhiddin, Polis Müdürü Saadeddin, Beyoğlu Belediye ve Altıncı Şube Müdürü İhsan Beyler saraya gitmişlerdir. Sarayda bulunan Başyaver Cemal Bey, Yaver Şükrü Bey ve Yaver Selim Bey ile Abdülmecid’in Seccadebaşısı Zeki ve Kilercibaşısı Şükrü Beylerden Zeki

⁵⁹ Kemal Arıburnu, *Atatürk ve Çevresindekiler*, Ankara 1988, s. 124.

⁶⁰ Özalp, *a.g.e.*, s. 30.

⁶¹ Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, Çev. Hasan Âli Ediz, İstanbul 2010, s. 154.

Bey tarafından, o sırada mabeyn dairesi kütüphanesinde bulunan Abdülmecid Efendi'ye ziyaretçileri olduğu haber verilmiş, o da hemen kabul etmiştir.

Kütüphaneye önce Polis Müdürü Saadeddin Bey, arkasından Vali Haydar Bey ve heyetin diğer üyeleri girmiştir. Vali Bey, meclisin kararını tebliğ etmiş ve kendisinin birkaç saat sonra sınırdan çıkarılacağını bildirmiştir. Bu tebliğe fena halde sinirlenen Abdülmecid Efendi, yandaki salona geçmiş; elinde bir takım gazeteler ile geri dönmüştür. Gazeteleri göstererek, “Ben hain değilim. Ölsem de buradan gidemem.” gibi sözler söylemeye ve soğukkanlılığını kaybetmeye başlamıştır. Polis Müdürü Saadeddin Bey, kendisini saygılı bir şekilde yatıştırmaya çalışmış ve metin olmasını söylemiştir. Bugünkü durumun, tarihin kararından başka bir şey olmadığını hatırlatmıştır.

Abdülmecid Efendi, sükûnet bulduktan sonra, hazırlık için iki gün izin istemiş; fakat Haydar Bey kesin bir şekilde, sabaha kadar mutlaka sınır dışına çıkması gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine, yanında akrabalarından kimseyi götürüp götürmeyeceğini soran Abdülmecid Efendi'ye, istediği akrabalarını götürebileceği söylenmiştir.

Heyet, görevini gerçekten büyük bir terbiye ve nezaket içinde tamamlamıştır. Abdülmecid Efendi, kürklü paltosunu giymiş ve saat sabaha karşı 05.00 ile 05.30 arasında harem dairesinden dışarıya çıkmıştır. Oğlu Ömer Faruk, kızı Dürrüşehvar, eşleri Şehsuvar ve Hayrunnisa Hanımlar, doktoru, özel sekreteri Keramet Nigar ve dadısı da onu izlemişlerdir. Kişisel eşyalar otomobile yerleştirildikten sonra, ilk otomobile iki eşi ve kızı, ikinci otomobile oğlu Ömer Faruk, üçüncü otomobile dadısı ve özel sekreteri Keramet binmişlerdir. İlk otomobile binecek olan Abdülmecid Efendi, hepsinin otomobillere binmesini beklemiş; sarayın tahtını öperek vedalaşmış ve otomobiline binmiştir.

Kafile önden ve arkadan otomobillerle izlenmiştir. Vali, emniyet genel müdürü ve polis müdürlerinin en arkadaki otomobille takip ettikleri kafile, doğruca Çatalca'ya hareket etmiş; oradan da Sirkeci'de bekleyen trene nakledilmiştir. Tren, saat 9.05'te İsviçre'nin Bern şehrine doğru hareket etmiştir.

Abdülmecid Efendi'nin hareketinden sonra, sarayda bulunan yüz elliden fazla kadın, erkek, bekçi ve harem ağası hemen sarayı terk etmiş ve sarayın bütün kapıları

mühürlenmiştir. Sınır dışı edilen hanedan efradı ise on altısı damat olmak üzere yüz kişi kadar olmuştur.⁶²

1.8. DEĞERLENDİRME

Bülent Tanör'ün 'Siyasal Devrim' olarak adlandırdığı⁶³ saltanatın ilgası, cumhuriyetin ilanı ve hilafetin kaldırılması adımlarından oluşan yaklaşık bir buçuk yıllık süreç, Toktamış Ateş tarafından 'Öncü Devrimler' olarak isimlendirilmiştir.⁶⁴ Toktamış Ateş'e göre, Sultan Vahideddin akılcı davranarak başlangıçta 'var gibi gösterdiği' Anadolu Hareketi desteğini Anzavur, Damat Ferit, Dürrizade fetvaları ve kuva-yı inzibatiye ile kirletmeseydi belki Osmanlı Hanedanı da günümüz kimi batı ülkelerinde gördüğümüz gibi sembolik bir biçimde varlığını sürdürebilirdi.⁶⁵

Bülent Tanör ise Toktamış Ateş'in aksini iddia etmekte ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortadan kalkan hanedanlardan bahsederek; Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya'da yaşanan değişimlerin yanı sıra içeride de 1909 yılından itibaren meydana gelen padişahın tahttan indirilmesi, sultanın silikleştirilmesi, padişahsız yönetim alışkanlığının oluşması ve düşman ile işbirliği yapılması gibi gelişmeler neticesinde Osmanlı Hanedanı'nın sonunun geldiğini ifade etmektedir.⁶⁶

Önceki bölümde anılara yansıyan şekliyle anlatılan saltanatın ilgası konusunun Ankara'da yükselişe geçişi, bahsetmiş olduğumuz gibi Sultan Vahideddin'in kendini 'galip sultan' olarak görmesi sebebiyle Refet Paşa'nın kendisine yapmış olduğu Ankara Hükümeti'ni tanıma teklifini oyalaması ile başlamıştır. Aynı dönemde İtilaf Devletleri'nin, Ankara Hükümeti'nin yanı sıra İstanbul Hükümetini de Lozan Barış Konferansı'na çağırmasıyla Gazi Paşa, saltanatın ilgası konusunda aradığı fırsatı bulmuştur. Bu gelişmeler üzerine, Meclis'te vakanın padişahın yeni bir hamlesi olduğunu ifade eden onaltı konuşmacı söz almış ve İstanbul'un Lozan Konferansı'na temsilci göndermesinin vatana hıyanet olacağını söylemişlerdir. Söz alan İsmet Paşa'nın, bu çifte çağrının Mudanya Mütarekesi'ne aykırı olduğunu ifade etmesiyle de son noktaya gelmiştir. Gazi Paşa, bu noktada dindar çevrelerin tepkisini çekmeyecek bir çözüm yolu bulmuş ve saltanat ile hilafetin birbirinden ayrılmasıyla halifeliliğin

⁶² Turgut, *a.g.e.*, s. 227-228.

⁶³ Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, İstanbul 2006, s. 183.

⁶⁴ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul 2010, s. 212.

⁶⁵ Ateş, *a.g.e.*, s. 210.

⁶⁶ Tanör, *a.g.e.*, s. 186.

siyaset ile ilgilenmeyecek bir şehzadeye verilmesini sağlamıştır. Bu çözüm yolu, hem padişahı iktidardan uzaklaştırmış hem de meclisteki dindar unsurları yatıştırılmıştır.⁶⁷

Mabeyin Başkâtibi Rıfat Bey'e göre; Sultan Vahideddin, saltanatı ve sarayı terk ederek İtilaf Devletleri'ne sığınmanın kendisi ve hanedanı için ne anlama geldiğini bilmekte ve kendisi için neler söyleneceğini tahmin etmektedir. Fakat Fransız İhtilali sırasında idam edilenlerle benzer bir son yaşamamak için can korkusuyla, hilafeti denetimleri altına almak isteyen İngiltere'ye sığınmayı tek çıkar yol olarak görmüştür.⁶⁸

İngiltere Dış İşleri Bakanlığı yetkililerinden Ronald Lindsay'in 6 Kasım 1922'de aldığı bir not ise Rıfat Bey'in ifade ettiği gibi, İngilizlerin hilafeti denetim altına almayı düşündüklerini göstermektedir. Ancak Lindsay'in "Fırsattan yararlanarak, padişaha Kıbrıs'ta siyasi barınak önererek veya ona görevinden istifa etmemesini telkin ederek İslam ülkelerinin gözünde saygınlığımızı yükseltme olanağını incelemekte yarar olabilir. Halifenin İngiltere tarafından Türkiye'deki ulusçulara ve cumhuriyetçilere karşı korunması, Hindistan ve öteki İslam ülkelerinde pek etkili olabilir." şeklindeki fikri, Hindistan kral naibinin 10 Kasım 1922'de Hindistan Bakanlığı'na gönderdiği telgraf nedeniyle uygulamaya konulmamıştır. Kral naibi, telgrafında "Padişahın halifeliği dışında, kendisi Hindistan'da pek az tanınmıştır ve Türkiye'nin işgali sırasında, onun, İngilizlerin aleti olduğundan kuşkulaniılmaktadır. Dolayısıyla, genel eğilime göre, onun tahttan indirilmiş olması Hindistan'da ilgisizlikle karşılanmıştır. Mustafa Kemal ise ülkenin kurtarıcısı ve İslam'ın şampiyonu olarak görülmektedir."⁶⁹ ifadelerini kullanmıştır.

Sultan Vahideddin'in ülkeyi terk etmesi, kaynaklarda genellikle 'kaçmak' veya 'sığınmak' olarak kullanılmış; bununla birlikte Sovyetler Birliği'nin Türkiye elçisi olarak 1922 ve 1923 yıllarında Türkiye'de bulunan Semyon İvanoviç Aralov, 'kovulmak' kelimesini tercih etmiştir.⁷⁰ Sultan Vahideddin ise 'hicret' kelimesini kullanmış, hicret ettiğini ifade ederek geri döneceğini de ima etmiştir.⁷¹

Terim olarak 'kaçmak'ı tercih eden Refet Paşa ise olayın kaçmaktan ziyade 'kaçışa göz yummak' olduğunu şöyle anlatmaktadır: "Vaziyeti düşündüm. Biliyordum ki her iktidar bir müddet sonra yıpranır. Biz padişahı hapis veya idam edersek halk

⁶⁷ Lord Kinross, *Atatürk Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, İstanbul 2012, s. 410.

⁶⁸ Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, İstanbul 1975, s. 72.

⁶⁹ Salâhi Sonyel, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara 2010, s. 202.

⁷⁰ Aralov, *a.g.e.*, s. 152.

⁷¹ Murat Bardakçı, *Şahbaba Osmanogulları'nın Son Hükümdarı Altıncı Mehmed Vahideddin'in Hayatı Hatıraları ve Özel Mektupları*, İstanbul 2006, s. 246.

zamanla onu mağdur görecek ve bizi kabahatli sayacaktı. Bu itibarla hadiseleri olurluna bırakmayı uygun buldum. Kaçan bir hükümdarı, halkın hiçbir zaman affetmeyeceğini düşündüm. Kaçtığı gün askeri bir müdahale devletin başına bir dert açabilir dedim. Onun için hiçbir tertibata lüzum görmedim. Son Osmanlı Hükümeti istifa ettikten sonra ben Bâb-ı âli’de yatıp kalkıyordum. Vahideddin’in kaçtığı sabahın erken saatinde hükümdarın bahriyeli yaveri pek sarsılmış bir halde odama geldi. ‘Kaçtı efendim.’ diye ağlamaklı bir sesle olayı hikaye etti. Kendisini teskin ettim. Ve haberdar olduğumu söyledim.”⁷²

Bir iddiaya göre ise Refet Paşa, Sultan Vahideddin’in kaçmasına göz yummakla kalmayıp gitmesi için onu ikna etmeye de çalışmış, hatta “Kalırsanız kan akacak.” diyerek korkmasını da sağlamıştır.⁷³ Refet Paşa’nın bu tutum ve çabası, Lord Kinross’un “Atatürk-Bir Milletın Yeniden Doğuşu” adlı kitabında yazdığı gibi “Milliyetçiler, padişahı tutuklayıp sürgüne göndermek gibi çirkin bir durumdan kurtulmuşlardı. Kendi isteği ve kafirlerin yardımıyla kaçmış; haksızlığa uğramış biri gibi görünecek yerde bütün İslam aleminin hakaretine uğramıştı.”⁷⁴ şeklinde düşünülmesini sağlamış ve bu vaka Ankara Hükümeti’nin başarılı bir tertibi olarak tarihe kaydedilmiştir.

Sultan Vahideddin’in İngiltere denetimine girmesiyle birlikte, hanedan mensupları arasından yeni bir halife seçilmesi zaruri bir hal almış; bu sebeple 163 mebusun katılımıyla 19 Kasım 1922 tarihinde yapılan gizli oylamada Abdülmecid Efendi 148 oy ile halife seçilmiştir. Oylamada İkinci Abdulhamid’in oğulları olan Abdurrahim Efendi iki, Selim Efendi üç oy almış; dokuz mebus ise çekimser kalmıştır.⁷⁵

Meclis tarafından halife seçimi yapılmadan iki gün önce, 17 Kasım 1922 günü, Refet Paşa Abdülmecid Efendi ile görüşmüş ve daha önce anılar bölümünde anlatıldığı gibi hükümet ile Abdülmecid Efendi belli konularda anlaşmaya varmıştır. Abdülmecid Efendi Ankara’da alınan kararları onaylamış ve yazılı olarak bir belge de hazırlamıştır.

⁷² Uluğ, *a.g.e.*, s. 82.

⁷³ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 257.

⁷⁴ Kinross, *a.g.e.*, s. 415.

⁷⁵ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 273.

Hazırladığı bu belgede “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin hilafet ve saltanat hakkında ittihaz ettiği kararı tamamen tasdik ve tasvip ediyorum.” yazmaktadır.⁷⁶

Saltanatın ilgasından sonra geçen bir yıllık dönemde, ülke gündemini en çok meşgul eden meseleler Lozan Barış Konferansı ve devlet başkanı belirsizliği olmuştur. Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasından sonra ise dikkatler devlet başkanı belirsizliği konusunda yoğunlaşmış; İsmet Paşa bu sorun ile ilgili olarak Lozan’da yaşananları kastederek, “Avrupalı diplomatlar beni ikaz ettiler. Devletin reisi yoktur dediler.” demiştir.⁷⁷

Anılar bölümünde anlatıldığı gibi cumhuriyetin ilan edilmesinden ve hükümet başkanlığına İsmet Paşa’nın getirilmesinden korkan muhalifler ve dindar kesim, devlet başkanı olarak Halife Abdülmecid Efendi’yi düşünmüşlerdir. Gazi Paşa ise hem muhaliflerin tepkisinin çekilmemesi hem de cumhuriyetin ilk başbakanı olarak düşündüğü İsmet Paşa’nın yıpranmaması için, Rauf Bey’den boşalan icra vekilleri reisliğine Fethi Bey’i getirmeyi ve uygun zaman geldiğinde bir kabine bunalımı oluşturarak cumhuriyeti ilan etmeyi tasarlamıştır.

Yusuf Kemal Bey, Gazi Paşa’nın bu stratejisinin ilk adımını anılarında şöyle anlatmaktadır: “1923 senesi Ağustos başlarındaydı. Meclis açılacaktı. Ankara’ya döndüm. Bir gün Mustafa Kemal Paşa’nın meclisin riyaset odasında olduğunu öğrenerek hürmetlerimi arz için içeriye girdim. Sandalyeye oturur oturmaz bana, ‘İcra vekilleri reisi kimi yapacağız?’ dediler. Ben, ‘Rauf Bey’in Sivas’a gittiğini haber almıştım. Fakat istifa ettiğini bilmiyordum. İcra vekilleri reisine ne olmuş?’ dedim. ‘İstifa etti.’ dediler. ‘Kimi reis yapacağınızı siz kararlaştırmışsınızdır. Niye bana soruyorsunuz?’ dedim. ‘Hayır. Hayır. Söyle.’ buyurdular. ‘Mademki emir buyuruyorsunuz. O halde söyleyeyim. Bu zât belli. Lozan Muahedesi’ni yapan bunun tatbikatını da yapmalıdır.’ Mustafa Kemal Paşa eliyle kulağını göstererek, ‘Malûl yapamaz.’ buyurdular. Orada bulunanlardan Doktor Fikret Bey, ‘Fethi Bey dururken İsmet Paşa icra reisi olur mu?’ dedi. Meclis reisi Paşa, ‘Doğru söz bu.’ buyurdular. Ben, ‘Aa Paşam, Fethi Bey’in icra vekilleri reisi olması sizce kararlaşılmış imiş. Beni niçin söylediniz?’ diye şikayette bulundum.”⁷⁸

⁷⁶ Ali Satan, *Son Halife Abdülmecid Efendi Saltanatsız Hilafet ve Halifesiz Cumhuriyet Günlerinde*, İstanbul 2011, s. 86.

⁷⁷ Tanör, *a.g.e.*, s. 197.

⁷⁸ Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s. 272.

1923 yılı Ekim ayı sonlarında, Gazi Paşa beklediği fırsatı bulmuş ve önde gelen muhaliflerin de Ankara’da bulunmamasını göz önünde bulundurarak eylemini uygulamaya koymuştur.⁷⁹ Muhaliflere adeta meydan okuyan Gazi Paşa, güçleri yettiği takdirde hükümet kurmalarına ve hatta ülkeyi yönetmelerine izin vermek için Fevzi Paşa dışındaki tüm hükümet üyelerine görevlerinden çekilmelerini ve içlerinde bu göreve tekrar seçilenler olursa kabul etmemelerini emretmiştir. Böylece 27 Ekim 1923 tarihinde, boşalan hükümet için muhalefet kendi aday listelerini oluşturmaya başlamış, fakat bir türlü meclis tarafından kabul edilecek ve ulus kamuoyunca onay görececek bir liste oluşturamamışlardır.⁸⁰ Önde gelen muhaliflerin yokluğunda kabul görür bir liste oluşturulamayacağını bilen Gazi Paşa, bu suretle eyleminin ikinci aşamasına geçmiştir.

28 Ekim gecesi, Çankaya’da Gazi Paşa ile İsmet Paşa, Kazım Paşa, Kemaleddin Sami Bey toplanmışlar ve hükümet bunalımına karşı bir tertip hazırlamışlardır. Buna göre, ertesi gün yapılacak olan grup toplantısında tartışmalar çıkmaza girdiği sırada, Kemaleddin Sami Bey bir takrir vererek çözüm üretmesi için Gazi Paşa’yı toplantıya çağıracaktır.⁸¹ Ertesi gün, tertip gereğince kürsüye çıkan Gazi Paşa, mebusların teker teker vekil seçmelerini eleştirmiş ve sorunun kökeninin anayasadaki devlet biçimine ilişkin belirsizlik olduğunu söylemiştir.

Gazi Paşa’nın okuttuğu öneri şu şekildedir: “Anayasanın birinci maddesine ‘Türkiye Devleti’nin yönetim biçimi cumhuriyettir.’ hükmü eklenecek. Üçüncü madde şöyle değiştirilecektir: ‘Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından yönetilir. Meclis hükümetin ayrıldığı yönetim dallarını, bakanlar kurulu aracılığıyla yönetir.’ Sekizinci ve dokuzuncu maddelerin yerine de şu maddeler konulacaktır: ‘Türkiye Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu tarafından ve kendi üyeleri arasından bir seçim dönemi için seçilir.’ Türkiye Cumhurbaşkanı, devletin başkanıdır. Bu niteliğiyle gerek gördükçe meclise ve bakanlar kuruluna başkanlık eder. Başbakan, cumhurbaşkanı tarafından ve meclis üyeleri arasından seçilir. Öbür bakanlar başbakan tarafından yine meclis üyeleri arasından seçildikten sonra tümü cumhurbaşkanı tarafından meclisin onayına sunulur.”⁸² Gazi Paşa’nın teklifinin kabul edilmesi ve anayasada yapılan değişikliklerle birlikte yeni rejimin adı bizzat konulmuştur.

⁷⁹ Kinross, *a.g.e.*, s. 448.

⁸⁰ Özer Ozankaya, *Cumhuriyet Çınarı Mustafa Kemal’i ‘Atatürk’ Yapan Uygarlık Tasarımı*, İstanbul 2003, s. 310.

⁸¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922 1938*, C. 3, İstanbul 2012, s. 147.

⁸² Ozankaya, *a.g.e.*, s. 311.

Bu değişiklik önerileri hakkında yapılan grup toplantısındaki konuşmalar arasında en ilginci, Abdurrahman Şeref Bey’in konuşması olmuştur: “Hükümet biçimlerini saymak gereksizdir. Egemenlik sınırsız ve koşulsuz ulusundur. Kime sorarsanız sorunuz, bu, cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama bu ad kimilerine hoş gelmezmiş, varsın gelmesin!”⁸³

‘Siyasal Devrim’ döneminin üçüncü ve son hamlesi olan hilafetin kaldırılması, anılar bölümünde hikaye edilenin dışında ele alındığında, süreci tetikleyen iki önemli olay olduğu görölmüştür.

İlk tetikleyici olay, 15 Ocak 1923’te İsmail Şükrü Hoca’nın yazdığı “Hilafet-i İslamiyye ve Büyük Millet Meclisi” adlı risale olmuştur. Bu risalede, İslam dininde egemenliğin Allah’a ait olduğu, hilafet ile papalığın aynı şey olmadığı ve hilafetin dünya işlerini de düzenlemesi gerektiği vurgulanmış; halife ile meclisin aynı şehirde yer alması gerektiği belirtilmiş ve “Halife meclisin, meclis de halifenindir.” denilmiştir.⁸⁴ Bu risaleden, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin halifenin danışma meclisi olması gerektiği anlaşılmaktadır. Oysa meclis, açıldığı günden itibaren, egemenliği ilahi bir güce değil millete ait saymıştır.

Hindistan’dan gelen telgraflar ise, tetikleyicilerin ikincisini oluşturmıştır. Ağahan ve Emir Ali’nin yazdığı, hilafetin önemli ve pekiştirilmesi gereken bir kurum olduğuna dair telgraflar İstanbul basınının eline geçmiş ve yayınlanmıştır.⁸⁵ Bu suretle Hilafet, uluslararası bir sorun haline getirilmeye çalışılmıştır.

Bu noktada dikkat çekici olan ise, İsmâîli olan Ağahan’ın, Sünnî olan Hilafet makamı ile hiçbir ilgisinin olmamasıdır. Ayrıca Ağahan, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin çıkarttığı cihad fetvasına karşı, fetvanın gayrimeşru olduğunu iddia ederek Hindistan’ın Osmanlı Devleti’ne değil İngiltere’ye bağlı kalması için çalışmış ve başarılı olmuştur.⁸⁶ Emir Ali ise İngiltere’de Kur’an-ı Kerim’in İngilizce baskısını yaptırmakla tanınmış ve sevilmiş bir şahıstır.⁸⁷

İlter Turan, hilafetin kaldırılmasını yeni rejimin ideolojisi bağlamında ele alarak şu şekilde anlatmıştır: “Halifenin milliyetçi hükümete bir rakip teşkil edeceği anlaşılmaya başlandı. İslam dini, Müslümanları, bu din taraftarlarının teşkil ettiği bir

⁸³ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1081.

⁸⁴ İsmail Şükrü Çelikalay, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, İstanbul 1993, s. 35-36.

⁸⁵ Tanör, *a.g.e.*, s. 208.

⁸⁶ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 333.

⁸⁷ Charles Sherrill, *Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal*, Çev. Alp Ilgaz, b.y.y. b.t.y., s. 189.

topluluk olarak görür. Bu topluluk içindeki bütün fertler; dil, gelenek, yaşadıkları bölge, ırk veya etnik menşei farkı gözetmeksizin kardeşlerdir. Hâlbuki bir milli devlet, vatandaşlarının kendilerini diğer ülkelerin vatandaşlarından ayrı ve başka hissetmelerini ister. Diğer bir deyimle milli devlet, vatandaşları arasında biraz dışarıyı sevmeme uyandırmak ister; milli sınırları aşan akımlar ise milliyetçilik duygusunu zayıflatıcı niteliktedir. İslam her ne kadar Türkler arasında birleştirici bir rol oynuyorsa da halifenin varlığı dinin uluslararası yönünü kuvvetlendiriyordu. Bu bakımdan İslam ile milliyetçilik arasında teorik bir çatışma vardı. Ayrıca hem İslam hem de milliyetçilik vatandaşların en yüksek sadakatlerini talep ediyordu. Milliyetçiler en üstün sadakatin kendilerine bağlanmalarını istiyorlardı.”⁸⁸

Cumhuriyetin ilanından sonra etkinliklerini arttıran muhalifler, Halife Abdülmecid Efendi’nin çevresinde toplanmaya başlamışlardır. Abdülmecid Efendi de bu destek ile birlikte meclise verdiği sözleri unutarak yetkisini genişletme niyetine girmiştir. İstanbul basınının ve meclisteki muhaliflerin faaliyetleri, hilafet makamının sonunu getirmiştir. Zaten Birinci Dünya Savaşı’nda cihad ilan edilmesinin binlerce Müslüman’ın karşı cephelerde savaşmasını engellememesi, Şerif Hüseyin’in İngiltere’nin desteğiyle Halife Sultan’a karşı ayaklanması ve Kurtuluş Savaşı esnasında milli harekete karşı verilen fetvaların İngiliz ve Yunan uçaklarıyla Anadolu’ya atılması gibi olaylar sebebiyle halkın hilafet makamına saygısı ve güveni kalmamış; İlder Turan’ın açıkladığı gibi, toplum, sadakatini yeni rejime yönlendirmiş, dolayısıyla hilafetin kaldırılması halk tarafından tepki görmemiştir.

⁸⁸ İlder Turan, *Cumhuriyet Tarihimiz Temeller Kuruluş Milli Devrimler*, İstanbul 1969, s. 78.

İKİNCİ BÖLÜM

HESAPLAŞMA VE TASFİYE

29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilan edilmesi ile Türkiye’de demokratik hayata ilk adım atılmıştır. Bununla birlikte demokrasinin tam anlamıyla gerçekleştirilmesi için hükümetin mecliste denetlenmesi ve çok fırkalı hayatın oluşturulması gerekmiş; ilk çok fırkalı demokrasi deneyimi ise 1924 yılı Kasım ayında Millî Mücadele döneminin yedi önemli liderinden dördü olan Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Paşa ve Rauf Bey’in⁸⁹ önderliğinde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın muhalefeti ile gerçekleşmiştir.

2.1. ORDUDAN AYRILMALAR

Karabekir Paşa, bir yıllık ordu müfettişliği döneminde teftişleri sonucunda verdiği raporların ve önerilerin dikkate alınmaması sebebiyle,⁹⁰ 26 Ekim 1924 günü öğleden sonra Birinci Ordu Müfettişliği’nden istifa ederek İstanbul Mebusluğu vazifesine başlayacağını Erkan-ı Harbiye-i Umumiye ve Müdafaa-i Millîye’ye bildirmiştir.⁹¹

Bununla birlikte Gazi Paşa, Karabekir Paşa’nın raporlarının ve önerilerinin Genelkurmay’da ilgili birimlerce incelenmiş, bunların kabul edilip uygulanabilecek kısımlarının dikkate alınmış ve uygulanmış olduğunu; ancak uygulanması devletin gücü dışında bulunan ya da bir bilimsel değeri olmayıp Paşa’nın kendi kuruntularına dayanan önerilerinin dikkate alınmamış olduğunu belirtmektedir.⁹²

Karabekir Paşa’nın istifasından dört gün sonra 30 Ekim 1924 günü Ali Fuad Paşa da ordu müfettişliğinden istifa ederek mebusluğa dönmüştür. Anılarında mektuplarının ve kendisinin takip edildiğini ve bu fesat kaynağının ne olduğunu öğrenmek için meclise döndüğünü ifade eden⁹³ Ali Fuad Paşa’nın istifa etmek için Ankara’ya geldiği gün yaşananlar da bir tartışma konusudur.

⁸⁹ Abdülhamit Avşar, yedi önemli lider derken Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Fevzi Paşa, Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Paşa ve Rauf Bey’i kastetmiştir. Bkz: Abdülhamit Avşar, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası*.

⁹⁰ Orbay, *a.g.e.*, s. 572.

⁹¹ Demirel, *a.g.e.*, s. 933.

⁹² Atatürk, *a.g.e.*, s. 1137.

⁹³ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 501.

30 Ekim günü Konya'dan Ankara'ya geldiğinde Rauf Bey tarafından karşılanan⁹⁴ Ali Fuad Paşa, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa'yı ziyaret ederek istifa dilekçesini Paşa'ya sunmuştur.⁹⁵ Aynı gün Ankara'da çeşitli görüşmelerde bulunan Ali Fuad Paşa, Gazi Paşa tarafından Çankaya'ya davetli olduğu halde bu davete icabet etmemiştir.

Gazi Paşa'nın davetine icabet etmemiş olmasının sebebini davetten habersiz oluşuyla açıklayan Ali Fuad Paşa'ya göre, Gazi Paşa'nın çevresindekiler en iyi tabir ile kötü niyetle kendisini davetten habersiz bırakmışlardır.⁹⁶ Hasan Rıza Bey, Ali Fuad Paşa'nın bu ithamına karşılık olarak anılarında şöyle demektedir: “Misafir davet işini, öteden beri, vazifeleri icabı yaverler yapardı. O gece, Ali Fuad Paşa'yı arayan da yine onlardan biriydi. Bu genç asker arkadaşlardan herhangi birinin; Başkomutan'ın, hem de Atatürk gibi bir başkomutanın emri hilafına, iyi veya kötü niyet sahibi, başka bir şahsın arzusuna hizmet edebileceğine nasıl ihtimal verilebilir? Kaldı ki ertesi gün arandığını öğrenmiş olan Ali Fuad Paşa'nın derhal köşke giderek; kendisine ‘muhabbet ve samimiyetini her vesile ile teyit edegelmiş’ ve Konya'ya giderken ‘beni yalnız bırakma’ ricasında bulunmuş olan çocukluk ve mektep arkadaşıyla görüşmeye acele etmesi icap etmez miydi? Esasen Ankara'ya gelir gelmez, herkesten evvel o kadar muhabbetine mahzar olduğu yakın arkadaşını ziyarete teşebbüs etmesi, bütün kuşku ve şikâyetlerini ona bildirmesi en tabîî hareket olmaz mıydı? Hükümetten şikâyetçiydi, aynı zamanda fırka mebusuydu. Bu itibarla da kendisi için başvurulacak en yetkili makam devlet ve fırka reisliği değil miydi?”⁹⁷

Ayrıca yine Hasan Rıza Bey, Ali Fuad Paşa'nın hem ordu müfettişliğinden istifasının sebebini hem de Gazi Paşa'yla görüşmekten kaçınmasının sebebini anılarında açıklamış ve şöyle demiştir: “Ordu müfettişliğinden ayrılıp karşı bir fırkaya geçerken Gazi Paşa ile görüşmek Ali Fuad Cebesoy'un işine gelmemiştir. Çünkü Ankara'ya kararlı olarak gelmişti. Önce ordu müfettişliğinden istifa edip meclise gelecek, arkasından Halk Fırkası'ndan da ayrılarak İstanbul'da malumatı altında malum şahıslar tarafından hazırlanmış olan muhalif fırkada mühim bir vazife alacaktı. Bu teşebbüsten şahsı için çok şeyler umuyordu. Gazi Paşa ile yüz yüze gelir ve konuşursa gerek ordudan gerek Halk Fırkası'ndan, kısacası onun safından ayrılmak için ileri sürmeyi

⁹⁴ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1137.

⁹⁵ Turgut, *a.g.e.*, s. 229.

⁹⁶ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 503.

⁹⁷ Soyak, *a.g.e.*, s. 292.

tasarladığı sebep ve mazeretlerin, Atatürk'ün üstün mantığı karşısında bir an içinde eriyeceğini pek âlâ bilirdi.”⁹⁸

Paşaların müfettişlik görevlerinden istifa ederek yerlerini haleflerine devir teslim etmeden meclise gelmeleri üzerine Gazi Paşa; mebus ve asker olan paşalardan, askeri görevlerinden veya mebusluk görevlerinden birini tercih etmelerini istemiştir.⁹⁹ Ayrıca Karabekir ve Ali Fuad Paşalara Millî Savunma Bakanlığı'na bir buyruk verilerek, yerlerine atanan kişilere askeri görevlerini yöntemine göre devir ve teslim edip sonucunu bildirdikten sonra meclise girebilecekleri ve yasama görevlerine başlayabilecekleri bildirilmiş;¹⁰⁰ böylece Paşaların meclise girmeleri geciktirilmiş, istedikleri zaman istedikleri görevin başına geçemeyecekleri gösterilmiş¹⁰¹ ve müfettişliklerinin getirdiği askeri güç ortadan kaldırılarak Gazi Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminden beri hayalini kurduğu 'ordu ile siyasetin birbirinden ayrılması' ilkesi gerçekleştirilmiştir.¹⁰²

Yaşananları bir irtikâp, bir düzen olarak açıklayan Gazi Paşa, meseleyi Nutuk'ta şu şekilde anlatmıştır: “Bu durum ve görünüş şöyle incelenip irdelenebilirdi: Bir yıldan beri, yani Rauf Bey'in Bakanlar Kurulu başkanlığından çekildiğinden beri, Rauf Bey'le Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Paşa ve başkaları arasında bir düzen düşünülmüştür. Bunda başarı sağlayabilmek için orduyu ele almak gerekli görülmüştür. Bu amaçla Karabekir Paşa Birinci Ordu Müfettişliği'ne atandıktan sonra, eskiden komutanlık yaptığı bölge olan doğu illerinde dolaşırken Ali Fuad Paşa da siyaseti sevmediğini ve yaşamını askerlik görevine adanmak istediğini ileri sürdü ve aşaması yükseltilerek İkinci Ordu Müfettişliği'ne gitti. Üçüncü Ordu Müfettişi olan Cevad Paşa'nın ve bu müfettişliğe bağlı kolordunun komutanı olan Cafer Tayyar Paşa'nın da bu düzende kendilerine katılabileceklerini umdular. Bir yıl, ordular üzerinde kendi görüşlerine göre çalıştılar ve orduları kendilerince kazandıklarını sandılar. Çekilmeden önceki kimi komutanları kendileriyle birlik olmaya çekmek için çalıştılar. Bu bir yıl içinde cumhuriyetin ilanı, halifeliğin kaldırılması gibi işlerimiz, ortaklaşa düzen kuranları birbirine daha çok yaklaştırdı ve birlikte çalışmalarına yol açtı. Eyleme, siyasi yoldan geçeceklerdi. Bunun için uygun zaman ve fırsatı bekliyorlardı. Siyasa alanındaki ve ordudaki hazırlıklarını yeterli görüyorlardı.

⁹⁸ Soyak, *a.g.e.*, s. 293.

⁹⁹ Turgut, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁰⁰ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1147.

¹⁰¹ İnönü, *a.g.e.*, s. 454.

¹⁰² Özalp, *a.g.e.*, s. 31.

Gerçekten Rauf Bey ve benzerleri fırka içinde sürdürmeyi başardıkları durumlarıyla, meclisin dinlenme zamanına rastlayan aylarda milletvekilleri üzerinde ve yeni seçimde başarı kazanmayan ikinci grup üyeleri aracılığıyla bütün yurttaki, ulusu bize karşı kıskırtmak için çalışmak fırsatını elde ettiler. Ülke içinde bir takım gizli örgütler kurmaya ve girişimler yapmaya da başladılar. İstanbul'da Vatan, Tanin, Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf ve Adana'da Abdülkadir Kemali Bey'in çıkarttığı Toksöz gibi gazetelerle işbirliği yaptılar. Bu gazetelerle bize karşı imzasız saldırıya giriştiler. Kamuoyunda, ülkede genel bir kargaşa yarattılar. Hakkârî Bölgesinde Nasturi Ayaklanması'nı bastırmaya çalıştığımız bir sırada, İngiltere de hükümetimize bir muhtıra verdi. Meclisi olağanüstü olarak toplantıya çağırdım. İngiltere'nin muhtırasına bildiğiniz biçimde yanıt verdik. Savaş olasılığını göze aldık.

İşte söz konusu ettiğimiz kişiler, bu çetin günlerde, bir yabancı devletin bize saldıracakları günlerde kendilerinin de bize saldırarak emellerine kolaylıkla ulaşabilecekleri kuruntusuna kapıldılar. Savaşa hazır bir durumda bulundurmaya zorunlu oldukları ordularını başsız bırakıp, daha önce sevmediklerini söyledikleri siyaset alanına koştular. Toplanmış olan mecliste ortaya atılan bir sorun da onların bu koşuşlarını çabuklaştıracak nitelikteydi. Gerçekten, Mebus Hoca Esat Efendi 20 Ekim 1924 günlü önergesiyle göçmenlerin değiştirilme ve yerleştirilmesi, yatılı okullara parasız olarak alınan öğrenci sayısı ve nerelerde ilkokullar açıldığı konularında bir takım soruları ilgili bakanlardan soruyordu.”¹⁰³

Ayrıca Gazi Paşa'nın irtikâp olarak adlandırdığı tüm bu olaylarla ilgili olarak, anılarında: “Komitacı zümrenin ordu üzerinde etkili olmaya çalıştığı öğrenilmiştir. Bu itibarla mesul hükümetin tabî ve umumî olarak komutanların temaslarını göz önünde bulundurmak zaruretini duymuş olması ihtimal dâhilindedir.”¹⁰⁴ diyen Hasan Rıza Bey, bu sözleriyle birlikte Ali Fuad Paşa, Karabekir Paşa ve Rauf Bey'in mektuplarının ve kendilerinin takip edildiklerine¹⁰⁵ dair şikâyetlerini yanıtlamıştır.

2.2. MECLİSTE MUHALEFET

Ordudan ayrılarak Büyük Millet Meclisi'nde muhalefet yapmaya başlayan Paşalar, bundan sonra Hoca Esad Efendi'nin önerisinin oluşturduğu ortamı da fırsat

¹⁰³ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1139.

¹⁰⁴ Soyak, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁰⁵ Demirel, *a.g.e.*, s. 930.

bilerek, meclisteki muhalifler ile birlikte şiddetli bir tenkite girişmiş ve bu yolla hükümeti düşürmeyi denemişlerdir.

5 Kasım 1924 günü Meclis'te hükümetin bütün çalışma ve tasarılarının her açıdan incelenmesi üzerine kapsamlı bir görüşme açılmış ve hükümet güvenoyu almaya çalışmıştır. Neticede 19 muhalif ve 1 çekimser reye karşılık; 147 rey ile güvenoyu alan hükümet,¹⁰⁶ önemli bir tehlike atlattır. Ayrıca bu oylama ile birlikte meclisteki muhalifler daha belirgin bir hal almış ve muhalif fırka şekillenmiştir.

Meclis görüşmelerinde Halk Fırkası içinde bulunan muhalifler fark edilmiş ve muhaliflerin tasfiyesi için Halk Fırkası'nın merkez idare heyeti ve önde gelenleri Gazi Paşa başkanlığında bir toplantı yapmışlar ve fırka içindeki muhalifleri tespit etmişlerdir. Fakat tespit edilen kişilerin sayısı mecliste ekseriyeti temsil eder duruma varmış¹⁰⁷ ve muhaliflerin doğru bir şekilde tespit edilmesi için farklı bir yöntem düşünölmeye başlanılmıştır. Bu esnada Gazi Paşa'ya gelen mektuplar ile Rauf Bey, Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Paşa, Erzincan Mebusu Sabit Bey, Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey ve Trabzon Mebusu Muhtar Bey'in Halk Fırkası'ndan ayrıldığı öğrenilmiş,¹⁰⁸ muhalifleri tespit etme işi de kendiliğinden çözülmüştür.

Halk Fırkası'ndan ilk ayrılıklar yaşandıktan sonra istifalar devam etmiş ve böylece toplamda 28 kişi Halk Fırkası'ndan ayrılmıştır. 8-10 tanesi İttihat ve Terakki erkânının güdümünde faaliyetlerde bulunan Karabekir, Ali Fuad, Refet, Rüşti Paşalar; Doktor Adnan, Rauf, Bekir Sami, Rahmi, Muhtar, Faik, Zeki, Halid, Ömer, Münir Hüsrev, Halet, Sabit, Halis Turgut, Feridun Fikri, Hacı Kamil, İhsan, Abidin, Arif, Şükrü, Necati, Osman Nuri, Besim, İsmail Canbolat, Mustafa Beylerden mürekkep 28 kişilik bu kadro, muhalif bir fırka kurmak için harekete geçmişlerdir.¹⁰⁹

2.3. TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI

Ali Fuad Paşa'ya göre 'iktidara gelmek için değil, hükümet ile birlikte çalışmak için kurulmakta olan' yeni fırkanın¹¹⁰ programını oluşturmak için Halk Fırkası'ndan ayrılan 28 mebus, Sabit Bey'in evinde toplanmışlardır. Karabekir Paşa'nın fırka reisi, Rauf Bey'in ikinci reis, Doktor Adnan Bey'in üçüncü reis¹¹¹ ve Ali Fuad Paşa'nın umumî kâtip seçildiği toplantılarda, fırkanın adının Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

¹⁰⁶ Turgut, *a.g.e.*, s. 230.

¹⁰⁷ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁰⁸ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁰⁹ Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, İstanbul 2011, s. 455.

¹¹⁰ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 509.

¹¹¹ Demirel, *a.g.e.*, s. 936.

olmasına da karar verilmiştir. Fırka programının müzakeresi sırasında İsmail Canbolat ve Şükrü Beylerin program maddelerini savunması, programın İttihat ve Terakki erkânı tarafından, özellikle de Cavid Bey'in etkisiyle, hazırlandığı izlenimini yaratmıştır.¹¹²

Esasında İttihatçı Kör Ali ve Cavid Beyler, yeni bir fırka kurmak maksadıyla çok daha önceden, evinin geniş bir salonu olduğu için,¹¹³ Cavit Bey'in evinde diğer ittihatçı arkadaşlarıyla birlikte iftar yemekleri bahanesiyle toplantılar yapmışlar,¹¹⁴ bu yolla fırkanın programını hazırlamışlardır. Gazi Paşa ise olanları anlatırken “Yeni fırkanın programı gizli eller tarafından hazırlanmıştır.” demiştir.¹¹⁵

Programına göre demokrat, liberal ve laik bir fırka olduğu ifade edilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası; yapılan inkılâpların gereğinden hızlı bir şekilde, halka iyice hazmettirilmeden ve milletin onayı alınmadan gerçekleştirildiğini ileri sürmüştür.¹¹⁶ Terakkiperver Fırka'nın bir muhalefet aracı olarak kullandığı bu söylev aslında, Gazi Paşa'nın Afgan Kralı Amanullah Han'a “Milleti ve içtimaî zemini hazırlamadan inkılâplar yapılamaz.”¹¹⁷ diyerek verdiği nasihat ile örtüşmektedir.

Kurucuları, programı, mebusları belirlenmiş olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bundan sonraki siyasi hayatı, Gazi Paşa'nın tutumuyla yakından ilgili bir durumdadır. Ali Fuad Paşa, “Gazi Paşa'nın alacağı vaziyete göre, Türkiye Cumhuriyeti'nde çağdaş bir hayat başlayacak veya keyfi, şahsi idare devam edecek.”¹¹⁸ diyerek Gazi Paşa'nın tutumunun önemini belirtmiştir.

Sofya'da ateşemiliterken Bulgar meclisinde muhaliflerle hükümetin çekişmelerini izlemiş ve böylece meclisteki muhalefetin önemini kendi gözüyle görmüş olan Gazi Paşa ise, bir mecliste bu gibi münakaşaların çok zaman memleket için faydalı kararlar alınmasına yararlı olduğunu söylemiş ve memleket işlerini karşılıklı olarak tartışabilmek gayesiyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu memnuniyetle karşılamıştır.¹¹⁹ Fakat bu memnuniyet, fırka mensup ve seçmenlerinin faaliyetleri nedeniyle, zamanla yerini endişeye bırakmıştır.

Yeni fırkanın kurulmasına karşı duyulan memnuniyet hissinin endişeye dönüşmesindeki en büyük etmenlerden biri ise, fırka programında yer alan “Efkâr ve

¹¹² Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 454.

¹¹³ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul 2000, s. 367.

¹¹⁴ Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, İstanbul 2008, s. 198.

¹¹⁵ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1185.

¹¹⁶ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 513.

¹¹⁷ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara 1984, s. 262.

¹¹⁸ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 516.

¹¹⁹ Özalp, *a.g.e.*, s. 32.

itikadât-ı diniyeye hürmetkârız.” maddesi olmuştur. O dönemki Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yer alan “Türk Cumhuriyeti’nin dini İslâm’dır.” maddesinden dolayı fırka programına dahil edildiği ileri sürülen bu madde,¹²⁰ Gazi Paşa’nın Nutuk’ta belirttiği üzere fırkaya girenlerin tümü tarafından değilse de bir bölümü tarafından istismar edilmiş¹²¹ ve hatta İsmet Paşa’ya göre bu madde ile birlikte Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası memleketi dinsizlerden kurtarmak mücadelesine kapı açtığını ilan etmiş¹²² ve böylece irticayı körüklemiştir.

2.4. ŞEYH SAİD İSYANI VE HÜKÜMET DEĞİŞİMİ

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulduktan bir gün sonra, İsmet Paşa uzun süredir devam eden rahatsızlıklarını sebep göstererek hükümetten istifa etmiş ve yerine yeni hükümeti Fethi Bey kurmuştur.¹²³ Adil ve hürriyetperver bir şahsiyete sahip olan Fethi Bey’in hükümet kurması, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası liderlerini sevindirmiş ve fırka erkânında, hükümette oluşacak zihniyet değişimiyle demokrasinin daha iyi uygulanabileceği fikri hâkim olmuştur.¹²⁴

Nakşibendi Tarikatı’na mensup olup Elazığ’ın Palo bölgesi halkından zengin bir adam olan Şeyh Said, halkın dinî duygularını sömürerek servetini arttırmış ve büyük koyun sürüleri sahibi olmuştur. Koyun satmak ve ticaret yapmak için tüm şark bölgesini dolaşmış ve bölge halkıyla tanışmış olan Şeyh Said,¹²⁵ 1925 yılı öncesinde başarısız bir isyan girişiminde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı’ndan önceki yıllarda Rusya lehine faaliyetlerde bulunmuş olan Şeyh Said,¹²⁶ 1914 yılında Rusya’nın desteğiyle bir isyan çıkartmış ve isyan bastırıldığında Rus Konsolosluğu’na kaçarak yakalanmaktan kurtulmuştur.¹²⁷

Osmanlı Devleti’nin birliğe ihtiyaç duyduğu nazik bir dönem olan Birinci Dünya Savaşı arifesinde, devletin düşmanı ile işbirliği yaparak isyan çıkartmış ve bölücü faaliyetlerde bulunmuş olan Şeyh Said, Cumhuriyet Dönemi’nde de İngiltere ve Fransa desteğiyle bir isyan hazırlığına girişmiştir.¹²⁸

¹²⁰ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 563.

¹²¹ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1189.

¹²² Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları*, İstanbul 1986, s. 248.

¹²³ Orbay, *a.g.e.*, s. 606.

¹²⁴ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 520.

¹²⁵ Soyak, *a.g.e.*, s. 301.

¹²⁶ Orhan Erinc, *Korgeneral Ekrem Baydar Anlatıyor Atatürk’ün Emniyet Müdürü*, İstanbul 2010, s. 60.

¹²⁷ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 541.

¹²⁸ Demirel, *a.g.e.*, s. 974.

1924 sonbaharında, İngilizce bilen bir Türk memurunu Mister Tamilen namıyla Kürt reisleriyle temasa geçiren hükümet, 1925 yılı ilkbaharında şarkta bir isyan çıkartılacağı istihbaratını almıştır.¹²⁹ Bu istihbarat çalışmaları esnasında İstanbul emniyeti, Kürt Teali Cemiyeti kurucularından biri olan Seyyid Abdülkadir'i takip etmiş¹³⁰ ve Kürt bağımsızlığı için dini istismar ederek¹³¹ çıkartılacak isyanda Şeyh Said ile Seyyid Abdülkadir arasında kurulmuş olan bağlantıyı çözmüştür.¹³² Şark ve İstanbul arasında öğrenilen bu bağlantı neticesinde, sadece şarkta değil İstanbul'da da önlemler alınmasının gerektiği fark edilmiştir.

Şeyh Said, maiyetiyle birlikte Ergani vilayetinde çıktığı bir gezide, hükümete muhalif kimseler ile görüşmeler yaparak cumhuriyet ve inkılâplar aleyhtarı faaliyetlerde bulunmuştur. Şeyh Said bu faaliyetler ile gezisine devam ederken Piran Köyü'ne uğramış ve Şeyh buradayken maiyeti arasında adliyece aranan iki kişi tespit edilerek tutuklanmak istenilmiştir. Fakat Şeyh'in adamları jandarma birliğindekileri yaralayıp silahlarını alarak müfreze kumandanını tevkif etmişlerdir.

Böylece tasarlanmakta olan isyan hareketi hesaplanandan daha önce başlamış ve asiler telgraf hatlarını kestikten sonra civardaki Genç, Çapakçur, Hani ve Palo gibi kasabalardaki hapisane ve hükümet konaklarına saldırılar düzenleyerek bu bölgelerdeki jandarmaları da tutsak etmişlerdir.¹³³ Neticede 13 Şubat 1925 günü başlayan isyan,¹³⁴ bir haftada 14 vilayete yayılmış¹³⁵ ve 23 Şubat 1925 tarihinde asiler Elazığ merkeze kadar gelmişlerdir.¹³⁶

24 Şubat 1925 tarihine gelindiğindeyse, kendisini Emir-ül Mücahidin ilan eden Şeyh Said; şeriat ve hilafetin ihya edileceği vaatleriyle isyan mıntıkasını genişletmeye ve kendisine bağlı mürtecilerin sayısını arttırmaya başlamıştır. Bu şartlar altında, isyanın güç ile bastırılması zarurî bir hâl almış olduğu hâlde Fethi Bey Hükümeti etkisiz kalmaya devam etmiştir. Ayaklanmanın yayılmasını engellemek için Genç ilçesi ve civar bazı bölgelerde sıkıyönetim ilan edilmiş; 25 Şubat günü toplanan Cumhuriyet

¹²⁹ Kâzım Karabekir, *Kürt Meselesi*, İstanbul 2000, s. 13.

¹³⁰ Erinc, *a.g.e.*, s. 59.

¹³¹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 16.

¹³² Erinc, *a.g.e.*, s. 60.

¹³³ Soyak, *a.g.e.*, s. 302.

¹³⁴ Demirel, *a.g.e.*, s. 944.

¹³⁵ Aslan Tufan Yazman, *Atatürk'le Beraber Devrimler Olaylar Anılar 1922-1938*, Ankara 1969, s. 75.

¹³⁶ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 542.

Halk Fırkası genel kurulunda hükümete destek ve geniş yetkiler verilmiştir. Fakat Fethi Bey Hükümeti, alınan kararları uygulamakta ve isyanı bastırmakta yetersiz kalmıştır.¹³⁷

Yakup Kadri Bey; Fethi Bey'in Şeyh Said İsyanı konusunda nasıl ilgisiz bir tutum sergilediğini anılarında şu şekilde anlatmaktadır: "Çankaya Köşkü'ne davetli bulunduğumuz bir akşam, yemekten sonra, köşkün büyük salonunda üç dört oyun masası kurulmuştu. Birinde Mustafa Kemal Paşa'yla birkaç arkadaş poker oynuyorduk. Biraz ötemizde İsmet Paşa'yla Fethi Bey'in bulunduğu bir masada bridge partisi yapılıyordu. Gecenin ilerlemiş bir saatinde içeriye bir yaverin girdiği ve usulcacık masamıza yaklaşarak Atatürk'e bir telgraf verdiği görüldü.

Atatürk, elinden oyun kağıtlarını bırakarak telgrafi aldı; dikkatle okudu ve hâlâ ayakta bekleyen yavere çatık bir çehreyle, 'Götürün bunu başvekile verin!' dedi. Hepimiz oyunu kesip gözlerimizi yanımızdaki masaya dikmiş ve Fethi Bey'in telgrafa şöyle bir göz gezdirdikten sonra yavere geri verip hiçbir şey söylemeksizin oyuna devam ettiğini görmüştük. Bunun üzerine yaver ne yapacağını şaşırarak, bir elinde telgraf ile tekrar bizim masaya yaklaşmıştı. Atatürk, 'Şimdi de bunu İsmet Paşa'ya götürünüz!' dedi. Yaver döndü, telgrafi İsmet Paşa'ya verdi. İsmet Paşa aldı; okudu, okudu ve birden ayağa kalkarak ve hatta fırlayarak telaşlı telaşlı etrafına bakındı; derken eline bir sigara aldı, kibrit aradı; sonra vazgeçti, kendini toparlayıp yerine oturdu. Bu sahneyi göz ucuyla takip eden Atatürk, bize dönerek yavaşça: 'İşte, iki adam arasındaki fark.' dedi ve ilave etti: 'Şeyh Said çeteleri Şemdinan'a gelip dayanmışlar.'¹³⁸

Gazi Paşa'nın çağrısıyla 21 Şubat 1925 günü İstanbul'dan Ankara'ya gelmiş olan İsmet Paşa, isyanın durdurulması için alınması gereken önlemler ve uygulamalar konusunda Gazi Paşa'yla hemfikirdir ve Ankara'ya geldiğinde, Çankaya'da mevzu üzerinde mütalaada bulunmuşlardır.¹³⁹ Gazi Paşa ile İsmet Paşa 23 Şubat günü yaptıkları görüşmede ise Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yenilenmesi gerektiğine kanaat getirmişlerdir.¹⁴⁰ Aynı dönemde tahkikatı genişletmek ve fevkalâde önlemler almak istemeyen Fethi Bey, isyan karşısında tutulacak tavır konusunda Gazi Paşa ile ters düşmüş ve Gazi Paşa'dan istifa etmek için müsaade istemiştir. İstifanın yanlış anlaşılabilirliğini düşünen Gazi Paşa, Cumhuriyet Halk Fırkası grup toplantısı yapılmasını tavsiye etmiştir. Toplantıda konu tartışılmış; tartışmalar neticesinde fırka

¹³⁷ Turgut, *a.g.e.*, s. 238.

¹³⁸ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 74.

¹³⁹ İnönü, *a.g.e.*, s. 461.

¹⁴⁰ Ahmet Demirel, *İsmet İnönü Defterler 1919-1973*, İstanbul 2008, s. 109.

grubunun ekseriyeti, sert önlemler alınması gerektiğini düşünen İsmet Paşa'ya katılmış ve böylece azınlıkta kalan Fethi Bey istifa etmiştir.¹⁴¹

2.5. TAKRİR-İ SÜKÛN

2 Mart 1925 günü, Şeyh Said İsyanı'nı bastırmak için alınacak kararlar konusunda yaşanan anlaşmazlık neticesinde istifa etmiş olan Fethi Bey yerine, yeni kabineyi İsmet Paşa kurmuş ve 4 Mart 1925 günü Takrir-i Sükûn Kanunu'yla birlikte biri isyan bölgesinde biri Ankara'da olmak üzere iki İstiklâl Mahkemesi kurulmuştur.¹⁴²

22 muhalif reye karşılık 122 onay reyi almış olan Takrir-i Sükûn Kanunu¹⁴³ şu şekildedir:

1- İrtica ve isyana ve memleketin içtimai nizamiyle huzur ve sükûnu ve emniyet ve asayişinin ihlale bahis bilumum teşkilat ve tahrikât ve teşvîkat ve teşebbüsât ve neşriyatı hükümet, reisicumhurun tasdikiyle re'sen ve idareten men'e mezundur. İşbu ef'al erbabını, hükümet İstiklâl Mahkemesi'ne tevdi edebilir.

2- İşbu kanun neşrî tarihinden itibaren iki sene müddetle merîdir.¹⁴⁴

Böylece isyanı bastırmak ve isyana temel oluşturan gerici muhalefeti susturmak için isyan bölgesinde sıkıyönetim ilan edilmiş ve yaşanmakta olan şartlar altında uygulanabilecek tek yapı olan olağanüstü yetkilere ve geniş takdir haklarına sahip İstiklâl Mahkemeleri kurulmuştur.¹⁴⁵

Bağımsız bir yargılama hakkına sahip olan ve üyeleri Büyük Millet Meclisi tarafından Büyük Millet Meclisi üyeleri arasından seçilmiş olan İstiklâl Mahkemeleri'nden¹⁴⁶ Şark İstiklâl Mahkemesi, vereceği idam hükümlerini dahi Büyük Millet Meclisi'nin onayına sunmadan uygulama yetkisine sahip olmuştur. Ankara İstiklâl Mahkemesi ise önceleri verdiği idam hükümlerinin tatbiki için meclisin onayını beklerken, meclisin tatile girdiği bir sırada bu İstiklâl Mahkemesi'ne de idam hükümlerini derhal yerine getirebilme yetkisi verilmiştir.¹⁴⁷

Yakup Kadri Bey'e göre, göreve gelen İsmet Paşa Hükümeti, Takrir-i Sükûn Kanunu'yla ele aldığı geniş yetkiler nedeniyle muhalefetin tepkisini çekmeye başlamış

¹⁴¹ Özalp, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁴² Demirel, *a.g.e.*, s. 72.

¹⁴³ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 551.

¹⁴⁴ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 548.

¹⁴⁵ Sertel, *a.g.e.*, s. 123.

¹⁴⁶ Erinç, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁴⁷ Soyak, *a.g.e.*, s. 320.

ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensupları tarafından Abdülhamid dönemindeki uygulamaların benzerlerinin yaşanacağı şeklinde eleştirilere maruz kalmıştır.¹⁴⁸ Takrir-i Sükûn Kanunu dışında eleştirilere sebep olan bir konu da Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne idam salâhiyeti verilmesi hususu olmuştur.¹⁴⁹

1924 yılı Mart ayında özellikle İstanbul gazetelerinde 'yeni bir fırka kurulacağına' dair haberler yayınlanmaya başlanılmıştır.¹⁵⁰ Bu haberler Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla birlikte gerici bir içerik kazanmış; yayınlarıyla irticayı körükleyen ve 'kadın hürriyeti' gibi kavramları fuhuşun teşviki olarak yorumlayan bu gazetelerin,¹⁵¹ Takrir-i Sükûn Kanunu'yla birlikte, Şeyh Said İsyanı'yla ilişkilendirilerek kapatıldıkları görülmüştür.

Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan iki gün sonra, 6 Mart 1925 günü, İstanbul'da Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklâl, Sebilü'r-Reşâd, Orak Çekiç, Aydınlık gazeteleri; Trabzon'da İstikbal gazetesi; Adana'da Sayha gazetesi kapatılmış,¹⁵² 16 Mart günü ise İzmir'de Sada-yı Hak, Trabzon'da Kahkaha, Afyon'da İkaz, İstanbul'da Fransızca Presede Soir gazeteleri kapatılmıştır.¹⁵³

Bir süre sonra da Tanin gazetesi, yine diğer gazeteler gibi, cumhurbaşkanı tarafından tasdik edilen vekiller heyeti kararları ile kapatılmış; Sebilü'r-Reşâd mecmuası sahibi Eşref Edip, Tevhid-i Efkâr gazetesi sahibi Velid Ebüziyya, Son Telgraf sahip ve muharrirlerinden Fevzi Lütüfî Karaosmanoğlu ve Sadri Ethem Ertem Beyler ile Toksöz gazetesi sahibi Abdülkadir Kemali Bey¹⁵⁴ ve Vatan gazetesi sahip ve başyazarı Ahmet Emin Bey, aynı gazetenin yazarlarından Ahmet Şükrü Bey, yine başyazarlardan İsmail Müştak Bey¹⁵⁵ tevkif edilip Şark İstiklâl Mahkemesi'ne sevk edilmişlerdir.

Bölgede asilerin ilerlemesi ancak sıkıyönetim ilan edilip Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edildikten sonra durdurulabilmiştir. Asiler bir baskın ile Diyarbakır süvari tümenini, tümen komutanı Nazmî Paşa da dâhil olmak üzere esir almış; bu baskından

¹⁴⁸ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁴⁹ Karabekir, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁵⁰ Orbay, *a.g.e.*, s. 571.

¹⁵¹ Turgut, *a.g.e.*, s. 237.

¹⁵² Yücel Demirel, *Kâzım Karabekir Günlükler 1906-1948*, İstanbul 2009, s. 947.

¹⁵³ Demirel, *a.g.e.*, s. 948.

¹⁵⁴ Soyak, *a.g.e.*, s. 320.

¹⁵⁵ Sertel, *a.g.e.*, s. 123.

ancak Deli lakabıyla tanınan Yüzbaşı Hulusi Bey, karanlıktan faydalanarak, asi çemberini yarıp kurtulmuş ve asilere geriden saldırılar yaparak kayıplar verdirmiştir.¹⁵⁶

2.6. İSYANIN BASTIRILMASI

11 Mart 1925 günü, Türk ordusu Diyarbakır'a gelince vaziyet asilerin aleyhine değişmeye başlamış ve 15 Nisan 1925 gününe gelindiğinde tüm asiler şarktan temizlenmiştir. Asiler evrakları ve altınlarıyla birlikte yakalanmış; bir ay süren muhakemeleri sonunda suçlu bulunanlar, Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından idama mahkûm edilmişlerdir. Şeyh Said dâhil olmak üzere 45 kişi asılmıştır.¹⁵⁷

Şeyh Said İsyanı sırasında ele geçirilen belgelerden ve isyanın bastırılmasından sonra yapılan sorgulardan, isyan ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasında bir bağ olduğu ve fırkanın, faaliyetleriyle bazen dolaylı yoldan bazen de doğrudan irticayı körüklediği kanaatine varılmıştır. İsyancılar halktan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı desteklemelerini istemişler; Ekrem Baydar'a göre ise fırkanın İstanbul Genel Sekreteri olan Kara Vasıf, "Halifeyi istiyorsanız bizim fırkamıza geliniz, Mustafa Kemal Paşa'yı istiyorsanız Cumhuriyet Halk Fırkası'na gidiniz." diyerek propaganda yapmıştır.¹⁵⁸

Sorgusu sırasında, hem Halk Fırkası'nın hem de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programlarını incelediğini ve Terakkiperver Fırka'nın programındaki, "Fırka, ahkâmı diniyeye hürmetkârdır." maddesinin çok hoşuna gittiğini ifade etmiş olan Şeyh Said'in,¹⁵⁹ propagandalarında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bu maddesini kullandığı anlaşılmıştır.¹⁶⁰

Asiler arasında bulunmuş olan eski bir aşiret binbaşısı Kasım Bey ise isyanın sebebini açıklarken şunları söylemiştir: "Bu çevrenin umumi efkârını zehirleyen, halka isyan cesaretini veren, ayaklanmayı süratlendiren; İstanbul gazetelerinin yazılarıdır. Terakkiperverlerin itikadât-ı diniyeye hürmetkâr olacakları vaadi de avama cesaret vermiştir. Terakkiperverlerin programında diğer mühim bir nokta da "Merkeziliği tahdid taraftarıyız." maddesidir; bu, adem-i merkeziyete taraftarlık demektir. Kürtçüler, birbirlerinin kulaklarına, "Terakkiperverler hükûmete geçerse bize aşağı yukarı

¹⁵⁶ Erinç, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁵⁷ Yazman, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁵⁸ Erinç, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁵⁹ Soyak, *a.g.e.*, s. 326.

¹⁶⁰ Turgut, *a.g.e.*, s. 239.

muhtariyet vereceklerdir; bu suretle evvela muhtariyet sonra da kan akıtmadan istiklâl kazanırız.” sözlerini fısıldıyorlardı.”¹⁶¹

2.7. TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI’NIN KAPATILMASI

Ali Fuad Paşa, anılarında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın şark vilayetlerinde hiçbir teşkilatlanma yapmadığını söyleyerek fırka ile isyanın ilgisinin olmadığını iddia etmiş¹⁶² olsa da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, önceden Urfa’da mutasarrıflık yapmış olan eski bir kurmay subayı olan Fethi Bey’i şarkta teşkilatlanmanın yollarını araştırması için görevlendirmiştir. Tevkif edilerek Diyarbakır’daki İstiklâl Mahkemesi’ne teslim edilen Fethi Bey, sorgusunda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın bölge halkının dini duygularını kullandığına ve asilerin fırkanın efkâr ve itikadât-ı diniyeye riayetkâr olduğunu açıklayan altıncı maddesini istismar ettiklerine dair itirafta bulunmuştur.

Bu itiraf üzerine Şark İstiklâl Mahkemesi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kendi bölgesinde bulunan bütün şubelerinin kapatılmasına karar vermiştir. Aynı zamanda Ankara İstiklâl Mahkemesi de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adına yapılan propagandalarda dinin ve dini mukaddesatın siyasi emel ve maksatlara alet edildiğini belirtmiştir.¹⁶³ Bunların dışında asilerin elebaşlarından biri olan ve yargılandıktan sonra suçlu bulunarak asılan Şeyh Eyüp de sorgusu sırasında, dini kurtaracak biricik fırkanın Karabekir Paşa’nın kurduğu fırka olduğunu ve din kurallarına uyulacağını fırka tüzüğünde bildirildiğini söylemiştir.¹⁶⁴

Şarkta yaşananlar üzerine 12 Nisan 1925 günü hükümet, Ankara İstiklâl Mahkemesi’ne bir dava vermiştir. Mahkeme, bu davanın aydınlatılması için, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın İstanbul merkezi ve bu merkeze bağlı şubelerinde araştırma yapılmasına dair karar almıştır. Bu araştırmalar sırasında incelenen evraklarda, özellikle Beykoz şubesi evraklarında, sorunlu bazı bilgiler elde edilmiştir. Buna göre fırka, teşkilatına dağıttığı emir ve programlarda, din özgürlüğü için propaganda yapmayı başlıca faaliyet konusu olarak göstermiştir.¹⁶⁵

¹⁶¹ Soyak, *a.g.e.*, s. 326.

¹⁶² Cebesoy, *a.g.e.*, s. 545.

¹⁶³ Soyak, *a.g.e.*, s. 327.

¹⁶⁴ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1189.

¹⁶⁵ Turgut, *a.g.e.*, s. 245.

İhbar üzerine İstanbul emniyetinin yaptığı aramalarda elde edilen belgeler, Ankara'ya gönderilmiş ve Kara Vasıf ile arkadaşlarının ifadeleri alınmıştır.¹⁶⁶ Ayrıca sorgular sırasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinden Kamil ve Paşo adlı iki zâtin İstanbul'da 'yeni fırka şeriatı ihya edecek, dinsizlik ortadan kalkacak, şeyh babalarımız geliyor' şeklinde propagandalar yaptıkları tespit edilmiştir.¹⁶⁷

Şark ve Ankara İstiklâl Mahkemeleri'nin aldıkları kararlar ve elde ettikleri neticeler sonucunda İcra Vekilleri Heyeti 3 Haziran 1925 tarihli toplantısında, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın bütün şube ve merkezlerinin kapatılmasına karar vermiştir.¹⁶⁸ Gazi Paşa, demokrasinin gereği olarak var olması gerektiğini düşündüğü ikinci bir fırkanın kurulmasını hoş karşıladığı gibi kapatılmasını da istememiştir; fakat fırka ilkeleri arasında yer alan dini itikat ile ilgili maddenin kurucular tarafından değilse bile bazı kimseler tarafından istismar edildiğini ve yanlış yorumlandığını ifade etmiştir.¹⁶⁹

Gerçekten de yaptıkları yorumlar ve olaylara yaklaşımları dikkate alındığında; Kara Kemal, Hüseyin Cahid, Cavid ve Rahmi Beyler gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti bakiyesi kişiler ile iletişimde olan ve ittihatçıların tahriklerine kapılan Rauf Bey¹⁷⁰ dışındaki fırka liderlerinin, duruma hâkim olmadıkları ve fırka teşkilatını denetim kudretinden mahrum bir halde bulundukları anlaşılmaktadır.¹⁷¹

Yaşanan tüm bu olaylardan beş yıl kadar sonra, Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye Cumhuriyeti büyük elçisi olan John Grew, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması ve Şeyh Said İsyanı'nı kastederek: "Dinî esaslara dayanan muhalefete karşı daha uzlaşıcı davranılmış olsaydı, kurulan eser iskambil kağıtlarından yapılmış bir yapı gibi yıkılıp gitmiş olurdu."¹⁷² demiş ve olaya hem zamanından sonra hem de bir yabancı olarak dışarıdan bakarak yorumda bulunmuş, alınan kararı onaylamıştır.

Esasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kapatılmasından çok daha önceki bir tarihte, fırka ilkeleri arasında yer alan "Dini itikadâtlara hürmetkârdır." maddesinin

¹⁶⁶ Erinç, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁶⁷ Turgut, *a.g.e.*, s. 256.

¹⁶⁸ Soyak, *a.g.e.*, s. 328.

¹⁶⁹ Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul 1981, s. 27.

¹⁷⁰ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 446.

¹⁷¹ Soyak, *a.g.e.*, s. 328.

¹⁷² John Grew, *İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları Atatürk ve İnönü*, Çev. Muzaffer Aşkın, İstanbul 2000, s. 121.

Şeyh Said isyanını tahrik ettiği gerekçesiyle,¹⁷³ kendi kendini feshetmeye davet edilmiştir. Fakat 25 Şubat 1925 günü Fethi Bey, Karabekir Paşa, Rauf Bey ve Doktor Adnan Bey arasında yapılan görüşme¹⁷⁴ sonucunda Karabekir Paşa, “Teklifinizi kabul etmekte mazuruz.” diyerek bu daveti reddetmiştir.¹⁷⁵

2.8. İZMİR SUİKASTİ

Millî Mücadele döneminden itibaren Gazi Paşa’yla iktidar mücadelesi içinde bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, savaştan sonra demokratik yollar ile iktidara gelmeye çalıştıkları gibi suikastler ve taklib-i hükümet yoluyla da iktidarı ele geçirmeyi denemişler; fakat başarısız suikast girişimi neticesinde, İttihatçıların inkılâplar yönünde evrilmeyenleri devrilmiştir.

2.9. SUİKAST KOMİTASI

İstanbul henüz İtilaf Devletleri’nin işgali altındayken İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni ihya etme çabasına girmiş olan Kara Kemal, öncelikle kendi göstereceği namzetler ile meclise girmek için uğraşmış;¹⁷⁶ daha sonra ise Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ileri gelenleriyle birlikte hareket ederek iktidarı ele geçirmeye çalışmıştır.¹⁷⁷

Ne var ki Şeyh Said İsyanı’nda halkı kışkırttığı ve irticayı körüklediği tespit edilen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın tüm şubelerinin kapatılması, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni ihya etmeye çalışan ittihatçıların demokratik yollar ile iktidara sahip olma umutlarını ortadan kaldırmıştır. Vakıa iktidara gelmek için gerektiğinde zorla ve suikastler ile hükümet devirmek ve zapt etmek âdetine sahip ittihatçılar, demokratik yollar ile iktidara gelemeyecekleri kanaatine vardıldıktan sonra, amaçlarının gerçekleşmesi için en büyük engel olarak gördükleri Gazi Paşa’ya suikast düzenleme ve ardından hükümeti devirerek iktidara gelme yolunu uygulamaya koymuşlardır.¹⁷⁸

İktidarı ele geçirmek için oluşturulan komita, suikast işini gerçekleştirecek kadroyu belirlemiştir. Bu sebeple eski Lazistan Mebusu Ziya Hurşid, işgal yıllarında Kapalıçarşı’daki bir kuyumcuyu basarak soymasıyla ünlü Laz İsmail ve yine işgal yıllarında Karadeniz’de Fransız Pake Kumpanyası’nın vapurlarından birinin yolunu

¹⁷³ Orbay, *a.g.e.*, s. 614.

¹⁷⁴ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 543.

¹⁷⁵ Orbay, *a.g.e.*, s. 615.

¹⁷⁶ Ali Kılıç, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul 1997, s. 37.

¹⁷⁷ Kılıç, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁷⁸ Soyak, *a.g.e.*, s. 338.

küçük bir motorla keserek milyonlarca Frank alıp kaçmasıyla ünlü Gürcü Yusuf'tan oluşan tetikçileri Ankara'ya getirtmiştir.¹⁷⁹

Ankara'da Şükrü Bey ve Miralay Arif ile suikast ve taklib-i hükümet konularını görüşen tetikçiler, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mebuslarından tedarik ettikleri biletler ile meclise girmişler ve Gazi Paşa'ya mecliste suikast yapma imkânını tetkik etmişlerdir. Tetikçiler öncelikle, Gazi Paşa meclis görüşmelerini takip etmek üzere reisicumhur locasındayken kendisine tabanca veya bomba ile saldırı düzenlemeyi tasarlamışlarsa da¹⁸⁰ bundan vazgeçmişlerdir. Ziya Hurşid, Gazi Paşa'yı meclis kürsüsünde vurmayı da düşünerek meclis çatısına bir revolverden ateş edebileceği kadar delik açmış,¹⁸¹ fakat bu girişim de sonuçsuz kalmıştır.

Meclis binasında gerçekleştirilmesi düşünülen suikast girişimlerinin uygun olmadığının anlaşılması üzerine, Miralay Arif Bey'in Çankaya yolu üzerindeki Kavaklıdere'ye yakın olan bağlık arazisinde suikast tertip etmek düşünülmüştür. Miralay Arif Bey bağın yol kenarına bir dükkan inşa ettirerek suikastın bu dükkandan yapılmasını sağlamaya çalışmış ve hatta dükkanın üst pencerelerini binanın cephesine değil yolun iki tarafını oldukça uzaklara kadar görebilecek şekilde yanlara açılır bir vaziyette yaptırmıştır. Binanın mimarisindeki bu tuhaflık ve dükkanın açıldığı yerin çevresinde en fazla beş on bağ evinin bulunması nedeniyle satış yapmak için uygun bir yer olmayışı; Gazi Paşa ve çevresindekilerin dikkatini çekmişse de¹⁸² Gazi Paşa'nın çok güvendiği Miralay Arif Bey'in böyle bir suikast işine girişebileceği düşünülmemiş, Miralay Arif Bey'in kendi el yazısıyla tuttuğu cep defterinde yazmış olduğu gizli planlar ele geçirildiğinde bile inanmakta güçlük çekilmiştir.¹⁸³

Miralay Arif Bey'in evinden suikast düzenleme tasarısı üzerine Miralay, arazi hakkında malumat vermek üzere bir gece Laz İsmail'i otomobiliyle alarak köşküne götürmüştür. Aynı gece Şükrü Bey'in sarhoşluk ile Sabit Bey'in de olduğu bir ortamda suikast ile ilgili imalarda bulunması Sabit Bey'i şüphelendirmiştir. Bu imalardan kuşkulanan Sabit Bey, durumu Rauf Bey'e anlatmıştır.¹⁸⁴ Rauf Bey, Sabit Bey'in kendisini suikast olayından haberdar etmesi üzerine; Ziya Hurşid'in ağabeyi Ahmet

¹⁷⁹ Erinç, *a.g.e.*, s. 153.

¹⁸⁰ Kılıç, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁸¹ Kılıç, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁸² Soyak, *a.g.e.*, s. 340.

¹⁸³ Ruşen Eşref Ünaydın, *Bütün Eserleri Hatıralar 3*, C. 5, Ankara 2002, s. 228.

¹⁸⁴ Kılıç, *a.g.e.*, s. 66.

Faik Bey'i uyararak suikasti bizzat kendisinin önlemiş olduğunu¹⁸⁵ söylemesine rağmen, Ahmet Faik Bey yaşananları daha farklı anlatmıştır.

Suikast olayından haberdar oluşunu: "Odamda uyuyordum. Uyandığım zaman karyolanın başında Rauf Bey'i gördüm. Ben uyku sersemliğiyle bir şey söylemeden Rauf Bey, 'be birader sen uyuyorsun, bugün Mustafa Kemal'i vuracaklar, hepimiz mahvolacağız' tarzında sözler söyledi. Mustafa Kemal'i vuracak olan ben değilim, ben uykudaydım. Bir şeyden haberim yok; kim vuracaksa ona git buraya yanlış geldin, dedim. Rauf, Sabit Bey'in akşam evlerinde rakı içerken Şükrü'nün vaziyet ve sözlerinden suikast yapılacağını anlayıp sabahın karanlığında Rauf'a giderek anlattığını söyledi. Bunun üzerine ben de sana geldim, dedi." şeklinde anlatmış olan Ahmet Faik Bey, öncelikle Şükrü Bey'i görüp onunla konuşmak istediğini; fakat Rauf Bey'in sık sık kendisini Miralay Arif Bey'in evine gitmesi yönünde telkin ettiğini ifade etmiştir.¹⁸⁶

Aynı gün Miralay Arif Bey'in evine de gitmiş olan Ahmet Faik Bey, aslında o gün öldürülecek olan kişinin kendisi olduğunu daha sonradan Halis Turgud'dan öğrenmiş ve Halis Turgud'un şöyle söylediğini anlatmıştır: "Sen Arif'in evine cesaret edip gittin. Suikaste kim mani olur hesaplandığı zaman senin olacağına karar verilmiş ve seni vuracak fedai de tayin edilmişti. Bu fedai sizi o kadar iyi tanıyan ve bütün hizmetlerinizi bilen bir adam olup, sizi görünce, 'Ben bu büyük adamı nasıl vurabilirim?' demiş."¹⁸⁷

Anlaşıldığı üzere bir cinayete kurban gitmekten kıl payı kurtulan Ahmet Faik Bey, Gazi Paşa'ya yapılacak olan suikasti de öğrenmiş ve böylece suikastın Ankara'da yapılmasından vazgeçilmesine vasıta olmuştur. Kılıç Ali'ye göre, suikastın Ankara'da gerçekleştirilmesinden vazgeçilmesiyle birlikte Şükrü Bey; Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'a Barabellum birer tabanca ve para vererek onları daha sonra görevlendirmek üzere İstanbul'a göndermiştir.¹⁸⁸

Laz İsmail ve Gürcü Yusuf gibi İstanbul'a dönmüş olan Ziya Hurşid, Şükrü Bey'in İstanbul'daki evinde Abdülkadir Bey ile buluşarak yeni bir suikast girişimi tertip etmeye başlamıştır. Ayrıca İstanbul'daki bu görüşmeler sırasında, veteriner albaylığından emekli olup Kara Kemal'in yardımıyla ticaretle meşgul bulunan Rasim

¹⁸⁵ Orbay, *a.g.e.*, s. 630.

¹⁸⁶ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 459.

¹⁸⁷ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 462.

¹⁸⁸ Kılıç, *a.g.e.*, s. 67.

Bey ile İzmir'den İstanbul'a gelip giden Sarı Efe Edip de komitacılar arasına katılmıştır.¹⁸⁹

Bu dönemde Gazi Paşa'nın Bursa'ya bir seyahat yapıp orada bir süre kalacağı haberi duyulmuş ve bu haberle birlikte Bursa'da bir suikast düzenleme fikri ortaya çıkmıştır. Bursa'da bir suikast gerçekleştirme imkânının ortaya çıkmasıyla birlikte Laz İsmail, Şükrü Bey'den aldığı 150 lira kadar bir parayla ve dikkat çekmemek için yanına aldığı Naciye Nimet adlı bir kadın ile birlikte Bursa'ya giderek suikast için çevreyi tetkik etmiştir. Fakat suikastten sonra dağa çıkmak gerektiğini ve kaçmanın mümkün olmadığını görünce suikasti Bursa'da gerçekleştirmenin olanaksız olduğuna kanaat getirerek İstanbul'a dönmüştür.¹⁹⁰

Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Paşa, Rauf Bey ve Doktor Adnan Bey gibi isimlerin Ankara'da gerçekleştirilmesi tasarlanan suikastten haberdar olduklarını ifade eden Ahmet Faik Bey; Karabekir Paşa'nın, Laz İsmail'in Bursa'ya Gazi Paşa'ya suikast düzenlemek için gönderildiğini de bildiğini söylemiştir. Ahmet Faik Bey konuyla ilgili anısını şu şekilde anlatmıştır: “Meclis bir gün sonra tatil devresine girecekti. Kâzım Karabekir Paşa ‘Yarın gelmeyeceğim, vedalaşalım.’ dedi. Böylece ayrıldık. Ertesi gün, Kâzım Karabekir benden daha evvel meclise gelmişti. Ben gelince kendisini mecliste buldum ve sordum, ‘Bugün gelmeyeceğinizi söylemişsiniz. Gelmenizin sebebi nedir?’ dedim. Birkaç boş sözlerden sonra, ‘Mustafa Kemal, Bursa ve oralarda vefat ederse İsmet Paşa'ya karşı ne vaziyet alabilirsiniz?’ dedi. Ben, ‘Mustafa Kemal hasta mı, nedir ki siz böyle düşünüyorsunuz?’ dedim. ‘Canım, bir ihtimal olarak hatırıma geldi. Siz arkadaşlarla burada bulunmayacaksınız; ben yalnız kalacağım, onun için mütalaanızı öğrenmek istedim.’ dedi.”¹⁹¹

Suikastin Bursa'da da gerçekleştirilememesinden sonra, 7 Haziran 1926 günü yayınlanan gazetelerdeki haber üzerine suikast için yeni bir yer belirlenmiştir. Gazetelerde, Bursa'da bulunan Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa'nın, Balıkesir üzerinden İzmir'e geçeceği yazılmıştır. Böylece Şükrü Bey'in evinde toplantılar yapan Abdülkadir, Ziya Hurşid ve Baytar Rasim Beyler İzmir'i suikast yeri olarak

¹⁸⁹ Soyak, *a.g.e.*, s. 351.

¹⁹⁰ Kılıç, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁹¹ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 462.

seçmişlerdir.¹⁹² İzmir'in uygun bir şehir olarak düşünülmesini, bir motor ile Yunan adalarına sığınma yoluyla yurt dışına kaçmanın kolay oluşu da etkilemiştir.¹⁹³

Suikastin yeri belirlendikten sonra Şükrü Bey'in verdiği 800 lira ile dördü yeni ikisi eski olmak üzere altı adet silah alınmış ve silahlar Şükrü Bey'in evinde saklanmıştır. İstanbul'dan yola çıkmadan bir gün önce Laz İsmail ve Gürcü Yusuf tarafından Şükrü Bey'in evinden alınan silahlar ve Şükrü Bey'in muvaffakiyet dilekleriyle birlikte Gülcemal Vapuru'na binen üç tetikçi ertesi gün öğlen saatlerinde İzmir'e varmıştır.¹⁹⁴

İzmir'e varıldığında Ziya Hurşid, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf dikkat çekmemek için ayrılmışlar; bunun için de Ziya Hurşid Gaffarzade Oteli'ne yerleşirken Laz İsmail ve Gürcü Yusuf, Ragıp Paşa Oteli'ne yerleşmiştir.¹⁹⁵ Bundan sonra Ziya Hurşid, daha önceden tasarlandığı gibi Gaffarzade Oteli'nde Sarı Efe Edip ile buluşmuştur. İstanbul'da Şükrü Bey ile birlikte Kara Kemal'in dostlarından biri olan Baytar Miralay Rasim Bey'in imzalayıp kendisine verdiği bir mektubu Sarı Efe Edip'e vermiş; Ziya Hurşid'in suikasti icra edecek kişi olduğunun belirtildiği mektubu okuyan ikili, ardından mektubu yakmışlardır.¹⁹⁶

Ziya Hurşid ve Sarı Efe Edip mektup teslim işi vasıtasıyla tanıştıktan sonra, suikastin detaylarını konuşmak üzere, Karşıyaka'da İdris adındaki birinin bahçesine gitmişlerdir. Sarı Efe Edip burada Ziya Hurşid ile suikast işine katılacak olan Çopur Hilmi ve Giritli Şevki'yi tanıştırmıştır. Millî Mücadele esnasında maiyetinde çalışmış olup bir adam öldürme suçundan kurtardığı için kendisine minnettar olduğunu bildiği Giritli Şevki kaçakçılık ve deniz motorculuğuyla iştigal ederken; Çopur Hilmi ise Sarı Efe Edip'in çiftliğinde kâhya olarak çalışmaktadır.

O gece İdris'in bahçesinde ve daha sonra Giritli Şevki'nin Karşıyaka'daki evinde yapılan konuşmalar sonucunda, suikastin hem yolun dönemeç yeri hem de dar bir yer oluşu nedeniyle Gazi Paşa'nın otomobilinin yavaşlamak zorunda kalacağı hesaplanarak; Başoturak ile Yemiş Çarşısı'ndan gelen sokakların Kemeraltı'ndaki Hükümet Caddesi'yle kavuştuğu noktada yapılmasına karar verilmiştir.

¹⁹² Soyak, *a.g.e.*, s. 352.

¹⁹³ Erinç, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁹⁴ Kılıç, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁹⁵ Erinç, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁹⁶ Kılıç, *a.g.e.*, s. 69.

Kararlaştırılan tertibe göre; Çopur Hilmi, çoğu zaman yaptığı gibi, Gazi Paşa'nın İzmir'e geleceği gün de suikastin düzenleneceği yolun bir köşesindeki Nuri adlı arkadaşının tuhafiyе dükkanında oturacak, o arada oradan geçen Ziya Hurşid, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf'u görerek onlarla selamlaştıktan sonra Gazi Paşa yoldan geçene kadar hep birlikte dükkanda oturacaklardır. Suikast olayı gerçekleştirildikten sonra oluşan kargaşadan faydalanarak Yemiş Çarşısı'na giden yol üzerinde bekleyen otomobile gidilecek ve otomobille Konak İskelesi'ne, oradan da vapur ile Karşıyaka'ya geçildikten sonra Karşıyaka'da hazır bekleyen Giritli Şevki'nin motoruyla Sakız Adası'na kaçılacaktır.¹⁹⁷

Suikast tasarısı kararlaştırıldıktan sonra Saruhan Mebusu Abidin Bey, Giritli Şevki'nin 600 liraya hacizli olan motorunun haczinin kaldırılması için gereken parayı vermiş ve Sarı Efe Edip daha önceden tedarik edip saklaması için Giritli Şevki'ye verdiği bombaları Çopur Hilmi vasıtasıyla getirtip Laz İsmail'e teslim etmiştir. Böylece tüm suikast hadisesini yoluna koymuş olan Sarı Efe Edip ve Saruhan Mebusu Abidin Bey, suikast sırasında İzmir'de bulunmamak için, Gazi Paşa'nın İzmir'e geleceği 17 Haziran'dan bir gün önce Mahmud Şevket Paşa Vapuru'yla İstanbul'a dönmüşlerdir.¹⁹⁸

Suikastin gerçekleştirileceği gece Ziya Hurşid, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf son kez gizlice Giritli Şevki'nin evinde toplanarak suikastin tatbikini konuşmuş; ilk kurşunu Ziya Hurşid'in atması ve ardından üçünün de ateş etmesi, gerektiği takdirde bombaların kullanılması konusunda yemin ederek anlaşmışlar ve otellerine dönmüşlerdir. Fakat 17 Haziran 1926 günü Gazi Paşa'nın İzmir'e gelmesi beklenirken ziyaretin gerçekleşmemiş olması, Sarı Efe Edip ile Abidin Bey'in bir gün evvel İstanbul'a hareket etmiş oldukları için ortadan kaybolmuş olmaları Giritli Şevki'yi endişeye düşürmüş ve "Hükümet bu işten haberdar oldu. Gazi Paşa onun için gelmedi. Sarı Efe Edip ile Abidin Bey onun için ortadan kayboldular." şeklinde düşünmesine neden olmuştur. Bu düşüncelerle evham ve korkuya kapılmış olan Giritli Şevki, kendini muhbir konumuna getirip işin içinden sıyrılmayı hesaplayarak suikast tertibini İzmir Valisi Kâzım Paşa'ya ihbar etmiştir.¹⁹⁹

Giritli Şevki'nin, Karşıyaka'da istasyon memuru olan teyze oğlundan Gazi Paşa'nın İzmir'e gelişinin ertelendiğini öğrenmesi ve Sarı Efe Edip ile Abidin Bey'in

¹⁹⁷ Soyak, *a.g.e.*, s. 352.

¹⁹⁸ Erinç, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁹⁹ Kılıç, *a.g.e.*, s. 71.

İstanbul'a gittiğini haber almasıyla birlikte²⁰⁰ İzmir valisi Kâzım Paşa'ya suikasti ihbar etmesi üzerine Kâzım Paşa, Gazi Paşa'ya: "Şahsı devletlerine karşı tertip edildiği anlaşılan mel'unane bir suikast teşebbüsü meydana çıkarılmış olduğundan lütfen hareketlerinin tehiri, arz ve rica olunur."²⁰¹ şeklinde bir telgraf yollayarak Gazi Paşa'yı durum hakkında bilgilendirmiştir.

Gazi Paşa'nın bilgilendirilmesinin ardından, Giritli Şevki'nin 'tertibin tüm detaylarını öğrenmek için aralarına girdiğini' belirttiği ifadesinden yola çıkılarak;²⁰² Ziya Hurşid Gaffarzade Oteli'nde, Çopur Hilmi Karşıyaka'daki biraderinin evinde, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf ise Ragıp Paşa Oteli'nde bombaları ve silahlarıyla birlikte basılıp yakalanmışlardır.²⁰³ Bir gün evvel Mahmut Şevket Paşa Vapuru'yla İzmir'den İstanbul'a gitmiş olan Sarı Efe Edip ve Abidin Bey de İstanbul'da yakalanıp tevkif edilmişlerdir.²⁰⁴

Bomba ve silahlarıyla birlikte otellerinde yakalanan tetikçilerin sorgularından, suikast tertibinin perde arkasında Şükrü Bey ve arkadaşlarının olduğu öğrenilmiş; bunun üzerine suikast hadisesi birkaç gün gizli tutulmuş, İstanbul ve Ankara'da geniş çapta tutuklamalar başlatılmıştır.²⁰⁵

Tüm bu hadiseler üzerine, Ankara İstiklâl Mahkemesi üyeleri Ankara'dan İzmir'e çağırılmışlar ve yola çıkmadan önce, Ziya Hurşid'in sorgusundaki ilk ifadeleri ve itirafları sebebiyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinin olaylar ile ilgileri olduğu ihtimali düşünülerek tüm fırka azalarının bulundukları yerlerde ve aynı saatte derhal tevkif edilmelerine, evlerinin büyük itina ile aranmasına ve çıkacak bütün evrakın İzmir'e gönderilmesine karar vermişlerdir.²⁰⁶

Yapılan sorgulardan alınan ifadeler ışığında İstiklâl Mahkemesi; İzmir'de yakalanan Ziya Hurşid, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi'yle, İstanbul'da yakalanan Sarı Efe Edip ve Saruhan Mebusu Abidin Bey dışında, suikast tertibini perde arkasından yönettikleri gerekçesiyle İzmit Mebusu Şükrü Bey, eski Ankara valilerinden

²⁰⁰ Milli Mücadele döneminin önemli isimlerinden Fahrettin Altay Paşa'nın kardeşi olan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Karşıyaka belediye başkanlığı yapan Fikri Altay, anılarında, Giritli Şevki'nin Sarı Efe'nin İstanbul'a gittiğini öğrenişini şöyle anlatmıştır: "Sarardı, sarsıldı, şöyle kapıya dayandı. Ne vakit diye sordu. Senden sonra hemen gitti, Mahmut Şevket Paşa vapuruna yetişti dedim. Şöyle iki üç dakika sendeledi, düşündü ve yavaş yavaş ayrıldı." Bkz: Ahmet Mehmetefendioğlu, Cemal Necip Gürel, "Yeni Bir Belgenin Işığında İzmir Suikastı" *Toplumsal Tarih*, Haziran 2012, Sayı 222, s. 28.

²⁰¹ Yazman, *a.g.e.*, s. 140.

²⁰² Soyak, *a.g.e.*, s. 353.

²⁰³ Kılıç, *a.g.e.*, s. 71.

²⁰⁴ Soyak, *a.g.e.*, s. 353.

²⁰⁵ Yazman, *a.g.e.*, s. 141.

²⁰⁶ Kılıç, *a.g.e.*, s. 51.

Abdülkadir Bey, eski İaşe Nazırı Kara Kemal Bey, Sivas Mebusu Halis Turgud Bey, Eskişehir Mebusu Arif Bey, İstanbul Mebusu İsmail Canbolat Bey, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, eski Trabzon Mebusu Hafız Mehmed Bey, baytar albaylığından emekli Rasim Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası liderlerinden Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Cemal Paşa, Bekir Sami Bey, Kamil Zeki Bey, Sabit Bey, Besim Necati Bey, Halit Bey, Faik Bey, Feridun Fikri Bey ve Münir Hüsrev Bey ile rejime karşı tutumları nedeniyle İttihat ve Terakki Cemiyeti bakiyesinden eski Maliye Nazırı Cavid Bey, Doktor Nazım Bey, eski Ardahan Mebusu Hilmi Bey, eski Trabzon Mebusu Hüseyin Avni Bey, eski Erzincan Mebusu İhsan Bey, eski Sivas Mebusu Çolak Selahaddin Bey, Küçük Talat Muşkar Bey, İzzet Bey, Rıfat Cevat Bey, Nail Bey, Eyüp Sabri Bey, eski İzmir Valisi Rahmi Bey, eski polis müdürlerinden Azmi Bey ve Salah Cimcoz Bey hakkında tutuklama kararı almıştır.²⁰⁷

Alınan bu tutuklama kararıyla birlikte, Millî Mücadele döneminin önemli komutanlarından Ali Fuad Paşa, Refet Paşa ve Cafer Tayyar Paşa İstanbul'da; Karabekir Paşa ise Ankara'da tevkif edilmişlerdir. Fakat ilk etapta başvekil İsmet Paşa, Ankara Polis Müdürü Dilaver Bey'e emir vererek Karabekir Paşa'yı serbest bıraktırmıştır. İsmet Paşa'nın bu tutumu anılara; İstiklâl Mahkemesi ve İsmet Paşa arasında bir ihtilaf meydana geldiği ve bu nedenle İsmet Paşa hakkında da tutuklama kararı alındığı²⁰⁸ şeklinde yansımış olmasına rağmen, İsmet Paşa hatıralarında, bahsedilen tevkif kararının gerçek olmadığını ifade etmiştir.²⁰⁹ Bununla birlikte Gazi Paşa, İsmet Paşa'nın tevkif kararını bozmasını tasvip etmemiş; Karabekir Paşa'nın tevkif edilerek mahkemeye sevk edilmesini istemiştir.²¹⁰ Anlaşılan İsmet Paşa, olayları ilk önce sıradan bir zabıta vakası olarak düşünmüş, ancak Sabit ve Faik Beylerin sorgusunda bulunduktan sonra işin ciddiyetinin farkına varmış ve Karabekir Paşa'nın tevkif edilmesinin zaruretiye hak vermiştir.²¹¹

Ziya Hurşid ve Sarı Efe Edip'in sorguları sırasında alınan ifadelerinden, suikastçi komita piramidinin tepesinde eski Maliye Nazırı Cavid Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerinden İaşe Nazırı Kara Kemal ve eski Ankara valilerinden Abdülkadir Bey'in bulunduğu öğrenilmiş ve İstiklâl Mahkemesi bu sanıklar hakkında da tutuklama kararı almıştır.

²⁰⁷ Yazman, *a.g.e.*, s. 145.

²⁰⁸ Soyak, *a.g.e.*, s. 355.

²⁰⁹ İnönü, *a.g.e.*, s. 474.

²¹⁰ Soyak, *a.g.e.*, s. 356.

²¹¹ Kılıç, *a.g.e.*, s. 58.

Eski Maliye Nazırı Cavid Bey'in eşi Aliye Hanım, Cavid Bey'in tutuklanışını şu şekilde anlatmıştır: “O yaz da Büyükada'daydık. 20 Haziran 1926 Pazar günü Cavid, evde epey zamandan beri yazmakta olduğu bir mali lûgatın müsveddeleriyle meşguldü. Ben de kulübe gitmiştim. Orada Gazi Paşa'ya İzmir'de bir suikast yapılmak istendiği haberini duyunca teessür içinde hemen eve döndüm. Cavid, yazı masası başında işine dalmıştı. Bak dedim ne yapmışlar. Suikast teşebbüsünde bulunmuşlar. ‘Kime?’ diye yerinden fırladı. Mustafa Kemal Paşa'ya deyişim üzerine, hiç unutmam, feveran etti. ‘Hay Allah belalarını versin, bu memleket ne olacak? Günah değil mi? Ne biçim şeydir bu?’ diye birçok şeyler söyledi. Son derece üzgündü.

Öğleden sonra Bekir Sami Bey geldi ve o gece bizde kaldı. Oturduk. Tabi hep bu hadise konuşuldu. Bu çılgınca teşebbüs hepimizi sarsmıştı. Teşebbüsün o kadarla kalıp, tahakkuk etmemiş olması en büyük tesellimizdi amma, Cavid ‘Hayır, teşebbüs hatta tasavvur dahi olmamalıydı. Hay Allah belalarını versin.’ diyor; böyle bir şey düşünmüş olanları bir türlü affetmiyordu.

Ertesi gün Cavid Duyunu Umumiye'ye gidiyordu. Bekir Sami Bey'le birlikte İstanbul'a indiler. Bu esnada meğer evimizin etrafı sivil polislerle sarılmış. Ben evdeyim fakat bu olup bitenlerden haberim yok. Bir telefon geldi. Cavid'le Bekir Sami Bey'i, vapurdan çıkarken köprüde tevkif etmişler. Ne münasebet ne oluyor demeye kalmadı bırakıldığı haberi geldi. Akşamüstü iskeleye gittim, Cavid'i karşıladım. ‘Böyle zamanlarda olur böyle şeyler. Hoş görmeli.’ diyordu. Kurban Bayramı'nın arife günüydü. Zaten karaciğerinden rahatsızdı, yattı.

Ertesi günü bayram, evdeyiz. Mutâd ziyaretçileri akşam sekizde kapıya geldiler, Cavid'i istediler. Ama yukarı çıkmadılar. Yukarıda tanıdıklar vardı. Kaçmasını tavsiye ettiler. ‘Arka kapıdan kaçabilirsin; sandal da var bir müddet gözden uzak bulunman fena olmaz.’ diyenlere sesi hala kulaklarımdadır. ‘Yok canım neden kaçayım? Eşkıya içinde kalmadık ya memlekette kanun var, mahkeme var. Haksız olan, kabahati olan kaçır.’ diye cevap vererek yataktan kalktı, giyindi, hasta hasta gitti. Kaçmadı.”²¹²

Tevkif edilen Cavid Bey de diğer tutuklular gibi 26 Haziran 1926 günü İzmir'e doğru hareket etmek üzere gece geç vakitlerde, halkın galeyanına karşı el ayak çekildikten sonra, Gülcemal Vapuru'nda önceden ayarlanan kamarasına nakledilmiş ve bu suretle İzmir'e gönderilmiştir.

²¹² Sümer Kılıç, *İstiklal Mahkemeleri Adil Miydi? İzmir Suikastı İddianame ve Kâzım Karabekir'in Savunması*, İstanbul 2000, s. 140-141.

Kara Kemal ve Abdülkadir Bey'in tevkif edilmeleri ise diğer tutuklamalar kadar kolay olmamıştır. Gazi Paşa'nın sınıf arkadaşı da olan İç İşleri Bakanı Cemil Bey, basına tevkif kararlarını açıklamış ve kötü niyet içermeyen bu açıklama, adı geçen iki sanığın saklanarak kaçmaya çalışmalarına neden olmuştur.

Öncelikle kaçakların yurt dışına çıkmalarını önlemek için deniz ve karayolları denetim altına alınmış; hudut kapılarına sanıkların fotoğrafları gönderilmiştir. Ayrıca yabancı bir ülkeye sığınmalarını önlemek için de sefârethânelerin çevresinde tedbirler alınmış, sanıkların yakınları takip edilerek ipucu bulunmaya çalışılmıştır.²¹³

Düşünüldüğü gibi yakınlarının yardımıyla yurt dışına kaçmayı tasarlayan Kara Kemal'in saklandığı yerin tespitini ve sonrasını İstanbul Emniyet Müdürü Ekrem Bey şöyle anlatmıştır: “İstanbul polisi kendisini harıl harıl aradığı günlerde, Kara Kemal, Cerrahpaşa'da Cambaziye Mahallesi'nin Tatlıkuyu Sokağı'nda on numaralı, sarı boyalı evin selamlığında gizleniyordu. Bu bölükte Küçükpazar Maliye Tahsil Şubesi Müdürü Enver Bey oturmaktaydı. Harem kısmında ise daha önce sabık Posta ve Telgraf Müdürlerinden İhsan oturmuştu. Birkaç ay önce Erenköy'e taşındığı için bu bölükte bir bekçi vardı.

Enver Bey, saltanat devrinde bir hatası dolayısıyla Sinop'a sürgün edildiği zaman Kara Kemal kendisini sürgünden kurtarmıştı. Şimdi bunun karşılığını ödüyordu. Kara Kemal'in yakalanmaması için yurtdışına kaçırılması lazımdı. Enver Bey, Ortaköy'de oturan Niyazi adında bir kişiye gitmişti. Bu da bir zamanlar Kara Kemal'in ekmeğini yemişti. Önce bir motor bulmayı düşünmüşlerdi. İşte bu çabalar sürerken durum bir polis tarafından öğrenilmişti. Polisin getirdiği haber bir bomba tesiri yaptı. Herkes sevinç içindeydi. Ancak Niyazi sadece Enver Bey'i tanıyordu; ama o da bize yeter de artardı bile.

Verdiği bilgi üzerine hemen Enver Bey'i yakaladık ve sorguya çektik. Kara Kemal'i evinde sakladığını itiraf etti. Cebinden anahtarını aldık. Eve kolaylıkla girmek için kullanılacaktı. Hemen siyasi kısım başmemurlarından Said ve Ziya Beylerle Komiser Mucib ve Macid, memurlardan İsmail Hakkı, Hayri, Ziya, Said, Basri, Atıf, Nuri Halil Beylerden kurulu bir ekip harekete geçti. 27 Temmuz günü saat 16.00 sıralarında ellerindeki anahtarla kapıyı açan memurları Enver Bey'in kız kardeşi Safiye Hanım merdiven başında görmüş ve şaşkınlıktan ‘aaa...’ diye bağırmıştı. Sonra birden

²¹³ Erinç, *a.g.e.*, s. 163.

kendisini toparlamış, memurların ‘Kara Kemal nerede?’ sorusuna ‘Burada yok.’ cevabını vermişti. Ancak Kara Kemal’in evde olduğunu bilen memurlar hemen merdiveni tırmanmış ve karşılarına gelen odaya dalmışlardı.

Oda sigara dumanıyla kaplıydı. Yanar bir sigara da tablada duruyordu. Yer yatağının üzerinde ise “Abdülhamid’in Hayatı Siyasiyesi” adlı kitap ve günlük gazeteler vardı. Kara Kemal’in gürültüyü duyduktan sonra buradan yan odaya fırladığı anlaşılıyordu. Aceleden ayakkabılarını da giymemişti. Hemen yan odaya geçen memurlar burada da sigara dumanıyla karşılaştılar. Kara Kemal kısa bir süre önce bu odanın penceresinden aşağı atlamış olacaktı. Memurlar da aynı şeyi yaptılar. Araya araya duvarın yanındaki kümese yaklaşmaktaydılar ki bir silah sesi sessizliği bozdu. Memurlar hemen koşmuşlar ve saçlı sakalı karışmış Kara Kemal’i kümesin arkasındaki kovukta iki büküm bir şekilde bulmuşlardı. Gold sistemindeki tabancasından çıkan kurşun şakağından beynini parçalamıştı.”²¹⁴

Kara Kemal’in kendi cezasını kendi eliyle vermesinden sonra İstanbul emniyeti tüm gücüyle Abdülkadir Bey’in yakalanması için çalışmaya başlamış; fakat İstanbul’daki akraba ve dostlarının evlerinde yapılan aramalardan bir sonuç çıkmamıştır.

Bu arada Abdülkadir Bey’in Çatalca bölgesinde eski adı Panalonika olan bir çiftlikte saklandığı haberi alınmış; yapılan baskında çiftlik binasının bodrum katında, düzeltilmemiş olmasından üzerinde yatıldığı anlaşılan bir yatak bulunmuştur. Böylece hududa doğru kaçmakta olduğu anlaşılan sanığa iyice yaklaşılmıştır.

Birkaç gün sonra Çerkezköy’den, ‘İstanbul Vilayeti Orman Müfettişi Cafer Sadık’ imzasıyla bir telgraf gelmiş ve Çilingoz Çiftliği’nde şüpheli hareketleri görülen meçhul bir şahsın kendisini orman müfettişi olarak tanıttığı bildirilmiştir. Bu ihbar ile yakalanan Abdülkadir Bey, yurt dışına kaçmak için önce Bakırköy’de Enver Paşa’nın çiftliğinde gizlenmiştir. Daha sonra, hava almak için delikler açtığı bir sandığın içine girerek ve dikkat çekmemesi için sandığı sıkı sıkı bağlatarak bir arabayla çiftlikten Istranca Nahiyesi’ne kadar bu sandığın içinde gelmiştir.

Böylece şehir dışına çıkmayı başaran Abdülkadir Bey, yaya olarak Çilingoz Çiftliği’ne ulaşmıştır. Çiftliğe kadar ‘Odun Tüccarı Nafiz’ olarak dolaşan Abdülkadir Bey, çiftliğe vardığında Midye’ye kadar gidebilmesini sağlayacak bir at bulmak için

²¹⁴ Erinç, *a.g.e.*, s. 166-168.

yakalanmasına sebep olan hatayı yapmış ve kendisini ‘orman müfettişi’ olarak tanıtmıştır. Nitekim ihtiyacı olan atı bularak Midye’ye kadar gitmeyi başarmış olan Abdülkadir Bey, bölgedeki tek orman müfettişinin kendisi olduğunu bilen Cafer Sadık Bey’in olaylardan haberdar olup şüphelenerek İstanbul’a haber vermesi üzerine yakalanmıştır. Abdülkadir Bey yakalanarak İstanbul’a getirildikten sonra Ankara’ya İstiklâl Mahkemesi’ne gönderilmiş ve yargılandıktan sonra asılmıştır.²¹⁵

2.10. ZİYA HURŞİD

İzmir Suikasti vakasının baş tetikçisi konumunda olan Ziya Hurşid’in Gazi Paşa’ya olan muhalefeti, Sakarya Savaşı zamanına kadar gitmektedir. Gazi Paşa, Sakarya Savaşı’ndan düşmanı hezimete uğratmış muzaffer bir komutan olarak Ankara’ya döndüğünde hükümet erkânı ve halk onu coşkulu bir şekilde törenlerle karşılamış; Ziya Hurşid ise meclisin ortasına konulmuş bir yazı tahtasının üzerine tebeşirle “Bir millet putunu kendi yapar, kendi tapar.” yazarak tepkisini göstermiştir.²¹⁶

Abidin Nesimi’ye göre, Birinci Dünya Savaşı başlarında inşaat-ı bahriye mühendisliği eğitimi görmesi için devlet tarafından Belçika’ya gönderilmiş olan Ziya Hurşid, Belçika’da iktidarda olan İkinci Enternasyonal Sosyalizmi’ne ilgi duymuştur. Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde eğitimini tamamlamadan Türkiye’ye dönen Ziya Hurşid, yaşı tutmadığı için mebus olamayacakken, Gazi Paşa’nın onun yaşını büyütmesi sayesinde Lazistan Milletvekili olarak meclise girmiş ve en genç mebus olmuştur. Birinci mecliste, ikinci grupta yer alarak Gazi Paşa’ya muhalefet eden Ziya Hurşid, ikinci meclise mebus olarak girememiş ve Üçüncü Enternasyonal’e başvurarak Moskova’ya eğitim almak için gitmek istemiştir. Üçüncü Enternasyonal’in Ziya Hurşid’i kabul etmesiyle birlikte, Ziya Hurşid yurt dışına çıkışını görkemli bir hale getirmek ve Moskova’ya Gazi Paşa’nın suikastçisi olarak gidebilmek için suikast işine girmiştir.²¹⁷

Ağabeyi Ahmet Faik Bey’in soğukkanlı biri olarak anlattığı Ziya Hurşid’i,²¹⁸ Kılıç Ali de anılarında şöyle anlatmıştır: “Suikast hadisesi esnasında, İzmir’de polis müdüriyetinde kendisini Reşit Galip Bey ile birlikte sorguluyorduk. Mahkeme reisi Ali Bey de hazırды. Cürüm aletleri, bombalar, silahlar ortada masanın üzerinde duruyordu. Masa küçük ve yuvarlaktı. Hepimiz etrafındaydık. O da masanın kenarında, aramızda

²¹⁵ Erinç, *a.g.e.*, s. 168-170.

²¹⁶ Ali Kılıç, *İstiklâl Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul 1997, s. 81.

²¹⁷ Abidin Nesimi, *Türkiye Komünist Partisi’nde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949*, İstanbul 2009, s. 84.

²¹⁸ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 460.

bulunuyordu. Sorgusu bitmemiş, öğleden sonra yine aynı vaziyette masanın kenarında toplanmıştık.

Reşit Galip usulcacık kulağıma ‘Ellerine bak’ diyerek Ziya Hurşid’in ellerini bağlayan kelepçeyi gösterdi ve nazarı dikkatimi celbetti. Kelepçe sabahki vaziyette değildi; istediği anda kolaylıkla elini açabilecek derecede gevşek vurulmuştu. Fakat bunu bize hissettirmemek için ellerinin bileğinden üst tarafını gergin tutmuş, kelepçeyi germiştir. ‘Ziya Hurşid. Ellerini gevşet.’ dedim. Gevşetir gevşetmez kelepçenin boşluğu sarktı. Meğer gardiyanlara, ‘ Çok sıkıyor, biraz gevşek tutunuz.’ demiş; aynı zamanda kelepçe vurulurken ellerini dediğim tarzda birbirinden açık tutmuş. Bu hareketinden şüphelenmiştim.

Bundan maksadının ne olduğunu sormak, başka bir gün kendisini yalnız sorgularken aklıma geldi. Merak ederek ve hususi olarak kendisinden sordum, ‘Ziya Hurşid. Kelepçeyi gevşek tutmakta maksadın neydi?’ dedim. İş latifeye vurarak, ‘Biraz daha işin farkına varmamış olsaydınız niyetim, masanın ortasındaki bombaların birine saldırıp hep birlikte meseleyi halletmekti.’ demiştir. Gözü bu kadar pek bir adamdı ve bu dediğini de yapabiliirdi.”²¹⁹

2.11. MUHAKEMELER

İzmir’de İstiklâl Mahkemesi, suikastin tetikçileri dışında, Millî Mücadele’nin önemli paşalarını da yargılamıştır. Millî Mücadele’nin en önemli paşalarının yargılandığı bu mahkeme, halkın ilgisini çekmiş ve sonucu merakla beklenmiştir. Halkın mahkeme neticesini merakla beklemesinin bir sebebi de paşaların cezaya çarptırılması durumunda subayların karışıklık çıkartacağına dair ortada gezinen söylentiler olmuştur. Nitekim karar günü geldiğinde, İzmir’de bulunan askeri birliklerin bir kısım subaylarının silahlarını kuşanarak duruşma salonuna gelmeleri, söylentilerin boş olmadığını göstermiştir. Halk, subayların bu tavrından, paşalar hakkında bir idam kararı alındığı takdirde subayların paşaları kaçırmak ve kurtarmak için girişimlerde bulunacakları anlamını çıkartmıştır.²²⁰

İzmir Elhamra Sineması’nda mahkeme başladığında da bu iddiaları destekleyen olaylar yaşanmış; mahkeme başkanı, subaylara ‘oturun’ dediği halde subaylar yerlerine oturmamışlar; ancak Karabekir Paşa, subaylara dönerek eliyle ‘oturun’ diye işaret edince subaylar askeri bir emir ile yerlerine oturmuşlardır. Ayrıca mahkeme süresince

²¹⁹ Kılıç, *a.g.e.*, s. 83.

²²⁰ Yazman, *a.g.e.*, s. 147.

uçaklar uçabilecekleri en alçak seviyeden uçmuşlar ve ‘Karabekir Paşa suçsuz’ yazılı kağıtlar atmışlardır.²²¹

Subayların bu tutumu, İstiklâl Mahkemesi üyelerinin ordunun tepkisinden çekinerek paşalar hakkında beraat kararı aldığına dair yorumlar yapılmasına neden olmuştur. Fakat İstiklâl Mahkemesi üyelerinden Kılıç Ali, Karabekir Paşa’ya konuyla ilgili olarak, “İsmet Paşa’ya dua edin.” demiş ve beraat kararında İsmet Paşa’nın etkili olduğunu ima etmiştir.²²² Gazi Paşa ise, suikast olayından yıllar sonra Ali Fuad Paşa’ya, “Paşaları senin için affettim.”²²³ demiş ve mahkeme kararının subayların almış oldukları vaziyet ile ilgisi olmadığını açıklamıştır.

Fahreddin Paşa da anılarında paşalar mahkemesi kararında etkili olmuş olan etmenleri ve çekinceleri şu şekilde anlatmıştır: “Mahkeme son günlerindeydi, bir gün öğleden sonra kordon boyundaki Gazi Paşa’nın evinin önünden geçiyordum. Bu saatlerde istirahatte olduklarını tahmin ederek maiyetleriyle görüşmek üzere eve girdim. Kapının ilerisinde soldaki bir odanın kapısı açıktı. Ortada bir masanın başında kendileriyle başvekilin oturduklarını görünce müsaadesiz geldiğime sıkıldım ve selam vererek geçmek istedim. O eliyle işaret ederek beni yanına çağırdı ve oturmamı istedi, yüzlerinden kederli oldukları anlaşıyordu.

Bana hitaben, ‘Ali Bey bizim paşaları da asacak.’ dedi; fikrimi sorar tarzda yüzüme baktı. Bu sözler bir sürpriz tesiri yaptı, bir an durakladım. Başvekil başını eğmiş yere bakıyor, sanki bakışlarıyla bir tesir yapmış olmaktan çekiniyordu. Kendimi toparladım ve dedim ki: ‘Paşa hazretleri, siz her şeyi bizlerden iyi düşünür ve yaparsınız. Bu suali bendenize tevcih etmekle anlıyorum ki lütufkâr kararınızı vermişsiniz.’ Bu yoldaki cevabımdan, lütufkâr karar tabirinden paşaların idamlarını istemiş olsaydınız bana sormazdınız demek istediğimi o yüksek zeka derhal anlamıştı. Gülümseyerek, ‘İyi amma sonrasından emin olabilir miyiz?’ buyurdular. O vakit Başvekil İsmet Paşa başını kaldırdı ve özetle şu cevabı verdi: ‘Emin olabilirsiniz Paşa Hazretleri, siz var oldukça hükümetiniz daima kuvvetli olacaktır. Bütün millet size itibar ediyor. Bu nankörlüğe teşebbüs edenler mahdud birkaç sapıktan ibarettir, ceza da bu hudut dahilinde kalırsa adaletiniz bütün milleti bir kere daha size bağlayacaktır.’

²²¹ Mumcu, *a.g.e.*, s. 154.

²²² İnönü, *a.g.e.*, s. 475.

²²³ Behiç Erkin, *Hâtırat 1876-1958*, haz. Ali Birinci, Ankara 2010, s. 273.

Gazi Paşa da ‘Pekâlâ bakalım, Ali Bey’le bir daha görüşelim.’ diyerek ayağa kalktı, ayrıldık.”²²⁴

Netice olarak İzmir mahkemesinde; İstanbul Mebusu Karabekir Paşa, Ankara Mebusu Ali Fuad Paşa, İstanbul Mebusu Refet Paşa, Edirne Mebusu Cafer Tayyar Paşa ve eski Mersin Mebusu Cemal Paşa ile birlikte Ordu Mebusu Faik Bey, Erzincan Mebusu Sabit Bey, Erzurum Mebusu Halit Bey, Feridun Fikri Bey, Kamil Zeki Bey, Bekir Sami Bey, Besim Necati Bey, Münir Hüsrev Bey, Erzurum Mebusu Necati Bey, Mebus Ahmet Bey, Nafiz Bey, Torbalılı Emin Bey, Trabzonlu Naciye Nimet Hanım, Sürmeneli Keleş Mehmed, Bahçıvan İdris, Mustafaoğlu Şakir, Bahaddin ve Giritli Hüseyinoğlu Mustafa’nın beraatine;²²⁵ Ergani Mebusu İhsan Bey, eski Ardahan Mebusu Hilmi Bey, eski Maliye Nazırı Cavid Bey, eski Sivas Mebusu Selahaddin Bey, eski İzmir Valisi Rahmi Bey, İstanbul Mebusu Rauf Bey ve Doktor Adnan Bey’e ait davanın Ankara’da görüşülmesine ve İzmit Mebusu Şükrü Bey, Saruhan Mebusu Abidin Bey, Eskişehir Mebusu Miralay Arif Bey, Sivas Mebusu Halis Turgud Bey, İstanbul Mebusu İsmail Canbolat Bey, Ankara eski Valisi Abdülkadir Bey ve eski İaşe Nazırı Kara Kemal Bey ile birlikte Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, eski Lazistan Mebusu Ziya Hurşid, eski Trabzon Mebusu Hafız Mehmed, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Sarı Efe Edip, Çopur Hilmi ve Baytar Rasim’in idamına karar verilmiş; firar halinde bulunan Kara Kemal ile Abdülkadir Beyler dışındakilerin infazı 13-14 Temmuz 1926 gecesi sabaha karşı İzmir’de asılarak gerçekleştirilmiştir.²²⁶

İzmir’deki muhakemeler sırasında İstiklâl Mahkemesi; eski Maliye Nazırı Cavid Bey, eski Eğitim Nazırı Doktor Nazım Bey, Erzincan eski Mebusu İhsan Bey, eski Başvekil ve İstanbul Milletvekili Rauf Bey, Ardahan Milletvekili Hilmi Bey, Sivas eski Milletvekili Selahaddin Bey, İzmir eski Valisi Rahmi Bey ve İstanbul eski Milletvekili Doktor Adnan Bey’in davalarını suikast davasından ayırarak, sanıkların Ankara’da yargılanmasına karar vermiştir. Böylece İzmir’de suikast davasıyla ilgili görevini bitiren İstiklâl Mahkemesi, 2 Ağustos 1926 günü Ankara’ya gelerek çalışmalara başlamıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti bakiyesinin yargılandığı Ankara muhakemelerinde Cavid ve Doktor Nazım Beyler²²⁷ gibi çok önemli isimlerin yanı sıra; Şükrü Bey, eski Trabzon Mebusu Hüseyin Avni Bey, Küçük Talat Bey, İzzet Bey, Rifat Cevad Bey,

²²⁴ Fahrettin Altay, *Görüp Geçirdiklerim On Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, Ankara 2008, s. 418.

²²⁵ Mithat Şükrü Bleda, *İttihat ve Terakki Kâtibi Umumi İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 2010, s. 257.

²²⁶ Soyak, *a.g.e.*, s. 358.

²²⁷ Turgut, *a.g.e.*, s. 485.

Kara Vasıf Bey, Eyüp Sabri Bey, Salah Cimcoz, Doktor Hüseyinzade Ali Bey, Nail Bey, eski Emniyet Müdürlerinden Azmi Bey, eski valilerden İhsan Bey ve tanınmış gazeteci Hüseyin Cahid Bey de yargılanmıştır.

Ankara’da yargılanan sanıklar, Gazi Paşa’ya karşı bir suikast düzenlemekten ziyade; hükümeti devirmeye ve rejimi değiştirmeye teşebbüs etmek, örgüt kurmak ve bu niyetle gizli toplantılar yapmaktan suçlanmışlardır. Yargılanan yaklaşık elli kişilik İttihat ve Terakki Cemiyeti bakiyesi arasında, Millî Mücadele döneminde Batum ve Türkistan dolaylarında bulunan Enver Paşa’yı iktidara getirmek için düzen kuranlar da vardır.²²⁸

Her ne kadar tutukluluğunun son günlerinde eşine yazdığı bir mektupta, ‘Gazi Paşa’ya yapılan suikast girişiminin ne elif’inden ne de y’sinden haberdar olduğunu’ iddia etmiş²²⁹ olsa da Ziya Hurşid, Nail ve Abdülkadir Beyler ile evinde toplantılar yapmış olduğu bilinen Cavid Bey,²³⁰ esasında suikast tertibinden haberdardır. Buna rağmen Cavid Bey suikast olayından değil; diğer İttihatçılar gibi taklib-i hükümetten yargılanmış ve muhakemeler sonunda suçlu oldukları tespit edilen Doktor Nazım, İttihat ve Terakki mesul kâtiplerinden Nail ve Mebus Hilmi Beyler ile birlikte idama çarptırılmıştır.

Ankara’daki muhakemeler sonucunda idama çarptırılan dört sanığın dışında; o sırada yurt dışında bulunan eski başvekillerden Rauf Bey ile eski İzmir Valisi Rahmi Bey gıyaben onar yıl kalebentliğe ve İttihatçı iki esnaf kâhyası olan Ali Osman ve Salih Kâhyalar onar yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.²³¹ Davadan beraat etmiş olan Hüseyin Cahid Bey ise beraatinden sonra geçmişten kalan sürgün cezasını devam ettirmesi için Çorum’a gönderilecekken yeni ceza kanununda sürgün cezasının azamî üç yıl olarak belirlenmesi üzerine, cezasını doldurduğu tespit edilerek serbest bırakılmıştır.²³²

İzmir Suikasti davasının ikinci aşaması olan Ankara muhakemelerinin sonucunda alınan kararlar, 26 Ağustos 1926 gecesi Ankara’da Cebeci Hapishanesi önünde infaz edilmiş;²³³ bu suretle Gazi Paşa’ya suikast girişimi ve taklib-i hükümet davaları neticelenmiştir.

²²⁸ Yazman, *a.g.e.*, s. 150.

²²⁹ Mehmet Câvid, *İdama Beş Kala Yazılan Satırlar Zindandan Mektuplar*, Ankara 2005, s. 170.

²³⁰ Kılıç, *a.g.e.*, s. 78.

²³¹ Yazman, *a.g.e.*, s. 151.

²³² Yalçın, *a.g.e.*, s. 382.

²³³ Soyak, *a.g.e.*, s. 359.

2.12. İSTİKLÂL MAHKEMELERİ

Gazi Paşa'nın, Büyük Taarruz günlerinde Halide Edip Hanım'a, "Yunanlardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz."²³⁴ diyerek basiretinin kudretini gösterdiği ve işaret ettiği İzmir Suikasti hadisesi, cereyan ettiği günlerde olduğu gibi bugün de bazı noktalarıyla tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Sahip oldukları haklar ve verdikleri kararlar nedeniyle haklarında çok sayıda yorum yapılan İstiklâl Mahkemeleri de bu tartışmaların odak merkezi olmuştur.

Millî Mücadele senelerinde hususi kanunla kurulan İstiklâl Mahkemeleri, biri reis olmak üzere üç üyeden oluşan bir heyet tarafından idare edilmiş ve elindeki geniş yetkiler sayesinde bir ihtilal mahkemesi gibi çalışarak Millî Mücadele'yi başarıya erdirmede önemli bir etkiye sahip olmuştur.²³⁵

Millî Mücadele döneminde, asker kaçaklarını cezalandırma ve isyanları bastırma gibi görevler almış ve birinci meclise karşı işlenen suçlar ile ilgilenmiş olan İstiklâl Mahkemeleri, 1923 sonrasında ise cumhuriyet ve inkılâplara karşı olanları muhakeme etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında kaldırılan İstiklâl Mahkemeleri, Şeyh Said İsyanı'nın çıkması üzerine, Takrir-i Sükûn Kanunu ile birlikte tekrar kurulmuşlardır.²³⁶

Refik Halit Bey, salâhiyetleri nedeniyle eleştirilen İstiklâl Mahkemeleri'nin yetkilerinin, içinde bulundukları zaman ve şartlara göre yerinde olduğunu anılarında anlatırken Albert Mathiez'i de kaynak alarak şöyle demiştir: "Paris Üniversitesi Fransız İhtilâli Tarih Profesörü Albert Mathiez son neşredilen üç ciltlik eserinin bir yerinde diyor ki, 'Dış düşmana karşı harp etmekte olan bir memlekette ayrıca iç harp oluyorsa, hükümettekilerin düşmanla birleşenlerle suikast ve isyan hareketlerine girişenlere karşı süratli ve az formaliteli bir adalet sistemine başvurmadıkları, tarihte hemen hemen hiç misali görülmemiş vakalardandır.' Bu sözler İstiklâl Mahkemeleri'nin sebep ve illetini izaha epeyce yarar. Bizim memlekette de o sayılan vaziyetlerin hepsi olmuştur; dış harp sona ermekle beraber suikast ve isyan hareketleri sürdürülmüştür ve bu halden faydalanılarak mimlilerin bertaraf edilmesi de tarihçinin süratli ve az formaliteli diye vasıflandırdığı adalet sisteminin işlerinden biri olmuştur."²³⁷

Üzerinde "İstiklâl Mahkemesi Yalnız Allah'tan Korkar" yazılı bir levhayı mahkeme salonunda bulunduracak kadar kudretli ve salâhiyet sahibi olan İstiklâl

²³⁴ Halide Edip Adivar, *Türk'ün Ateşle İmtihamı İstiklâl Savaşı Hatıraları*, İstanbul 2011, s. 289.

²³⁵ Hilmi Uran, *Meşrutiyet Tek Parti Çok Parti Hatıralarım 1908-1950*, İstanbul 2007, s. 182.

²³⁶ Yazman, *a.g.e.*, s. 167.

²³⁷ Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul 2009, s. 369.

Mahkemeleri,²³⁸ İzmir’de muhakeme edilen paşalar tarafından da yetkileri nedeniyle eleştirilmiştir. Fakat Cemil Cahid Bey’in anılarına yansıdığı kadarıyla anlaşılmaktadır ki; paşaların, İstiklâl Mahkemeleri’ne karşı yetkilerinin genişliğinden ötürü yaptıkları bu eleştiriler, esasında bu mahkemede muhakeme edilmelerinin sonucunda kaybettikleri itibarlarının oluşturduğu psikolojiden kaynaklanmaktadır.

Nitekim Cemil Cahid Bey anılarında; Refet Paşa’nın, Zile’de yakalanarak askeri adli kurumlara teslim edilmiş 150 kişinin sorgulamaya gerek duyulmadan idam edilmesinden yana olduğunu anlatmıştır. Yapılan muhakemeler sonucunda 150 kişiden sadece 22’sinin vatana hıyanet ettiğinin tespit edildiği bu olay,²³⁹ zararı kendilerine dokunmadıkça, idam salâhiyeti sınırlarının kendileri tarafından eleştirilmediğini gösterir niteliktedir.

Ayrıca İstiklâl Mahkemeleri, tutuklamalar sırasında²⁴⁰ ve tutuklamalardan sonra muhakemeye kadar geçen süreçteki uygulamalarıyla²⁴¹ da başta Karabekir Paşa olmak üzere paşalar tarafından eleştirilmiştir. Bununla birlikte anılara yansıdığı kadarıyla; görevini kötü icra eden memurların da bulunmasına rağmen, mahkeme kararıyla evlerin aranması sırasında²⁴² ve tutuklamalardan sonra²⁴³ genel olarak sanıklara saygılı davranılmış ve iyi muamele edilmiştir.²⁴⁴

Rusların ‘Çeka’ adı verilen ihtilâl mahkemelerine benzetilen ve başlangıçta ‘Millet Mahkemeleri’ adı verilmesinin düşünüldüğü İstiklâl Mahkemeleri;²⁴⁵ Millî Mücadele dönemi asayişini sağlamak, Şeyh Said İsyanı asilerini yargılamak ve İzmir Suikasti davasını muhakeme etmek gibi görevlerini tamamladıktan sonra, 1926 yılında, hükümetin velayetinin dışında kalıyor olmalarının da etkisiyle kapatılmışlardır.²⁴⁶

2.13. DEĞERLENDİRME

Vahdettin Engin’in İzmir Suikasti’yle ilgili eserinin adını “Hesaplaşma” koymuş olması ve Erik Jan Zürcher’in “Modernleşen Türkiye’nin Tarihi” adlı kitabında, “Hesaplaşma günü İzmir suikasti”²⁴⁷ başlığını kullanmış olması, İzmir Suikasti’nin gerçekten de bir hesaplaşma niteliği taşıdığını göstermektedir. Bununla birlikte siyasi

²³⁸ Yazman, *a.g.e.*, s. 166.

²³⁹ Abdullah Kehale, *Millî Mücadele’de İç İsyanlar ve Cemil Cahit’in Anıları*, İstanbul 1997, s. 116.

²⁴⁰ Demirel, *a.g.e.*, s. 962.

²⁴¹ Mumcu, *a.g.e.*, s. 154.

²⁴² Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 463.

²⁴³ Cavid, *a.g.e.*, s. 39.

²⁴⁴ Ömer Fâruk Lermioğlu, *Kadırbeyoğlu Zeki Bey’in Hâtıraları*, İstanbul 2007, s. 234.

²⁴⁵ Yazman, *a.g.e.*, s. 165.

²⁴⁶ Yazman, *a.g.e.*, s. 167.

²⁴⁷ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Çev. Yasemin Sayer, İstanbul 2012, s. 257.

geçmiş, hesaplaşmanın İzmir Suikasti'nden ibaret olmadığını göstermiştir. 'Siyasal Devrim'den sonra kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Şeyh Said İsyanı, İzmir Suikasti ve muhalefetin bu eylemlerine karşı Kemalistlerin kullandığı İstiklâl Mahkemeleri, hesaplaşmanın birer perdesi olup 'Hesaplaşma' başlığı altında incelenmişlerdir.

Hesaplaşmanın ilk perdesi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgili en kapsamlı kitaplardan birinin yazarı olan Erik Jan Zürcher "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" adlı bu kitabında, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş nedenini "TCF'nin ortaya çıkışının kişisel çekişmeler nedeniyle olduğu suçlamasında bir doğruluk payı vardır. Mustafa Kemal, kendilerine ait güç tabanları olmayan ve mevkilerini ona borçlu olan genç kuşaktan daha radikal yandaşlara dayanmaya başladıkça bağımsızlık hareketinin eski liderlerinin kendilerini iktidar merkezinden git gide daha fazla dışlanmış olarak hissettikleri, kesinlikle doğrudur." şeklinde anlatmıştır.²⁴⁸ Sabiha Sertel ise anılarında, milli hareketin eski liderlerinin, Gazi Paşa'nın yapmayı hedeflediği inkılâpların toplumsal içeriğini ve ilerici niteliğini göremediklerini ifade etmiştir.²⁴⁹

Kemalistlerin inkılâp hareketi, eski liderler ve gerici çevreler tarafından hoş karşılanmadığı gibi İstanbul basını da inkılâplardan memnun kalmamıştır. Hatta Toktamış Ateş'e göre, tümüyle gelişmelerin dışında kalmış olmaları, bu çevreleri daha da hırçınlaştırmıştır.²⁵⁰ Bu hırçınlık ise Şeyh Said'in sorgularında ifade ettiği gibi halkı kışkırtacak ve isyana teşvik edecektir.²⁵¹ Anlaşılan odur ki, fırka kurucuları istemiyor olsalar da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın varlığı, cumhuriyet rejimine ve inkılâp hareketine direnişleri güçlendirmiştir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilgili "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" adında müstakil bir çalışması bulunan Nevin Yurdsever Ateş, fırka programını değerlendirirken, "Program, İngiliz Muhafazakâr Partisi'yle Fransız Radikal Sosyalist Partisi'nin sosyal prensiplerini bağdaştırmış

²⁴⁸ Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 1924-1925*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2007, s. 136.

²⁴⁹ Sabiha Sertel, *Roman Gibi 1919-1950*, İstanbul 1978, s. 63.

²⁵⁰ Ateş, *a.g.e.*, s. 231.

²⁵¹ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, İzmir 2006, s. 206.

vaziyetteydi. Yani, hem en geniş manâsıyla sosyal ıslahat kabul ediliyor hem de anane ve manevi değerlerin muhafazasına ehemmiyet veriliyordu.”²⁵² demektedir.

Cumhuriyet Halk Fırkası’nın ilkelerinden oldukça farklı olan bu programa göre, cumhurbaşkanının firkalar üstü bir konumu olacaktır. Doğrudan Gazi Paşa’yı hedef alan bu maddeye göre, cumhurbaşkanı seçilen kişi mebusluktan ayrılacaktır. İki dereceli seçim usûlü yerine tek dereceli seçim usûlü benimsenecek ve bu sayede halk daha etkin duruma gelecek; anayasa ise seçmenlerden onay alınmadıkça değiştirilmeyecektir. İdarede adem-i merkeziyetçilik benimsenecek ve yabancı sermaye yatırımları desteklenecektir.²⁵³

Fırka programı içinde yer alan ve Şeyh Said İsyanı başta olmak üzere birçok mevzuda tartışma, eleştiri ve suçlamalara sebep olan “Fırka, efkâr ve itikadât-ı diniyeye hürmetkârdır.” maddesinin, her ne kadar Rauf Bey tarafından laikliğin bir ifadesi olduğu söylene de²⁵⁴ dindar çevrelerin desteğini alma amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim madde, Şeyh Said İsyanı’nda dinin siyasi amaçlar için kullanılmasına da sebep olmuş; üstelik Şeyh Said, sorgusu sırasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Cumhuriyet Halk Fırkası’nın programlarını incelediğini ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın programının hoşuna gittiğini ifade etmiştir.²⁵⁵ Muhtemelen Şeyh Said ve adamları bu maddeyi programında bulundurabilen bir muhalefet fırkasının kurulmasını devlet otoritesinin zayıflaması olarak yorumlamışlardır. Özer Ozankaya ise aynı maddeye farklı bir açıdan bakarak “Programına özenle yerleştirdiği şu madde, demokrasinin yaşam kaynağı olan laikliğe aykırı davranmaya, bunun için din sömürüsü yapmaya kararlı olduğunun göstergesiydi: ‘Parti, dinsel düşünce ve inançlara saygılıdır.’ Bundan, karşıtı olan partinin dinsel düşünce ve inançlara saygılı olmadığı suçlaması çıkmaz mı?”²⁵⁶ demiştir. Ozankaya’nın bu yorumu günümüzde dahi Cumhuriyet Halk Partisi için zaman zaman ‘dinsiz parti’ benzeri yakıştırmalar yapılmasının kökenini göstermektedir.

Vakıa Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın bahsi geçen maddesiyle ilişkilendirilen Şeyh Said ve asiler hükümetin dinsizlik yaptığını, okullarda dinsizliğin

²⁵² Nevin Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul 1998, s. 318.

²⁵³ Kinross, *a.g.e.*, s. 465.

²⁵⁴ Orbay, *a.g.e.*, s. 629.

²⁵⁵ Metin Toker, *Şeyh Said ve İsyanı*, Ankara 1994, s. 160.

²⁵⁶ Ozankaya, *a.g.e.*, s. 323.

öğretildiğini ileri sürerek halka bildiriler dağıtmış ve şeriat istemişlerdir.²⁵⁷ Elllerinde yeşil sancak, göğüslerinin üzerinde Kur'an-ı Kerim; bankaları, evleri, dükkanları basıp soyarak ilerleyen Şeyh Said ve adamları²⁵⁸ bu bildirilerinde, "Halife bizi bekliyor. Hilafetsiz Müslümanlık olmaz. Hiçbir halife memlekette çıkarılamaz. Şiarımız dindir. Şeriat isteyiniz."²⁵⁹ şeklinde metinler kullanmışlar ve bu suretle halife ve hilafet makamını da kullanarak halkı, dini duygularını sömürerek tahrik etmişlerdir.

Aynı dönemde Sultan Vahideddin ise, Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşananları takip etmiş ve San Remo'da bir basın toplantısı düzenleyerek; uyruklarının Kuva-yi Milliye zulmünden usanarak hanedan özlemiyle ayaklandıklarını açıklamıştır.²⁶⁰

'Milli Damat' olarak anılan İsmet Paşa'nın damadı Metin Toker ise, isyan günlerinde Fırat Nehri üzerinde salcılık yapan yaşlı bir Elazığlı'nın isyanı ilk duyuşunu şöyle anlatmaktadır: "Bir gün iskelede beklerken beyden salımı hazır bulundurma emrini aldım. Arkadaşlara bunun nedenini sordum. Abdülhamid'in oğlu geliyormuş. Kemal, padişahı denize atmış. Fakat şimdi oğlu gelip Kemal'i devirecek, saltanatı ihya edecekmiş."²⁶¹

Bildiri, vaaz ve toplantılar ile halkı hükümete karşı kıskırtan isyancılar, 6 Ocak 1925 tarihinde Kanıreş Köyü'nde, 8 Ocak 1925 tarihinde ise Melekan Köyü'nde birer toplantı yaparak hangi birliklerin isyana katılmayan Alevi köylerine saldıracağını ve muharebe cepheleri ile kumandanlarını kararlaştırmışlardır. Buna göre mart ayında başlatılması tasarlanan isyan için; kuzey cephesi, Harput cephesi, Ergani cephesi, Diyarbakır cephesi ve batı cephesi olmak üzere beş esas cephe oluşturulmuştur.²⁶² Asilerin güçlerini cephelere bölmeleri ve strateji oluşturmaları, isyanın Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensupları ve Fethi Bey tarafından algılanandan daha büyük boyutlarda olduğunu gösterir niteliktedir.

İsyan tasarısına ve yapılan hazırlıklara göre, Doğu Anadolu'da isyan başlatıldıktan sonra Batı Anadolu'da ve İstanbul'da da hilafet, hanedan ve şeriat isteyen ayaklanmalar çıkartılarak Ankara iki ateş arasında bırakılacak ve Sultan Vahideddin

²⁵⁷ Aybars, *a.g.e.*, s. 178.

²⁵⁸ Kinross, *a.g.e.*, s. 469.

²⁵⁹ Toker, *a.g.e.*, s. 55.

²⁶⁰ Aybars, *a.g.e.*, s. 185.

²⁶¹ Toker, *a.g.e.*, s. 50.

²⁶² Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Çev. Bülent Peker, Nevzat Kırac, Ankara 1992, s. 144.

İstanbul'a getirtilecektir.²⁶³ Hilafetin ve hanedanın ihya edildiği bu tasarının yanı sıra isyanın Kürt özerkliğiyle ilgili olduğunu gösteren veriler de mevcuttur.

Yakalanan isyancıların üzerinden çıkan bildirilerde, bağımsız Kürt devleti isteklerine dair yazılar olması,²⁶⁴ isyanda bir Kürt milliyetçiliği etkisi olduğunu göstermekle birlikte; evlilikler yoluyla topraklarını ve sürülerini çoğaltan Şeyh Said'in, genişleyen etki alanını Ankara'daki milli hükümetin tehdidinden uzak bir şahsi idare alanı haline getirme niyetinde olduğunu söylemek de mümkündür.

9 Mart 1925 tarihinde Diyarbakır'a gelen bazı İngiliz silah fabrikası kataloglarının üzerinde 'Kürdistan Kraliyeti Harbiye Bakanlığı' yazısının bulunması ise isyanda Kürt özerklik isteğinin varlığını kanıtlamanın yanı sıra isyana İngiltere'nin destek verdiğini de göstermektedir.²⁶⁵

Anlaşılan odur ki 1919 yılında İzmir'e Yunan askerini çıkartarak 1922 yılına kadar Türk-Yunan kapışmasını sahneye koyan ve bu sayede Mondros Mütarekesi'ne aykırı olarak kanunsuz bir şekilde Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi işgal eden İngiltere, 1925 yılında da Türk-Kürt kapışmasını sahnelemiş ve bu çatışma esnasında önce 15 Mart 1925 tarihinde Irak hükümetiyle Bağdat ilini de kapsayan 75 yıllık bir petrol arama antlaşması imzalamış,²⁶⁶ daha sonra ise Lozan Konferansı'nda halledilememiş Musul meselesini kendi lehine neticelendirmiştir.

Hesaplaşmanın en büyük perdesi, Gazi Paşa'nın 1926 yılı Haziran ayında çıktığı bir yurt gezisi sırasında Balıkesir'den İzmir'e yola çıkacakken hareketini bir süre geciktirmesi üzerine İzmir Valisi Kazım Paşa'dan aldığı bir suikast ihbarı telgrafıyla başlamıştır. Balıkesir-İzmir seyahatinin tamamen tesadüf gibi duran bu gecikmesini Feridun Kandemir şu şekilde anlatmıştır: "14 Haziran'da Bursa'dan hareketle Balıkesir tarihiyle İzmir istikametinde yollarına devam ederlerken bilahare Sayın Büyük Millet Meclisi Reisi Refik Koraltan'a izah buyurdıkları veçhiyle, Allah'ın lütfu denebilecek büyük bir hissi kablelvuku ile Susıgırlık İstasyonu'nda tevakkuf ederek, halkın tezahürleri ortasında bir müddet seyahatlerini geciktiriyorlar. Böylece İzmir'e

²⁶³ Aybars, *a.g.e.*, s. 175.

²⁶⁴ Zürcher, *a.g.e.*, s. 117.

²⁶⁵ Aybars, *a.g.e.*, s. 184.

²⁶⁶ Aybars, *a.g.e.*, s. 185.

muvasalatları da bir gün sonraya kalmış oluyor. Ve işte bu esnada da İzmir’de bir kıyamettir kopuyor.”²⁶⁷

Feridun Kandemir’in ‘hissi kablelvuku’ diyerek manevi bir güce dayandığı suikast hadisesinden haberdar olma durumunu, Vahdettin Engin “Hesaplaşma” adlı kitabında, “İzmir’deki suikast teşebbüsünün çok öncesinde 1925 yılı Aralık ayı sonlarında Mustafa Kemal Paşa’yı öldürerek ülke iktidarını ele geçirme girişimleri başlamıştı. Üstelik anlaşıldığı üzere Ankara’da birçok kişi bu gelişmelerden haberdar idi. Hal böyle iken, Mustafa Kemal Paşa ve emniyet güçlerinin bu sırada yaşananlardan tam anlamıyla habersiz olduklarını düşünmek mümkün değil. O halde işin aslı neydi? Mustafa Kemal Paşa ve emniyet, gelişmelerden haberdar olarak olayın olgunlaşmasını ve darbeyi tam zamanında vurmaya hedefliyorlardı. Nitekim bu darbe İzmir’de vurulacaktır.”²⁶⁸ şeklinde anlatmış ve “Mustafa Kemal Paşa daha Giritli Şevki’nin ihbarı söz konusu değilken, Balıkesir’den İzmir’e gidişini geciktiriyor. Ziya Hurşid’in 1925 Aralık ayından beri suikast peşinde olduğu aşikâr iken bunu Mustafa Kemal Paşa’nın duymaması ve ona göre tedbir aldırmmaması düşünülemez bile. Dolayısıyla Ziya Hurşid’in hareketleri o dönemden beri kontrol altında tutulmaktaydı. Nitekim bu hususu Ankara valisi gazetelere verdiği bir beyanatta ifade etmişti. Hal böyle olunca Mustafa Kemal Paşa’nın bir suikast ekibinin İzmir’de bulunduğunu pekala bildiği, o yüzden Balıkesir’de oyalandığı, bu arada işin içinde olanların tam anlamıyla tespit edilebilmesi için de olayın olgunlaşmasının beklendiği gayet aşikâr bir şekilde ortaya çıkıyor.”²⁶⁹ demiştir.

Gazi Paşa’nın ve emniyet güçlerinin haberdar olduğundan şüphe edemeyeceğimiz suikast tertibi neticesinde; silah ve bombalar ile yakalanan tetikçiler, tetikçileri ayarlayan ve silah tedarik edenler, suikast ile ilgili oldukları tahmin edilen paşalar ve eski ittihatçılar tutuklanmış, suçlu olduğuna kanaat getirilenler cezalandırılmışlardır. Tertip edilişi, tutuklamaları ve yargılamaları anılara yansıdığı şekilde incelenen İzmir Suikasti hadisesinde en çok tartışılan konulardan biri İstiklâl Mahkemeleri’nin adil olup olmadıkları mevzuûdur. Eserinde bu konuya değinen Feridun Kandemir, “Hiçbir hakiki ve adil mahkeme, hiçbir vicdan sahibi hakim, bu

²⁶⁷ Feridun Kandemir, *İzmir Suikastinin İçyüzü*, İstanbul 1955, s. 4.

²⁶⁸ Vahdettin Engin, *Hesaplaşma Atatürk ve Muhalefet Arasındaki İktidar Mücadelesinde Son Hamle İzmir Suikasti*, İstanbul 2011, s. 48.

²⁶⁹ Engin, *a.g.e.*, s. 53.

İstiklâl Mahkemesi'nin bu kararnamelerine imza atamaz.”²⁷⁰ yorumunda bulunmuştur. Erik Jan Zürcher ise yine aynı konuda “Sanıklardan on altısı, çoğunun bu işe karışmış olduğu ispatlanamamasına rağmen ölüme mahkum edildi.”²⁷¹ demiştir.

Bu noktada Kandemir ve Zürcher'in, bir devrim mahkemesi olan 'İstiklâl Mahkemesi' ile olağan mahkemeleri karşılaştırdıkları ve adalet konusundaki değerlendirmeye bu şekilde vardıkları anlaşılmaktadır. Oysa İstiklâl Mahkemeleri, olağanüstü bir dönemde önce savaş içinde milli hareketi güvende tutmak daha sonra ise milli hükümeti, rejimi ve inkılâpları korumak için kurulmuşlardır. Olağanüstü zamanlarda, olağanüstü hak ve yetkiler ile kurulan bu mahkemelerin çalışma ve karar alma şekilleri ile olağan mahkemelerin çalışma ve karar alma usûllerinin kıyaslanması yanlışlıklara neden olacaktır.

İstiklâl Mahkemeleri, delil ihtiyacı ve temyizi olmayan, vicdanî kanaate göre karar alarak çalışan mahkemelerdir. Mahkemelerin bu yetkisi, onların, Zürcher'in anladığı şekilde bir 'ispat' bulmalarını gerektirmemiştir. Kararları derhal uygulanan ve asker, sivil tüm görevlilere emir verme yetkisine haiz olan mahkemelerin, Başvekil İsmet Paşa'yı dahi tutuklama raddesine geldiği hatırlanırsa; İstiklâl Mahkemeleri'nin, devrin hassasiyeti nedeniyle gerektiğinde hükümetin de üstünde bir güç olduğu fark edilebilecek ve daha doğru değerlendirmeler yapılabilecektir.

²⁷⁰ Kandemir, *a.g.e.*, s. 125.

²⁷¹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 2012, s. 258.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEMOKRATİK KATILIM

Başarısız olan ilk çok fırkalı demokrasi deneyiminden beş yıl kadar sonra, demokrasinin tam anlamıyla gerçekleştirilmesi için yeni bir girişimde bulunulmuştur. İlk deneyimden alınan dersler neticesinde, yeni fırkanın inkılâplara karşı muhalif tavır takınmayacağından emin olunmak istenilmiş; bunun için de Gazi Paşa'ya bağlı bir fırka kurulmuştur. Fakat yine de irticaya sebep olan fırkanın ölü doğması önlenememiştir.

3.1. YENİ BİR FIRKA KURULMASINI GEREKTİREN SEBEPLER

Yeni kurulan sermayedarsız ve sermayesiz Türkiye Cumhuriyeti, yabancı sermayenin de güvenini kazanamamış ve yabancı yardımlardan yoksun kalmıştır.²⁷² Bu şartlar altında kendi yağıyla kavrulmak zorunda kalan ülke, tüm uluslar gibi, 1929 yılı Dünya İktisat Buhranı'ndan da olumsuz etkilenmiş ve bu suretle halkın üzerindeki iktisadî baskı artmıştır. Halkın hoşnutsuzluğu; mecliste ve kamuoyunda hükümetin iktisat siyasetinin eleştirilmesine neden olmuş ve böylece öğretisi ve uygulaması tam olarak açıklanamamış ve hatta anlamı tam olarak ifade edilememiş olan devletçilik ilkesinin tenkidi başlamıştır. En çok tenkit edilen konu ise Başvekil İsmet Paşa'nın demiryolu siyaseti olmuştur.

Hasan Rıza Bey'e göre, kamuoyunun şikâyetleri genellikle vergilerin halkın ödeme gücünü aşan ağırlıkta olmasından, hükümetin bazı teşebbüslerinin zamansız ve yersiz olmasından, alınan neticelerin harcanan para ve fedakârlıkların karşılığı olmadığından yana olmuştur.²⁷³ Siyasi çevrelerdeki eleştiriler ise daha ağır olmuş ve işten anlamaz, çıkarıcı, simsar, asalak kimselerin iş başında olduğu iddia edilmiş; bu unsurların iştirakiyle kurulan fabrika ve tesislerin halka yük olduğu söylenmiştir.²⁷⁴

Bu sıkıntılar ve eleştiriler neticesinde halkın vardığı nokta, "Reisicumhur Gazi Paşa; devlet ve hükümet işlerine karşı çekingen hatta ilgisiz durumdadır. Hâlbuki onun bütün işlerle bizzat ve yakından meşgul olması, sırayla bütün vekaletlere giderek yapılanları devamlı surette kontrol etmesi, oralarda çalışanları ikaz ederek daha verimli yollara sevk eylemesi icap eder."²⁷⁵ şeklinde olmuştur.

²⁷² Murat Koraltürk, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları Meşrutiyet Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi Gazi Bana Çok Kızmış*, İstanbul 2007, s. 260.

²⁷³ Soyak, *a.g.e.*, s. 388.

²⁷⁴ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 91.

²⁷⁵ Soyak, *a.g.e.*, s. 388.

Gazi Paşa, halkın bu eleştirileri karşısında kayıtsız kalmamış ve halkın nabzını bizzat kendisi tutmak için 1930 yılı baharında bir yurt gezisi düzenlemiştir. İzmir, Aydın, Isparta, Antalya gibi vilayetlerde halk ile temaslarda bulunarak Ağaoğlu Ahmet Bey'in iddiasının²⁷⁶ aksine, milletin fikrini öğrenmiş ve 6 Mart 1930 günü Antalya'dayken gözlemlerini Hasan Rıza Bey'e şöyle anlatmıştır: "Bunaliyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunaliyorum! Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde mütemadiyen dert, şikâyet dinliyoruz. Her taraf derin bir yokluk, maddi-manevi bir perişanlık içinde. Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz, maatteessüf memleketin hakiki durumu bu işte. Bu arada beni en çok üzen şey nedir bilir misin? Halkımızın zihninde kökleştirilmiş olan, her şeyi başta bulunandan beklemek itiyadı. İşte bu zihniyetle herkes büyük bir tevekkül ve rehavet içinde, bütün iyilikleri bir şahıstan yani şimdi benden istiyor, benden bekliyor."²⁷⁷ Anlaşılan Gazi Paşa, yurt gezisiyle birlikte iktisadî sıkıntıyı görmüş ve gereken çözümü tasarlamaya başlamıştır.

Kamuoyunun eleştirilerinden haberdar olan Gazi Paşa, İsmet Paşa'nın anlattığına göre, siyasi çevrelerin tenkitlerinden de haberdardır ve haklı olduğunu düşündüğü bu tenkitler için çözümler üretmeye çalışmaktadır. Konuyla ilgili olarak İsmet Paşa şöyle demektedir: "Serbest Fırka'dan önce Gazi Paşa ile aramızda bazı özel konuşmalar olmuştur. Bu konuşmalarımızda Gazi Paşa, bana inkılâp hareketleri içinde türlü münasebetlerle nüfuz sahibi olmuş insanların tutumlarından şikâyet ederdi. Etrafımızda ve yakınımızda olan insanların taşkınlıklarından ıstırap gösterirdi.

Yine bir gün konuşurken siyasi nüfuz kullanan insanların sebep oldukları ıstırapları önlemek için ne gibi bir tedbir bulunabileceğini araştırıyorduk. Ne çare düşündüğümü sorduğu vakit şu mütalaada bulundum; 'Meclis kürsüsünde, hükümetin karşısına mebuslar çıkıp da bütün bu fenalık denilen, nüfuz suistimali denilen hadiseleri bağırarak söyleyip şikâyet etmeleri usûlü tesis olunmadıkça; biz bu nüfuzu kötüye kullanma ve yanlış siyaset yapma hastalığından kurtulamayacağız.'²⁷⁸

İsmet Paşa, bu sözleriyle hükümetin eleştirilmesi ve denetlenmesi gerektiğini belirtmiş fakat bunun ne şekilde olması gerektiğini tam olarak açıklamamıştır. Vakıa Gazi Paşa tenkit ve denetim şeklinin nasıl olması gerektiği konusunda daha net fikirlere sahiptir. Ona göre: "İnkılâp esasları dışındaki meselelerimizi imkân nispetinde en iyi, en verimli hâl şekillerine bağlamak... Bu, ancak karşılıklı açık, serbest, ciddi ve samimi

²⁷⁶ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul 1969, s. 26.

²⁷⁷ Soyak, *a.g.e.*, s. 389.

²⁷⁸ İnönü, *a.g.e.*, s. 487.

tartışmalarla temin edilebilir. Binaenaleyh biz, bir an evvel mecliste böyle bir cihaz, bir serbest tenkit ve münakaşa cihazı yaratmaya bakmalıyız.”²⁷⁹ Gazi Paşa bu ifadesinde, ‘cihaz’ sözüyle yeni bir fırkaya, ‘serbest’ sözüyle de fırkanın ismine işaret etmiştir.

Halk arasında dillendirilmeye başlanan bir şikâyet konusu da Gazi Paşa’nın sofraları olmuştur. Millet, mahiyetini tam olarak bilmediği sofralardan rahatsız olmuş ve ‘ülke içki sofrasından yönetiliyor’ demeye başlamıştır. Mahiyeti tahmin edilenden çok farklı olan sofra toplantılarını Kılıç Ali şöyle anlatmaktadır: “Gazi Paşa’nın sofrasında daima büyük bir kara tahta üzerinde tebeşir ve silgisi hazır bir halde bulunurdu. Bu sofrada dahilî siyaset, haricî siyaset, iktisadî siyaset, tarih, dil, coğrafya gibi çeşitli ilmî mevzular; günün mühim davaları, nice inkılâp hareketleri ve buna mümasıl her çeşit millî meseleler görüşülürdü.”²⁸⁰

Bahriye Üsteğmen Celaleddin Orhan Bey ise, “Gazi Paşa kullandığı ve kullanacağı insanların karakter ve niteliklerini sofrasında, alkolün de verdiği rahatlıktan faydalanarak öğrenirdi.”²⁸¹ diyen Hüsrev Gerede’nin bu sözlerini doğrulayan anısını şu şekilde anlatmaktadır: “O günün akşamı kış güvertede nöbetçi teğmeniydim. Kış güvertenin iskele tarafına uzun bir masa kurulmuş; Gazi Hazretleri sofranın başında olmak üzere kadınlı, erkekli misafirler oturmuşlardı. Herkes alçak sesle konuşuyorsa da yine de bir soğukluk hissediliyordu. Gazi Hazretleri’nin birden, ‘Zabit Efendi’ hitabına hemen koşarak karşısında durdum ve selamlayarak, ‘Buyrun Sayın Reisicumhurum’ dedim. ‘Oturun’ derken eliyle de sağ yanında oturanlara bana yer açmaları için işaret ettiler. Açılan yere oturdum ve beklemeye başladım. ‘Rakı içersiniz değil mi? Ah hayır siz bahriyeliler belki de viskiyi tercih edersiniz.’ diyerek garsona, ‘Zâbit Efendi’ye viski’ emrini verdiler.

Viski gelince önlerindeki rakı kadehini kaldırıp beni de içmeye davet edince, ‘Sayın Reisicumhurum, müsaade buyururlarsa bir şey arz etmek istirhamındayım. Eğer hislerim beni yanıltmıyorsa, bana bir şeyler söyletmek istiyorsunuz; hatta belki de bugün mebus beylerle olan görüşmemiz hakkında. Emir ederseniz elimdekini bir yudumda içerim. Ancak içkili olarak sorularınızı cevaplandırırsam, yarın belki de içkinin tesiriyle söylemişim diye mazeret arz edebilirim. Eğer içkiden evvel konuşmama müsaade buyururlarsa, o takdirde her medeni insan gibi söz ve hareketlerimin

²⁷⁹ Soyak, a.g.e., s. 392.

²⁸⁰ Ali Kılıç, *Atatürk’ün Hususiyetleri*, İstanbul 1955, s. 83.

²⁸¹ Sami Önal, *Hüsrev Gerede’nin Anıları Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler 19 Mayıs 1919-10 Kasım 1938*, İstanbul 2003, s. 237.

sorumluluğunu omuzlarım yüklenebilir efendim.’ dedim. ‘Pekâlâ, içkinizi bırakın.’ dedi.”²⁸²

Sofrasında bulunanların liyakat derecelerini ölçmek için onlara birer mevzu vererek konuşmalarını sağlayan ve bu yolla misafirlerini imtihan eden²⁸³ Gazi Paşa’nın sofraları, aydınlar tarafından da mutâd zevâd adı verilen ve Gazi Paşa’nın her sofrasında mutlaka bulunan kişiler nedeniyle tenkit edilmiştir. Gazi Paşa, mutâd zevâd adı verilen bu kişilerin sofrasında bulunmasının nedenini şöyle anlatmıştır: “Kurtuluş mücadelesi için yola çıktığım zaman bana inanmış, benimle beraber gelmiş, davaya baş koymuş, canlarını bana siper etmiş ve bir an bile benden ayrılmayarak türlü eziyet ve cefaya katlanmış kişilerdir. Hepsi bana canlarıyla başlarıyla bağlıdır. Benim onlara vefa borcum büyüktür. Hiçbirini bırakamam ama sofram genç aydınlara açıktır ve daima açık olacaktır. Ben onlara ne yaptım ve ne verdim? Benim, onların da inandıkları düşüncelerimi yerleştirmek için onları meclise soktum. Orada bana yardımcı oluyorlar. Fakat hiçbirini bakan yapmadım. Bakanlıkların başına hep okumuş gençleri getirdim.”²⁸⁴

‘Devlet işleri sofrada halloluyor’ şeklinde şikâyetlerde bulunan yüksek görevli kişilerin dahi içinden çıkamadıkları bir devlet işiyle birlikte ziyaret ettikleri ve sorunları Gazi Paşa’ya çözdürerek rahatladıkları²⁸⁵ bu sofralarda, halkın o dönemki sıkıntıları da tartışılmış ve çözüm olarak düşünülen yeni firkanın temeli de bu sofralarda atılmıştır.

3.2. SERBEST FIRKA’NIN KURULUŞ AMACI HAKKINDA İDDİALAR

Halkın ve siyasi çevrelerin şikâyetleri, çıkılan yurt gezisi ve neticesinde alınan kararlar kurulacak olan firkanın kurulma sebebi, çeşitli çevrelerce farklı şekillerde yorumlanmıştır. Halkın gözünde sebep olarak görünen ve özellikle Serbest Fırka seçmenlerince kabul edilen fikre göre, Gazi Paşa bir sebepten İsmet Paşa’ya kızmış ve bu nedenle hükümetin başına bir gaile çıkartmıştır.²⁸⁶ Bu kızgınlığın temeli ise Gazi Paşa’nın; İsmet Paşa’nın sivrilmesinden,²⁸⁷ yalnız kalarak hükümetinin eleştirilemez konuma gelmesinden²⁸⁸ duyduğu rahatsızlık olarak ifade edilmeye başlanmıştır.

²⁸² Celaleddin Orhan, *Bir Bahriyelinin Anıları 1914-1981*, İstanbul 2001, s. 261.

²⁸³ Yusuf Ziya Özer, “Bazı Hatıralar ve Ben Ne Yaptım” *Belleten*, 1 Nisan 1939, C. 3, Sayı 10, s. 286.

²⁸⁴ Turgut Güler, *Atatürk’ün Yaveri Cevat Abbas Güler Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl*, İstanbul 2008, s. 376.

²⁸⁵ Kılıç, *a.g.e.*, s. 83.

²⁸⁶ Yazman, *a.g.e.*, s. 220.

²⁸⁷ Süreyya İlmen, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavalı Serbest Fırka*, İstanbul 1951, s. 30.

²⁸⁸ Turgut, *a.g.e.*, s. 255.

Süreyya Bey'e göre, bu gelişmeler Gazi Paşa aleyhine o kadar vahim bir sürece dönüşmektedir ki Halk Fırkası'nın gelecekte bir gün reisicumhurluk seçiminde İsmet Paşa yönünde oy vermesi bile mümkündür. Gazi Paşa da bu sebeple kendine bağlı yeni bir fırka kurma ihtiyacı hissetmiştir.²⁸⁹

Bu görüşü savunanlar, Gazi Paşa'nın Nutuk'ta İsmet Paşa'yı başbakanlığın rakipsiz bir ehli gibi gösterdiğini ve bu durumun zamanla İsmet Paşa'yı tenkit edilemez bir konuma getirdiğini söylemiş; fakat Gazi Paşa'nın meclisten tenkitin eksik olmamasını istediğini ifade etmişlerdir. Bu görüştekiler İsmet Paşa Hükümeti'nin eleştirilerek düşürüleceğini ve yerine yeni fırkanın hükümet kuracağını da savunmuşlardır.²⁹⁰ Fakat Gazi Paşa, 9 Eylül 1930 tarihinde gazetelerde yayınlattığı yazısında, Halk Fırkası'nın başında olduğunu belirtmiş ve böylece Cumhuriyet Halk Fırkası'nın hükümetten düşürüleceği yönündeki dedikodulara son vermiştir.²⁹¹

Kılıç Ali'ye göre ülkedeki hoşnutsuzluk ve iktisadî bozuklukların, hükümetin usûlsüzlük ve suistimallerinin ortadan kaldırılması için yeni bir fırka kurulacaktır.²⁹² Hasan Rıza Bey'e göre ise hükümetin tenkidinin sağlanmasının yanı sıra icra mevkisinde olanların kolay idarecilik yapmalarının ve menfaatçilerin çıkar sağlamalarının da engellenmek istenmesi²⁹³ yeni fırkanın kurulmasına temel oluşturmuştur. Bunun dışında Gazi Paşa'nın, memlekette kimlerin muvafık, kimlerin muhalif olduğunu anlamak için yeni bir fırka kurduğunu ve yeni fırkayı tutanların bir süre sonra hapse atılacağını düşünenler de bulunmaktadır.²⁹⁴

Bu noktada yeni fırka taraftarlarının hapse atılacakları iddialarının, zaman içinde yaşanan olaylarla birlikte, Halk Fırkası taraftarlarınca oy kaygısı ile ortaya atılmış söylentiler olduğu anlaşılmıştır. Buna rağmen, Gazi Paşa'nın yeni fırkayı hakikaten halkı denemek için mi kurdurduğu yoksa yeni fırka ile birlikte yeraltındaki gericilik hareketini sindiği yerden çıkartmayı ve böylece devrimin yerleştiğini zanneden Halk Fırkası'nı uyarmayı mı amaçladığı²⁹⁵ bilinmemektedir.

²⁸⁹ İlmen, *a.g.e.*, s. 36.

²⁹⁰ Asım Us, *Gördüklerim Duyduklarım Duygularım Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, İstanbul 1964, s. 133.

²⁹¹ Soyak, *a.g.e.*, s. 414.

²⁹² Turgut, *a.g.e.*, s. 255.

²⁹³ Soyak, *a.g.e.*, s. 392.

²⁹⁴ Yazman, *a.g.e.*, s. 221.

²⁹⁵ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 96.

Tüm bu tahminlerin ve anılar ile desteklenen iddiaların yanı sıra kesin olan şey, yeni kurulan fırkanın Türkiye Cumhuriyeti'nde demokrasinin tam anlamıyla gerçekleştirilmesi sürecinde önemli bir yere sahip olduğudur.

Yeni fırka; tek fırka saltanatını yıkacak, mecliste muhalefet sıralarını tutacak, hükümetin icraatlarını denetleyecek ve hükümeti tenkit edecektir. Böylece Türkiye Cumhuriyeti'nde de Batı Avrupa ülkelerindeki gibi iki fırkalı bir meclis ortaya çıkacaktır. Demokrasinin tam anlamıyla uygulanmasıyla birlikte Gazi Paşa için yapılan 'diktatör' yakıştırmaları²⁹⁶ da son bulacaktır. Bununla birlikte, fırkanın devrim karşıtlarının yuvası olmaması için ve ipin ucunun elden kaçmaması için, İngiltere meclis biçimi örnek alınacaktır.

İngiltere meclisindeki muhalefet fırkası İşçi Fırkası adıyla anılmasına rağmen, İngiltere kralı adına muhalefet yapmakta ve²⁹⁷ Opposition of His Majesty yani Majeste Kralın Muhalif Fırkası²⁹⁸ şeklinde bilinmektedir. Yeni fırka Türkiye Cumhuriyeti'nde de İngiltere'de olduğu gibi devlet başkanına bağlı olarak devlet başkanı tarafından kurulacaktır. Bundan sonraki sorun ve mevzu fırkanın başına kimin getirileceğidir.

3.3. FETHİ BEY'İN FIRKA REİSLİĞİNE GETİRİLME SEBEPLERİ

Gazi Paşa, halkın sıkıntılarını ve siyaset çevrelerinin eleştirilerini tetkik ettiği yurt gezisinden sonra, yeni bir muhalefet fırkası kurulmasına karar vermiş; bu fırka teşekkülünün de İngiltere örneğindeki gibi olması gerektiği kanaatine varmıştır. Devlet başkanına bağlılık ve hükümete muhalefet şeklinde iki temel esasa dayanacak olan fırkanın reisinin ve muhalefet alanının tespit edilme zamanı gelmiştir.

1929 yılı Dünya İktisat Buhranı ile birlikte yaşanan iktisadî sıkıntılar, yeni fırkanın muhalefet alanının iktisadî konular üzerinde olması gerektiğini işaret etmektedir. Bu dönemde ülke, İsmet Paşa'nın devletçiliği ve Mahmut Celal Bey'in liberalliği arasında gidip gelmektedir. Üçüncü bir seçenek ise Ali Fethi Bey'dir. Fethi Bey, İsmet Paşa'nın devletçiliğine karşı olmakla beraber, bir ölçüde Celal Bey'in liberalizmine de karşıdır. Onun istediği, devlete dayanmayan tam bir liberalizmdir.

Fethi Bey, İsmet Paşa'nın demiryolları yapmak suretiyle bozkırlara gömülmüş, randıman getirmeyecek yatırımlar yaptığını ve bu külfetin bir nesle yüklenmesinin o günkü sıkıntıların başlıca sebebi olduğunu söylemektedir. Kendi kaynaklarımızın

²⁹⁶ Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Fesh Edildi*, İstanbul 1987, s. 14.

²⁹⁷ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul 2001, s. 169.

²⁹⁸ Ağaoğlu, a.g.e., s. 55.

yetersizliği dolayısıyla serbestlik olursa dış kaynaklardan da yararlanabileceğimiz inancında olan Fethi Bey, malî olmayan inhisarların ve liman inhisarının da kaldırılmasını istemektedir.²⁹⁹

Esasında İsmet Paşa ile Fethi Bey arasında kökleri Lozan Konferansı'na kadar uzanan bir münakaşa mevzuû da bulunmaktadır. Konferans sırasında İsmet Paşa, alacaklıların isteğine rağmen, Duyunu Umumiye borçlarının altın ile değil kağıt parayla ödenmesi yönünde bir karar almıştır. Bununla birlikte 1928 senesinde Fethi Bey'in vasıtasıyla alacaklılar ile imzalanan bir antlaşmaya göre; Türkiye Cumhuriyeti'nin borçlarını altın ile ödemesi karşılığında borç miktarında tenzilat yapılmıştır. Fakat antlaşma, tatbikatta beklenen faydayı sağlayamamıştır. 8-9 kağıt para bir altın karşılığı sayılırken 10-11 lira ile ancak bir altın alınabildiği görülmüş ve borçların altınla ödenmesi durumunda Türk lirasının değerinin düşeceği anlaşılmıştır. Bunun üzerine İsmet Paşa Hükümeti, borçların ancak kağıt parayla ödenebileceğini açıklamış ve bu durum 1928 antlaşmasını imzalayan Fethi Bey ile İsmet Paşa'nın arasının açılmasına neden olmuştur.³⁰⁰

Mehmed Asım Bey yaşananları özetlerken şöyle demektedir: “1928 antlaşmasının, İsmet Paşa Hükümeti tarafından tatbik edilmemesi neticesi olarak Fethi Bey'in Paris sefaretinden istifa etmek durumuna düşmesi, bu iki devlet adamını birbirine karşı tabîi muhalif mevkisine düşürmüştü.”³⁰¹

İsmet Paşa'nın devletçiliğine karşı liberalizmi savunan ve demiryolu siyasetini eleştiren Fethi Bey, bunun dışında, konuşmalarında sık sık İngiliz ve Fransız meclislerinden gıptayla bahsetmiş;³⁰² böylece mecliste bir muhalefet fırkası olması gerektiğini ima etmiştir.

Hasan Rıza Bey'e göre; Fethi Bey'in yeni fırkanın reisliğine getirilmesi, öncelikle Fethi Bey'in İsmet Paşa Hükümeti muhalifi olmasıyla ilgili olmakla birlikte, ayrıca Gazi Paşa'nın ona duyduğu güven ile de ilişkilidir.³⁰³ Gazi Paşa, yeni kurulacak fırkanın başına geçmesi için Fethi Bey'den başkasına güvenemeyeceğini belirtmiştir.³⁰⁴

Gazi Paşa'yla Ali Fethi Bey arasında Manastır İdadisi'nde başlayıp İttihat ve Terakki döneminde ve Sofya sefaretinde işbirliğiyle devam eden ve nihayet

²⁹⁹ Koraltürk, *a.g.e.*, s. 267.

³⁰⁰ Us, *a.g.e.*, s. 134-135.

³⁰¹ Us, *a.g.e.*, s. 137.

³⁰² Yazman, *a.g.e.*, s. 216.

³⁰³ Soyak, *a.g.e.*, s. 395.

³⁰⁴ Okyar, *a.g.e.*, s. 34.

mütarekeden sonra İstanbul'daki politik tutum ve çabalardan geçen dostluk ve kader birliği,³⁰⁵ Gazi Paşa'nın Fethi Bey'e sonsuz güven duymasını sağlamıştır. Tüm bu yaşananlar sırasında Gazi Paşa, Fethi Bey'i sınamış ve onun güvenilirliğine kanaat getirmiştir. İngiltere Meclisi örneğinde olduğu gibi, güçlü bir muhalefet yapmakla birlikte, devlet başkanına samimiyetle bağlı kalacak olan yeni fırkanın reisinin Fethi Bey olmasının bir sebebi de Zekeriya Sertel'e göre; Fethi Bey'in, tek başına fırka reisliği yapabilecek özelliklerden uzak olması ve dolayısıyla ancak Gazi Paşa'nın gölgesinde kalarak iş yapabilecek olmasıdır.³⁰⁶ Aslan Tufan Yazman'a göre de Fethi Bey, siyasetin içinde yer almasına rağmen, siyasi olayların çetrefilliliğiyle başa çıkamayacak, çelebi bir şahsiyete sahiptir.³⁰⁷

Yakup Kadri Bey'e göre ise; yeni bir fırka kurulduğu takdirde, bu fırkanın başına Fethi Bey gibi uzlaşmacı ve temkinli birinin, üstelik iktisadî olarak da hükümetten farklı düşünen liberal bir siyasetçinin geçmesini herkes onaylıyor ve hiç kimse başkasını aklına bile getiremiyordu.³⁰⁸

İsmet Paşa, hatıralarında her ne kadar Gazi Paşa'yla fırka kurulması konusunu hiç konuşmadıklarını ve Fethi Bey idaresinde kurulacak yeni bir fırkanın varlığını ilk defa Yalova'da duyduğunu yazmış olsa da³⁰⁹ günlük olarak kullandığı defterine şunları kaydetmiştir: “20 Nisan 1930: Akşam Gazi ile Marmara'da. Yeni intihab. Muhalif fırka intihabı. Fethi Bey'in muhalefet riyaseti görüştük.”³¹⁰

Anlaşılan odur ki Gazi Paşa, yurt gezisinden sonra yeni bir fırka kurma kararı almakla birlikte, İsmet Paşa'yla da görüşerek fırka kurulmadan çok önce reisini de belirlemiş ve bu kararını Fethi Bey'e ancak Paris'ten döndüğünde tebliğ etmiştir. İsmet Paşa'nın notlarında dikkat çeken diğer hususlar ise notta seçimlerden bahsediliyor olması ve yeni fırka için ‘muhalif fırka’ deniliyor olmasıdır.

3.4. FETHİ BEY'İN FIRKADAN HABERDAR OLMASI

Türkiye Cumhuriyeti'nin Fransa Büyükelçisi olan Fethi Bey, 22 Temmuz 1930 tarihinde iki aylık iznini Türkiye'de geçirmek için Paris'ten İstanbul'a gelmiş ve ertesi gün Yalova'da bulunan Gazi Paşa'yı ziyarete gitmiştir. Bu dönemde bazı mebusların

³⁰⁵ Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları Atatürk Okyar ve Çok Partili Türkiye*, Ankara 1997, s. 36.

³⁰⁶ Sertel, *a.g.e.*, s. 170.

³⁰⁷ Yazman, *a.g.e.*, s. 220.

³⁰⁸ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

³⁰⁹ İnönü, *a.g.e.*, s. 488.

³¹⁰ Ahmet Demirel, *İsmet İnönü Defterler 1919-1973*, İstanbul 2008, s. 148.

İsmet Paşa Hükümeti'nden şikâyetçi olduğunu ifade eden Fethi Bey,³¹¹ kurulması tasarlanan muhalif firkadan henüz haberdar değildir.³¹²

Birkaç gün içinde Fethi Bey “Gazi, Fethi Bey’i tekrar Paris’e göndermeyecek ve mühim bir vazife ile Türkiye’de alıkoyacak.” şeklinde sözler işitmeye başlamış ve Rize Mebusu Fuad Bey’in, “Sana bir muhalif fırka teşkili teklif olunacaktır. Sakın bu teklife kapılma, sana yazık olur.” uyarısıyla karşılaşmıştır.³¹³

Beş altı gün gibi bir süre Yalova’da Gazi Paşa’nın misafiri olarak bulunan Fethi Bey, bu süreç içinde gündüz yemeklerinde veya gezintilerde Gazi Paşa ile çevresindekilere Fransa ve İngiltere meclislerinden söz etmiş ve oradaki siyasi firkaları anlatmıştır. Ayrıca hükümetin durumunu eleştiren Fethi Bey, özellikle iktisadî meselelerin üzerinde durmuş ve demiryolu yapımının bir neslin omuzlarına yıkılmasını eleştirmiştir.³¹⁴ Yalova’da sohbet ve tenkitler ile geçen bu beş-altı günlük süreçte, Fethi Bey’e fırka konusunda resmi bir teklif gelmemiş olmasına rağmen, Rize Mebusu Fuad Bey sık sık Fethi Bey’e “Fırka teşkili için daha teklif yapmadı mı?”³¹⁵ sorusunu sormuştur.

3.5. GAZİ PAŞA’NIN FIRKALAR ARASI TARAFSIZLIĞI

Ali Fethi Bey, kurulacak olan yeni fırkanın başına geçmesi için ilk teklifin yapıldığı akşamı şu şekilde anlatmaktadır: “Akşam oldu, sofrada birleştik. Tarihten bahisler açıldı. Samih Rıfat Bey tarihî bir tetkik okudu. Her vakit beni biraz rakı içmeye sevk eden Gazi Hazretleri o akşam mutâd hilafında bana rakı içmememi tavsiye ediyordu. Yemek yenmiş ve vakit hayli ilerlemiş bulunuyordu. Gazi, sofradakilere izin verdi. Ben de bu meyanda otele gitmek üzere elini sıkmak istedim, fakat bana ‘Kal’ işaretini verdi. İzinle İstanbul’da iken reisicumhura tazimlerini arz etmek üzere Yalova’ya gelmiş olan Samsun Valisi Kâzım Paşa’ya da ‘Kal’ işaretini verdi.

Herkes uzaklaşmıştı. Reisicumhur sofranın başında, ben sağında, Kâzım Paşa solunda oturuyorduk. Gazi, Kâzım Paşa’ya sözünü tevcih etti: ‘Vaziyetimizi dahilde nasıl görüyorsunuz? Valisiniz, halk ile doğrudan doğruya temas ediyorsunuz. Bildiklerinizi serbestçe ve çekinmeden bana söyleyiniz.’ dedi. Kâzım Paşa valilerin elinde salâhiyet bırakılmadığından, en küçük memuru bile âzil ve nasp

³¹¹ Okyar, *a.g.e.*, s. 7.

³¹² Turgut, *a.g.e.*, s. 258.

³¹³ Okyar, *a.g.e.*, s. 8.

³¹⁴ Arı İnan, *Prof. Dr. Afet İnan*, İstanbul 2006, s. 111.

³¹⁵ Okyar, *a.g.e.*, s. 10.

edemediklerinden ve nüfuzu bu kadar tahdid edilen valilerin iş göremediklerinden bahsetti. Gazi, ‘Halk hükümetten müşteki midir? Korkmayınız, söyleyiniz.’ dedi. Kâzım Paşa, ‘Evet müştekidir Paşa Hazretleri, bilhassa mahkemeye işi düşenler işlerinin bir türlü intac edilmediğinden şikâyet ediyorlar.’ yolunda sözler söyledi. Gazi, ‘Bu şikâyetlere sebep olan ahvale hükümet bilerek mi meydan veriyor?’ dedi. Kâzım Paşa, ‘Hayır, tabî böyle bir şey hatıra getirilmez.’ dedi. Gazi, ‘O halde hükümetin malumatı haricinde tatbikatta bazı hatalar oluyor demektir.’ dedi ve sonra sözü bana tevcih etti: ‘Siz de hariçten geliyorsunuz. Hariçten vaziyetimizi nasıl görüyorsunuz?’ diye sordu.

‘Hariçten malî ve iktisadî vaziyetimiz pek fena görülüyor. Harici borçlar için yapılan itilafname üzerinden az zaman geçtikten sonra hükümetin borçları vermeyeceğim demesi, malî itibarımızı fena halde sarsmıştır. İtimadın bu suretle kaybolması diğer işlerimize de tesir edecek ve hususi müessesâta açılan krediler duracaktır. Diğer cihetten görüyorum ki hükümet malî kabiliyetimizle gayri mütenasip büyük masraflara girişmiştir. Vergiler bu yüzden tezyid olunmuştur. Bütün teşebbüs erbabı ancak maişetini temin etmek ve vergisini verebilmek için çalışmaktadır. Memlekette iş yapmak için lazım olan sermaye kimsede kalmamıştır. Parasızlık, fakr-u zarûret yüz göstermiştir.’ dedim. Gazi, ‘Bunun çaresi nedir? Hükümet adamları elbette iyi yapmak için çalışıyorlar, fakat tatbikatta noksanlar görülüyor. Bu noksanları nasıl izale etmeli?’ dedi. ‘Bunların izalesi için tek bir çare vardır. O da meclisin ifa-yı vazife etmesidir. Meclis murakabesini bihakkın ifa eder ve noksanları aleni münakaşada ortaya konulur ve müsebbipler mesul tutulursa bugün işitilen şikâyetlerin de mühim bir kısmı bertaraf edilir.’ cevabını verdim.

Gazi, ‘Meclis bu şekilde ifa-yı vazife etmiyor, edemiyor. Birçok mebuslar bu noksanları bildikleri halde, neme lâzım diyerek susuyorlar.’ dedi. ‘Meclisteki azâ elbette bir şeyden endişe ettikleri için susuyorlar. Hiçbir şeyden endişe etmeyerek murâkabe vazifelerini temin etmek mümkündür.’ dedim. Gazi, ‘Ben bunun çaresini buldum. Memlekette muhalif bir fırka teşkil etmek lazımdır. Böyle bir fırka vücuda gelirse mecliste münakaşa daha serbest olur. Meselâ siz böyle bir fırkanın başına geçerseniz bildiklerinizi serbestçe mecliste söylersiniz, bu suretle tatbikatta görülen birçok hataların önü alınmış olur.’ dedi. ‘Rica ederim beni İsmet Paşa ile karşı karşıya getirmeyiniz.’ dedim.”

İsmet Paşa’nın samimiyetine asla itimât edemediğini, bir vesile bularak kendisini kabahatli duruma düşürmek ve Gazi ile arasını bozmak için çalışacağından

emin olduğunu belirten Fethi Bey, bu endişe nedeniyle lâzım gelen teminatı almadan İsmet Paşa'nın karşısına çıkmak istemediğini ifade etmiştir. Fethi Bey'in endişe ettiği konuyu öğrenen Gazi Paşa, "Tekrar bu bahis üzerine konuşuruz." diyerek o geceki görüşmeyi neticelendirmiştir.³¹⁶

Gazi Paşa, aralarında günlerce devam eden iktisadî tartışmalar neticesinde, Fethi Bey'e "Bütün bu söylediklerinizi yapabilmek ve hükümeti denetlemek için siz siyasi bir fırka kurunuz. Ben size bu işte yardımcı olurum."³¹⁷ demiş ve Fethi Bey'in istediği desteği vereceğini belirtmiştir.

Bu dönemde İsmet Paşa'nın yeni bir fırkanın kurulmasıyla içeride ve dışarıda olumlu tepkiler alınacağını, ayrıca muhalif fırkanın tenkitlerinin hükümet için faydalı olacağını bildirmesi³¹⁸ üzerine; Fethi Bey çok istekli olmamakla birlikte fırka reisliğini kabul etmiş, fakat Gazi Paşa'dan iki teminat istemiştir. Buna göre; Gazi Paşa Cumhuriyet Halk Fırkası ve muhalefet fırkası arasında tarafsız kalacak, muhalefet fırkasında yer almak isteyenlere izin verecektir.³¹⁹

Ali Fethi Bey ve çevresindekiler, Gazi Paşa'nın Cumhuriyet Halk Fırkası ve muhalefet fırkası arasında tarafsız kalacağına dair teminat verdiğini söylemektedirler;³²⁰ fakat İsmet Paşa, Gazi Paşa'nın "Tarafsız kalmam, her iki fırkaya da eşit davranırım." dediğini belirtmektedir.³²¹ Kılıç Ali ise, "Halk Fırkası'nın bânîsi olan Gazi, nasıl olur da bîtaraf kalır." diyerek durumu açıklamaktadır.³²²

Yeni fırka konusunda Fethi Bey'in Gazi Paşa'dan istekleri olduğu gibi Gazi Paşa'nın da Fethi Bey'den bazı istekleri vardır. Öncelikle, yeni fırka Cumhuriyet Halk Fırkası'nın sağında kalmamalı mutlaka solunda yer almalıdır.³²³ Ayrıca cumhuriyete ve laiklik ilkesine bağlı kalınmalıdır.³²⁴

Fethi Bey, Gazi Paşa'ya yeni kurulacak fırkanın başına geçmeyi kabul ettiğini söylediğinde Gazi: "Bana fırka teşkili arzusunda bulunduğunuzu bir mektupla bildirir ve bunu nasıl telâkki edeceğimi sorarsınız. Ben de cevaben hüsnü telâkki edeceğimi bildirdikten sonra işe başlarsınız. Yazacağınız mektupta, Reiscumhur ve Halk Fırkası

³¹⁶ Okyar, *a.g.e.*, s. 12.

³¹⁷ İnan, *a.g.e.*, s. 114.

³¹⁸ Okyar, *a.g.e.*, s. 13.

³¹⁹ Özalp, *a.g.e.*, s. 44.

³²⁰ Hasan Pulur, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor Emekli General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları*, İstanbul 2000, s. 52.

³²¹ İnönü, *a.g.e.*, s. 489.

³²² İlmen, *a.g.e.*, s. 70.

³²³ Okyar, *a.g.e.*, s. 16.

³²⁴ Celâl Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 1955, s. 114.

Reisi Umumisi olmak sıfatlarıyla bana hitap edersiniz” demiştir. Fethi Bey, Gazi Paşa’nın daha önceden tarafsız kalacağını ifade etmiş olmasına rağmen bu söyleminde Halk Fırkası Reislîği sıfatını kullanmış olmasından rahatsız olduğunu belirtmektedir.³²⁵

Böylece Gazi Paşa’nın iki fırkaya karşı tarafsızlığı veya eşit yaklaşımı ilkesi, Fethi Bey’in fırka reislîğini kabul etmesiyle birlikte zedelenmeye ve bir tartışma konusu olmaya başlamıştır. Fethi Bey, yeni fırkanın kurulması için yazdığı mektubun müsveddesini okuyan Gazi Paşa’nın, “Hükümetin malî ve iktisadî tenkitlerine biz gereken cevabı vereceğiz.” dediğini belirtmektedir.³²⁶ Böylece hükümetin savunuculuğunu yapmayı düşünen Gazi Paşa, daha ilk günden ağırlığını Cumhuriyet Halk Fırkası yönünde göstermeye başlamıştır.

Yeni fırka kurulduktan, esasları belirlendikten ve Fethi Bey ile Gazi Paşa arasında mutabakat sağlandıktan sonra, sıra fırkanın kamuoyuna duyurulmasına gelmiştir. Gazi Paşa bu amaçla, İsmet Paşa’nın Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın teşkilini beyan etmesi için Mehmed Asım Bey’i çağırılmış ve böylece Vakıf gazetesinde yayınlanacak beyannameyle halkın yeni fırkayı öğrenmesini sağlamak istemiştir.³²⁷ Bu sebeple Gazi Paşa’nın isteğini yerine getirmek için İsmet Paşa, “Paris Büyükelçimiz Fethi Beyefendi şimdiki vazifesinden çekilerek, dahilî siyasete avdet etmek niyetindedir. Müşarünileyh dahilî siyaseti bizzat teşkil edeceği bir fırka ile faâlâne ve müstakilen takip edecektir.” yolunda bir tebliğ dikte ettirmekteyken Gazi Paşa sabırsızlanmış ve dikte edilen şeyi görerek kâfi bulmamıştır.

Bunun üzerine bizzat Asım Bey’e 9 Ağustos tarihli Vakıf gazetesinde yayınlanan aşağıdaki makaleyi yazdırmıştır: “Paris Büyükelçimiz Fethi Beyefendi şimdiki vazifesinden çekilerek dahilî siyasete avdet etmek niyetindedir. Müşarünileyh dahilî siyaseti bizzat teşkil edeceği bir fırka ile faâlâne ve müstakilen takip edecektir. Fethi Beyefendi’nin fırkası, cumhuriyetçilikte ve laiklikte tıpkı Halk Fırkası’nın esaslarını esas kabul etmiştir. Bu da pek tabîidir. Çünkü fikir ve içtihat, Gazi’nin kadim fikir ve içtihat arkadaşı olan Fethi Beyefendi’den zaten başka bir şeye intizar olunamaz. Fakat Fethi Beyefendi idarî, iktisadî, siyasî nazariyat ve bunun tatbikatında Cumhuriyet Halk Fırkası’ndan ve hükümetinden farklı bir programın tatbikine sâi olacağı ve bu itibarla hükümete karşı münekkittir bir cephede bulunabileceğini tahmin ediyoruz. Şâyân-ı memnuniyet olan nokta, Fethi Beyefendi’nin bu teşebbüsünün

³²⁵ Okyar, *a.g.e.*, s. 21.

³²⁶ Okyar, *a.g.e.*, s. 25.

³²⁷ Us, *a.g.e.*, s. 130.

Reisicumhur Hazretlerince tabî, makûl ve cumhuriyetin salim tezahüratından addedilmesi ve lüzumlu olarak karşılanmasıdır. İsmet Paşa Hazretleri, Fethi Beyefendi'nin mukabil faaliyetiyle hükümetin icraatının ve nokta-ı nazarlarının daha semereli olacağını ve çok tecrübeli kadim bir arkadaşının ve fırkasının tenkit ve mürakabesinden müstefit olacağını ifade etmiştir.³²⁸

3.6. YENİ FIRKANIN KADROSU

Yeni fırkanın kadrosu ve bu kadronun fırkaya dahil edilişi ile icraatları tetkik edildiğinde kurulacak olan fırkanın yapısı hakkında fikir edinmek mümkündür. Önceden de bahsettiğimiz gibi fırka reisi, fırkanın kurulmasından dört ay kadar önce Gazi Paşa ve İsmet Paşa tarafından belirlenmiş; alınan bu karar daha sonra Fethi Bey'e tebliğ edilmiş ve fırka bu suretle kurulmuştur.

Fırkanın kâtib-i umumiliğine de Nuri Bey, yine Gazi Paşa tarafından bizzat görevlendirilerek getirilmiştir.³²⁹ Kılıç Ali'ye göre Nuri Bey, Gazi Paşa'nın sofrasında mutlaka görmek istediği bir arkadaşı³³⁰ olduğu gibi, Paşa'nın takılmaktan zevk aldığı³³¹ ve hatta Hüsrev Gerede'ye göre kendi taklidini yapmasını hoş karşılayacak³³² kadar yakın bulduğu bir dostudur. Gazi Paşa, Nuri Bey'e o kadar çok güvenmektedir ki bir konuşmasında Nuri Bey'i reisicumhur aday olarak bile göstermiştir.³³³

Gazi Paşa'nın bu denli samimi dostu olarak yeni fırkanın kâtib-i umumiliği için son derece uygun bir isim olan Nuri Bey, aynı zamanda İsmet Paşa Hükümeti'ne de muhalif bir tavır içindedir. Hükümetin iktisat siyasetini ve bilhassa demiryolu siyasetini tenkit eden³³⁴ Nuri Bey, bu eleştirilerini bir gün Gazi Paşa'nın sofrasında, İsmet Paşa'nın da bulunduğu bir toplantıda da dile getirmiştir.³³⁵

Ankara Mebusu Talât Bey de hükümetten şikâyetçidir. Gazi Paşa'nın bulunduğu bir ortamda 'hükümetin uygulamalarına karşı gelmenin mümkün olmadığını' söylemiş olan Talât Bey de doğrudan Gazi Paşa'nın emriyle yeni fırkaya geçmiştir.³³⁶

Gazi Paşa'nın daha önceki yıllarda, memleketteki tüm komünist hareketleri denetim altına almak³³⁷ ve İtilaf Devletleri'ni Bolşevikliğin Anadolu'ya sirayet ettiğini

³²⁸ Okyar, *a.g.e.*, s. 26.

³²⁹ Okyar, *a.g.e.*, s. 67.

³³⁰ Kılıç, *a.g.e.*, s. 85.

³³¹ Mehmet Ali Ağakay, *Atatürk'ten 20 Anı*, Ankara 1990, s. 28.

³³² Önal, *a.g.e.*, s. 242.

³³³ Turgut, *a.g.e.*, s. 257.

³³⁴ Grew, *a.g.e.*, s. 123.

³³⁵ Turgut, *a.g.e.*, s. 260.

³³⁶ Okyar, *a.g.e.*, s. 39.

göstererek korkutmak³³⁸ için kurduğu Türkiye Komünist Fırkası'na İsmet Paşa, Ali Fuad Paşa, Mahmut Celal Bey ve Yusuf Hikmet Bey³³⁹ gibi isimlerin yanı sıra kaydettirdiği kardeşi Makbule Hanım'ın³⁴⁰ yeni fırkada görevlendirilmesi de İsmet Paşa Hükümeti'ni tenkit vesilesiyle gerçekleşmiştir. Yeni fırkanın kuruluşu döneminde; Makbule Hanım, bir gece Yalova'da Gazi Paşa'nın sofrasında; "Bir muhalefet fırkasının kurulması yerinde oldu. Bugün köylüler ile görüştüm. Hepsi şikâyetçiydi. Bana evlerini gezdirdiler. Vergi yüzünden altlarında satılmadık döşek, üstlerinde satılmadık yorgan bırakmamışlar."³⁴¹ demiş ve bu sözü üzerine bizzat Gazi Paşa tarafından, İsmet Paşa'nın dahi bilgisi haricinde olarak, yeni kurulacak fırkada görevlendirilmiştir.³⁴²

Falih Rıfki Bey'in anılarında değindiğine göre Gazi Paşa, Millî Şair Mehmed Emin Bey'i de bizzat kendisi yeni fırkaya dahil etmiştir.³⁴³ Emin Bey, Gazi Paşa'nın bu suretle Millî bir muhalefet oluşturmakta olduğunu söylemektedir.³⁴⁴ Meclisteki muhaliflerden Millî Eğitim Bakanı Reşid Galip Bey de Gazi Paşa tarafından muhalif fırkaya alınmıştır.³⁴⁵ Bir başka muhalif Ağaoğlu Ahmet Bey ise yeni fırkaya katılımını anlatırken; Gazi Paşa'nın emriyle Yalova'da Denizyolları İdaresi'nin yeni kurduğu otel şerefine verdiği baloya katıldığını ve baloda Gazi Paşa'nın, Fethi Bey'i kendisine yeni fırkanın reisi olarak tanıttığını, kendisinin de onunla çalışacağını söylediğini ifade etmiştir.³⁴⁶ Böylece Ağaoğlu Ahmet Bey, henüz fırkadan bile haberdar değilken, fırkanın üyesi olmuştur.

Hüseyin Cahit Bey'e göre siyasi hayatta açıkgöz bir çocuğun bile mat edebileceği³⁴⁷ Ağaoğlu Ahmet Bey'in fırkaya alınması gerektiğini belirten kişi, esasında, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın altı oklu simgesini bulduğu³⁴⁸ gibi Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın da isim babası olan Recep Bey'dir. Recep Bey, kurulacak liberal fırkada en eski liberallerden biri olan Ağaoğlu Ahmet Bey'in de yer alması

³³⁷ Mehmet Saray, *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin Nato'ya Girişi 3. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler*, Ankara 2000, s. 23.

³³⁸ Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk*, İstanbul 2011, s. 581.

³³⁹ Arı İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler Cumhuriyet'in Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler*, İstanbul 1997, s. 348.

³⁴⁰ Yurdakul Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, İstanbul 2007, s. 80.

³⁴¹ Turgut, *a.g.e.*, s. 261.

³⁴² Şemsi Belli, *Makbûle Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, İstanbul 2008, s. 71.

³⁴³ Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, İstanbul 2008, s. 536.

³⁴⁴ Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İstanbul 1998, s. 127.

³⁴⁵ Turgut, *a.g.e.*, s. 261.

³⁴⁶ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul 1969, s. 2.

³⁴⁷ Hurşit Çalık, *Kurtuluş Savaşı'nda Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalık'ın Anıları*, İstanbul 1992, s. 185.

³⁴⁸ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 88.

gerektiğini Gazi Paşa'ya söylemiş,³⁴⁹ Ahmet Bey de bu vasıtaıyla Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda görevlendirilmiştir.

Gazi Paşa'nın yeni fırkada görevlendirdiği diğer isimler arasında ise Bursa Mebusu Seniğ Bey, Elazığ Mebusu Nakiüddin Bey, Erzurum Mebusu Tahsin Bey, İstanbul Mebusu Haydar Bey, Kocaeli Mebusu İbrahim Bey, Sinop Mebusu Refik İsmail Bey ve İstanbul Mebusu Süreyya Bey bulunmaktadır.³⁵⁰

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kadro yapısına dair anılara yansıyan iki olay, fırkanın ne şekilde kurulduğu hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu olaylardan birincisi Fethi Bey ile Yakup Kadri Bey arasında geçen bir konuşmadır. Anıya göre Fethi Bey, Yakup Kadri Bey'i "Siz ne zaman bizim fırkaya geliyorsunuz?" diyerek fırkasına çağırdığında; Yakup Kadri Bey, "Gazi Paşa bazı arkadaşlarıma sizin fırkaya geçmelerini teklif ettiği halde bana bu hususta hiçbir şey söylemedi." demiştir.³⁵¹

Konuyla ilgili ikinci olay ise Gazi Paşa'nın, Hamdullah Suphi Bey'e yeni fırkaya geçmesini teklif ettiği gece yine Hamdullah Suphi Bey'e bizzat söylediği "Sizi bu akşam yeni fırkaya verecektim. Fakat sonra düşündüm. Sizinle beraber Türk Ocakları'nı da vermiş olacaktım. Buna gönlüm razı olmadı." sözüdür.³⁵²

Bu iki olay göstermektedir ki siyaset çevreleri Gazi Paşa'nın daveti olmadığı sürece yeni fırkaya geçmeyi düşünmüyorlar; teklif edildiğinde dahi tereddütte kalarak tebliğ veya görevlendirme olmaksızın yeni fırkaya geçmeyi tercih etmiyorlardı.³⁵³ Bunun dışında Ağaoğlu Ahmet Bey'e göre, Reşid Galip gibi yeni fırkaya katıldığı halde affedilmesini isteyerek fırkadan ayrılmak isteyenler de olmuştur.³⁵⁴ Ayrıca Gazi Paşa her ne kadar eşit davranmaya çalışıyor olsa da aynı Türk Ocakları'yla olduğu gibi, Halk Fırkası'yla da duygusal bir bağı vardır ve tam bir tarafsızlık sergileyememektedir.

3.7. FIRKA İÇİ MUHALEFET

Yeni bir fırka kurma çalışmaları esnasında ve sonrasında muhalefet fırkası kurmak yerine Cumhuriyet Halk Fırkası içinde muhalefet yapılması fikri ortaya atılmış ve tartışılmıştır. Ağaoğlu Ahmet Bey'e göre, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın içinde zaten ilericiler ve muhafazakârlar olmak üzere iki topluluk vardır. Fırka içinde serbest bir

³⁴⁹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

³⁵⁰ Kaygusuz, *a.g.e.*, s. 233.

³⁵¹ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 95.

³⁵² Us, *a.g.e.*, s. 143.

³⁵³ Okyar, *a.g.e.*, s. 27.

³⁵⁴ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 17.

eleştiri ortamı sağlanılırsa bu iki topluluk zamanla doğal bir yol ile iki fırka halini alacaktır.³⁵⁵

Ağaoğlu Ahmet Bey'in ve onun gibi düşünerek "Hükümetin yardımıyla sunî bir muhalefet yapmaktansa, bu işe fırka içinde başlamak daha makul olacaktır." diyen Fethi Bey'in fırka içi muhalefet görüşü,³⁵⁶ Gazi Paşa'nın İngiltere örneğinde olduğu gibi her daim kendisine bağlı bir muhalefet fırkası yoluyla demokrasiyi sağlamlaştırma hedefine uymadığı gibi; İsmet Paşa'nın da onaylamadığı bir görüştür.³⁵⁷

Fırka içinde muhalefet yaparak daha sonra bu muhalefetin bir fırka haline dönüşmesini savunan meclis başkanı Kâzım Paşa,³⁵⁸ Serbest Cumhuriyet Fırkası feshedildikten sonra, "Bana öyle geliyor ki fırkanın içinde üç grubun kurulması lazım geliyor. Tecrübeler gösterdi ki halk murakabe istiyor. Biz kendimiz bunu yapmazsak başkaları bizim yerimize yapar ve iş ayağa düşer. Orta grubun riyasetine ben kendim geçerim. Gruplardan birinin başına da İsmet Paşa. Üçüncüsü için de bir arkadaş buluruz. Gazi, umumi reis ve tanzim edici sıfatını taşır. Gruplar prensiplerde birlik olurlar. Fakat teferruat ve tatbikatta birbirini kontrol ederler, birbiriyle münakaşa ve mücadele ederler. Hangi grup kuvvetli çıkarsa hükümeti o eline alır."³⁵⁹ diyerek her şeye rağmen fırka içi muhalefeti savunmuştur.

3.8. YENİ FIRKANIN PROGRAMI

Programının hazırlanması, düzenlenmesi ve yazılması Fethi, Nuri, Reşit Galip ve Tahsin Beyler tarafından yapılan³⁶⁰ Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın nizamnamesini, Ağaoğlu Ahmet Bey Büyüka'da iki günde yazmıştır.³⁶¹ Buna göre yeni fırka; cumhuriyetçi ve laik bir fırka olmakla birlikte, Halk Fırkası'ndan farklı bir iktisadî ve malî siyaset güdecektir.³⁶² Ayrıca Fethi Bey, Gazi Paşa'nın da istediği gibi, yeni fırkanın Halk Fırkası'nın solunda yer alacağını ifade etmiştir.³⁶³

Fethi Bey, program yazıldıktan sonra programı Gazi Paşa'ya göstermiştir. Gazi Paşa, yeni fırkanın programını onaylamakla birlikte bazı ekler ve değişiklikler yapılmasını istemiştir. Programın beşinci maddesi "Fırka, vatandaşların refahına, malî

³⁵⁵ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 12.

³⁵⁶ Okyar, *a.g.e.*, s. 15.

³⁵⁷ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 12.

³⁵⁸ Okyar, *a.g.e.*, s. 15.

³⁵⁹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 96.

³⁶⁰ Okyar, *a.g.e.*, s. 56.

³⁶¹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 17.

³⁶² Okyar, *a.g.e.*, s. 56.

³⁶³ Soyak, *a.g.e.*, s. 404.

ve iktisadî her türlü teşebbüslerine engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez. Memleketin iktisadî hayatının inkişafında her türlü teşebbüs erbabının zahiridir. Liman inhisarları kaldırılacaktır.” şeklindeyken buna “Cumhuriyetin menfaatleri için girişilmesi icap eden iktisadî işlerde fertlerin kuvveti gayri kâfi görüldükçe devlet doğrudan doğruya teşebbüs alır.” fıkrasını ve on birinci maddesi, “Fırka bir dereceli intihap usûlünün tesisini müdafaa edecektir.” şeklindeyken buna “Siyasi hukukun Türk kadınlığına da teşmilini müdafaa edilecektir.” fıkrası Gazi Paşa tarafından ilâve edilmiştir.³⁶⁴

Bu maddelerin dışında; Gazi Paşa, Fethi Bey’e programdaki Düyun-ı Umumiye borçlarının altın ile ödenmesinin yeni fırkayı zayıf düşüreceğini söyleyerek ilgili maddeyi programdan çıkartmasını tavsiye etmiştir.³⁶⁵ Fethi Bey ise İsmet Paşa Hükümeti’ne muhalefetine başlıca konulardan birinin Düyun-ı Umumiye borçlarının ödenmesi şekli olduğu halde, Gazi Paşa’nın tavsiyesine saygı göstererek programda bu konuya yer vermemiştir.³⁶⁶ Böylece Gazi Paşa, yeni fırkanın programında da doğrudan etkili olmuştur.

Liberal eğilimli olarak batı demokrasilerinin yolunda aşırı devletçiliğe karşı tutum sergileyeceği duyurulan yeni fırka,³⁶⁷ halkın desteğini alabilmek için de vergilerin hafifletilmesi³⁶⁸ ve vergi tahsilatında yolsuzlukların kaldırılması, büyük nâfia masraflarının yalnız bir nesle yükletilmemesi, memlekette iş görececek haricî sermayeye kolaylık gösterilmesi, devletin iktisadî işlere müdahale etmemesi, ancak cumhuriyetin menfaatleri için girişilmesi icap eden işlerde fertlerin kuvveti kâfi gelmezse o zaman devletin doğrudan doğruya teşebbüse geçmesi, köylünün ucuz faiz ile ve müşkilâtsiz sualler ile para bulması, murâbahacılığın kaldırılması, Ziraat Bankası’nın bu maksada

³⁶⁴ Okyar, *a.g.e.*, s. 57.

³⁶⁵ Us, *a.g.e.*, s. 132.

³⁶⁶ Us, *a.g.e.*, s. 143.

³⁶⁷ Yazman, *a.g.e.*, s. 217.

³⁶⁸ Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın devamı olarak adlandırılan Demokrat Parti için bir dönem çalışmış olan Vehbi Tanılmışoğlu, Demokrat Parti’nin vergileri kaldırma konusundaki vaatlerini bir anısında şu şekilde anlatmıştır: “1950 yılı milletvekili seçimlerinin arifesinde lise son sınıf öğrencisiydim. İzmir Heykel önünde Demokrat Parti’nin mitingi vardı. Başta Celal Bayar olmak üzere üst düzey parti yöneticileri konuşma yapacaktı. Meydanda egein tüm illerinden gelen mahşeri bir kalabalık toplanmıştı. Biz de genç parti sempatizanları olarak milletin yakasına rozet takıyorduk. Celal Bayar kürsüye çıktı. Yeri göğü inleyen müthiş bir alkış arasında konuşmasına başladı. Nutkunun arasında cebinden, o zaman benim de içtiğim, “Birinci” sigara paketini çıkarttı. Bugün dahi söylediklerini harfi harfine hatırlıyorum; ‘Bu sigaranın tütününü Türkiye’de yetiştiriyor. Kağıdı da memleketimizin fabrikalarında üretiliyor. Bunun fiyatı 25 kuruş, bu insafsızlık. İktidara gelirsek bunun fiyatını 5 kuruşa indireceğiz.’ Yine aynı konuşmasının bir yerinde; ‘Ben ne reisicumhur olmak istiyorum ne de başvekil. Memleketin ekonomisini düzeltmek için iktisat vekili olmak istiyorum.’ demesi, halkın onu çılgınca alkışlamasına sebep oldu. Ne yazık ki seçimler sonucu Demokrat Parti’nin ezici bir çoğunlukla iktidara gelmesiyle verilen bu sözlerin tam aksinin gerçekleştiğine şahit olduk. Celal Bayar cumhurbaşkanı oldu. Hükümetin ilk icraatı ise o zamanki adıyla inhisar olan, tekel maddelerine yapılan zamlar oldu. Benim içtiğim “Birinci” sigarası da 25 kuruşa çıkarak bu zamlardan nasibini aldı.” Bkz: Vehbi Tanılmışoğlu, *Yaşlı Bir Denizcinin Anıları Son Devrin Çöküşü*, b.y.y. b.t.y., s. 66.

göre ıslahı, dahili sanatların canlandırılması, teşvik-i sanayi usûllerinin genişletilmesi, yerli mahsullerin himayesi ve haricî piyasalarda sürümlerinin temini, nakliyat ve liman tarifelerinin bu maksada göre tanzimi, mahkemelerde davaların süratle bitirilmesi, mahkemeler teşkilatının bu maksada göre ikmâlî³⁶⁹ gibi vaatlerde bulunmuştur.

Zekeriya Sertel'e göre ise, tüm bu program maddelerine ve seçim vaatlerine rağmen yeni fırkanın bir programı ve Fethi Bey'in siyasi bir fikri yoktur. Fırkalılardan sadece Ağaoğlu Ahmet Bey'in fikirleri vardır. Liberal olan Ağaoğlu Ahmet Bey, ne istediğini bilmektedir.³⁷⁰

Anılara yansımış olan ilginç noktalardan biri de liberal olduğu söylenen Ağaoğlu Ahmet Bey'in bir açıklamasıdır. Bu açıklamaya göre, yeni fırkanın kuruluş aşamasında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın devletçiliği eleştirilirken Ağaoğlu Ahmet Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın liberal bir fırka olduğunu ifade etmiştir. Ağaoğlu Ahmet Bey'e göre Cumhuriyet Halk Fırkası, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu cumhuriyete ve rejime esas ve temel olarak kabul etmiştir. Ona göre Teşkilat-ı Esasi'nin Türklerin Hukuku Ammesi namı altında 29 maddeden ibaret olan kısmının, bir daha mütâlâa edilmesi gerekmektedir. Orada devletçiliğe ait bir tek kelime bulunmamaktadır.³⁷¹

Ahmed Hamdi Bey de konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde dile getirmektedir: “Bizim devletçiliğin, sosyalizm veya kapitalizm sınırları arasında bölümü yapılırsa, bunda sosyalizmden çok ziyade kapitalizme yaklaşmış olduğumuz görülür. Devletin iktisadî işlere müdahalesindeki maksada göre devlet sosyalizmi mi yahut devlet kapitalizmi mi yapıldığı anlaşılır. Bizde iktisadî işlere devletin müdahalesi sebebi acaba nedir? Şimendiferleri niçin yapıyoruz? Acaba onları işletip kâr edelim diye mi? Hayır. Yoksa şimendifer işletmesini hususî eşhas ve şirketler fena idare eder; amele ve memurlara haksızlık olur da bunların önüne geçelim diye mi yapıyoruz? Hayır. Şu halde bunları yapmamızın sebebi sadece şu: Başkaları yapmıyor, yapamıyor, mecbur kalıyoruz da ondan. Eğer başkaları yapsaydı, bunlara devlet müdahale edecek miydi?”³⁷²

Ağaoğlu Ahmet Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın devletçiliğinin başlangıcını Samsun nutkuyla başlatmakta ve “İsmet Paşa'nın Samsun söyleviden önce, Halk

³⁶⁹ Us, *a.g.e.*, s. 144.

³⁷⁰ Sertel, *a.g.e.*, s. 172.

³⁷¹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

³⁷² Koraltürk, *a.g.e.*, s. 277.

Fırkası'nın devletçi olduğunu hiç kimse bilmemekteydi.”³⁷³ demektedir. Böylece Ağaoğlu Ahmet Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın, yeni fırka kurulduktan sonra devletçi olduğunu söylemektedir. Yeni fırka liberal olunca Halk Fırkası devletçi olmuştur.

3.9. FIRKAYA KATILIMLAR VE HALKIN TEVECCÜHÜ

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş haberiyle birlikte, Fethi Bey çok sayıda tebrik mektubu ve telgrafı almaya başlamıştır. Bu mektuplarda, yeni fırkanın kuruluşunu tebrik edip onaylayanların yanı sıra, pek çok kişi de fırkaya katılmak istediğini açıklamıştır.³⁷⁴ Ayrıca Galata'da Bankalar Caddesi'ndeki Nazlı Han'ın birinci katında³⁷⁵ fırkanın yazıhanesi olarak düzenlenen ev, Ağaoğlu Ahmet Bey'in belirttiğine göre, fırkaya yazılmak için gelenlerle dolup taşmaya başlamıştır.³⁷⁶

Fethi Bey, halkın yeni fırkaya olan bu yoğun ilgi ve talebinin sebebinin açıklarken, “İsmet Paşa Hükümeti'nden bunalmış, bıkmış olan halkın bu tahammülü aşan vaziyetten kurtulmak için bir değişikliğe şiddetle ihtiyacı vardı.” demiştir.³⁷⁷ Fırkanın ileri gelenlerinden Ağaoğlu Ahmet Bey ise halkın Serbest Cumhuriyet Fırkası'na olan rağbetini açıklarken öncelikle milletin Halk Fırkası'ndan memnun olmadığını söylemiş ve halkın Cumhuriyet Halk Fırkası'na olan bağlılığının korku ve Gazi Paşa'ya karşı beslenen minnettarlık olduğunu iddia etmiştir.³⁷⁸ Buna göre; Gazi Paşa'nın yeni fırkayı da tuttuğu halk tarafından öğrenilince Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı olan korku ve minnettarlık hissi ortadan kalkmış, böylece halk sel gibi Serbest Cumhuriyet Fırkası'na doğru akmaya başlamıştır.³⁷⁹

3.10. FETHİ BEY'İN BATI ANADOLU GEZİSİ

Fethi Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkası reisi olarak yurt gezisi yapmaya ve halk konuşmalarına katılmaya başlamış, ilk durak olarak da İzmir'i seçmiştir. İsmet Paşa, Fethi Bey'in fırka gezisini öğrendiğinde, Adalet Bakanı Mahmud Esad Bey'i İzmir'e göndererek; onu Serbest Cumhuriyet Fırkası karşıtı gösteriler yapmakla görevlendirmiştir. İsmet Paşa'nın bu siyasi hamlesini bilen Gazi Paşa, İzmir'e hareketinden önce veda etmek için kendisine gelen Fethi Bey'e: “İzmir'de gayet

³⁷³ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 17.

³⁷⁴ Okyar, *a.g.e.*, s. 63.

³⁷⁵ Turgut, *a.g.e.*, s. 266.

³⁷⁶ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

³⁷⁷ Okyar, *a.g.e.*, s. 8.

³⁷⁸ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 26.

³⁷⁹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

temkinli hareket etmelisiniz. Çok yumuşak ve soğukkanlı açıklamalar yapınız. Mücadeleyi hiçbir zaman çatışma şekline sokmayınız. Herhangi bir zorluk çıkarsa beni derhal haberdar edersiniz.” demiş ve İzmir’de yaşanabilecek olaylara karşı uyarıda bulunmuştur.³⁸⁰

Serbest Cumhuriyet Fırkası mensuplarının bulunduğu vapur İzmir’e yaklaşırken halk, rıhtımdan ayrılan kayıklarla gemiye doğru yanaşmış ve ‘yaşasın Gazi, yaşasın Fethi Bey’ şeklinde sevinç gösterilerinde bulunmuştur.³⁸¹ Rıhtımda toplanan coşkulu halk, Fethi Bey’i vapurdan indirmeyecek şekilde çevresini sarmış; Fethi Bey kalabalık ve sıkıntıdan bayılacak konuma gelmiştir.³⁸²

3.11. İZMİR OLAYLARI

İzmir’de Gazi Paşa’nın tahmin ettiği girişimler gerçekleşmiş ve İzmir Valisi’nden Fethi Bey’e ‘şehrin asayişinden emin olunamadığına ve bu nedenle ertesi gün yapılacak olan nutkun iptal edilmesinin tavsiye edildiğine, aksi takdirde gerçekleşebilecek kötü olaylardan ötürü sorumluluk almadığına’ dair bir tezkere gönderilmiştir. Fethi Bey bu tezkereye sinirlenerek Gazi Paşa’ya durumu bildirmek için telgraf göndermek istemiş, önce engellenmek istenilmişse de başarısız olmuş ve Fethi Bey durumu Gazi Paşa’ya iletmıştır. Gazi Paşa ise suretlerini Başvekil, Dahiliye Vekili ve İzmir Valisi’ne yolladığı “Anlıyorum ki sana nutkunu söylettirmek istemiyorlar. Fakat sen mutlaka nutku söyleyeceksin ve tesadüf edeceğin herhangi bir engeli derhal bildireceksin. Asayişin temini için Başvekil, Dahiliye Vekili ve İzmir Valisi lâzım olan tedbirleri almakla mükelleftir.” şeklindeki telgrafı Fethi Bey’e göndermiştir.³⁸³

Bunun üzerine Başvekil İsmet Paşa da İzmir Valisi Kâzım Paşa’ya telgrafla, “Karşı fırka erkânının fikirlerini tam bir serbestlik ve emniyet içinde izhar edebilmeleri için bütün tedbiri alınız.” emrini vermiş ve emri alan İzmir Valisi Kâzım Paşa, Fethi Bey’i ziyaret ederek Fethi Bey’in nutkunu istediği zaman, istediği yerde, tam bir kelim hürriyeti içinde îrad edebileceğini bildirmiştir.³⁸⁴ Böylece Fethi Bey’in konuşmasını yapması sağlanmış fakat farklı yollardan engelleme çabaları devam etmiştir.

³⁸⁰ Turgut, *a.g.e.*, s. 269. ; Kazım Paşa’ya göre ise Gazi Paşa, Fethi Bey’in hükümeti eleştirmesinin halkın tepkisine neden olacağını düşünmüştür. Bkz: *Milliyet*, 3 Kasım 1963.

³⁸¹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 32.

³⁸² Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 33.

³⁸³ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 35.

³⁸⁴ Soyak, *a.g.e.*, s. 414.

Ağaoğlu Ahmet Bey; Gazi Paşa ve İsmet Paşa'nın resimlerinin yırtılıp yerlere atıldığı,³⁸⁵ İsmet Paşa'nın fotoğraflarının yakıldığı³⁸⁶ olayların başlangıcını şu şekilde anlatmıştır: "İzmir'de Fethi Bey'in konuşma yapacağı gün, karşı konuşmalar ayarlanmış ve Halk Fırkası da konferanslar düzenlemiştir. Hatta halk arasında, Serbest Fırka mensupları konuşma yapacak diyerek Halk Fırkası'nın konuşma yapacağı yere millet yönlendirilmiş; fakat dinleyiciler kürsüde Halk Fırkası mensuplarını görünce meydana terk etmişler. Aldatılmış olan halk, dönüşte yolunun üzerinde bulunan Halk Fırkası binası karşısında bazı tezâhürâtta bulunmuş ve 'kahrolsun mutemedler' diye bağırmıştır.

Daha sonra halk, o gün İzmir halkını tahkir edici yazılar yayınlayan Halk Fırkası taraftarı Anadolu Gazetesi'nin matbaasına doğru yürümüş ve matbaanın çevresinde nümayişlerde bulunmuştur. Ortaya çıkan olaylarda Polis halk üzerine ateş etmiş ve 14 yaşında bir çocuğa rast gelen kurşun ile çocuk ölmüştür. Bu arada hiçbir şeyden haberi olmayan bizler otelde idik ve alt kattaki salonda birçoklarıyla görüşüyorduk. Birden bire otele büyük bir kalabalık hücum etti. Herkes heyecanlı ve kızgındı; kimi ağlıyor, kimi lânet ve nefret ediyor, kimi tehditler savuruyor. Kalabalığın ortasından ihtiyar bir adamcağız kucağında taşıdığı bir çocuğu birden bire Fethi Bey'in ayaklarına atarak 'İşte size bir kurban! Başkalarını da veririz! Yalnız sen bizi kurtar!' dedi ve ağlayarak kendisi de Fethi Bey'in ellerine sarıldı. Manzara müthiş tüyler ürperticiydi. Kanlara boyanmış körpe mektepli bir çocuk Fethi Bey'in ayakları altında son nefesini veriyordu. Babası da Fethi Bey'in ellerine sarılarak yakıcı bir lisanla daha başka evladını da kurban vermeye hazır olduğunu söylüyordu."³⁸⁷

Yaşanan bu olaylardan sonra, Halk Fırkası'nın İzmir'deki ileri gelenleri kaçarak gizlenmek zorunda kalmış ve Adalet Bakanı Mahmud Esad Bey Reşadiye Polis Karakolu'na, Vali Kâzım Paşa da Halk Fırkası binasına sığınmışlardır.³⁸⁸

3.12. FETHİ BEY'İN İZMİR NUTKU

Fethi Bey'in konuşma yapacağı gün, alanın genişliği ve dinleyicilerin çokluğu nedeniyle Fethi Bey'in sesinin duyulamayacağı anlaşılmış; bunun üzerine Nuri Bey de yüksek sesle Fethi Bey'in sözlerini tekrarlayarak dinleyicilere duyurmaya çalışmıştır. Bu tekrarlamalar sırasında söyleme sırası Nuri Bey'e geçtikçe Fethi Bey'in konuşması bölünmüş, bu da dinleyicilerin Fethi Bey'i yanlış anlamalarına neden olmuştur.

³⁸⁵ Kemal Arıburnu, *Atatürk'ten Anılar*, İstanbul 1998, s. 339.

³⁸⁶ Pulur, *a.g.e.*, s. 53.

³⁸⁷ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 37.

³⁸⁸ Turgut, *a.g.e.*, s. 271.

Fethi Bey konuşması sırasında, “Bazı kimseler, bizim şapkayı atıp tekrar feshi” diyerek sırayı Nuri Bey’e devrettiği anda, dinleyiciler Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın şapka inkılâbına muhalif olduğu kanaatine vararak, başlarındaki şapkaları çıkartmış ve inkılâbın aleyhtarı olarak tavır sergilemişlerdir.

Bahsi geçen olay Aslan Tufan Yazman’ın anılarına şu şekilde yansımıştır: “Bizler, sözün gelişinden cümlenin henüz bitmediğini ve Fethi Bey’in halkın anlamak istediğinin tam tersini ifade edeceğini kestirmiştik. Kürsüdeki telaşı görünce yanı başımızda şapkalarını büyük bir kin ve nefretle çiğneyenlere, ‘Ağalar, yanlış anladınız. Fethi Bey öyle söylemek istemedi.’ diyecek olduk; bize karşı, ‘Susun, yoksa sizi boğarız.’ diye bağırıldılar ve boğarlardı da. Kim vurduya giderdik.

Biz üçümüz bu tepkiye rağmen lise şapkalarımızı başımızdan çıkartmadık ve tam o sırada Nuri Bey’in son derece gür sesi Alsancak Stadyumu’nun havasını çınlattı: ‘Arkadaşlar, yanlış anlaşıldı. Cümleyi tekrar ediyoruz, dinleyin.’ Şapkalarını ayaklar altında çiğnemekte olan halk bir an için durdu. Kürsüye tekrar kulak verdiler. Fakat şapkaları yerden almadılar. Fethi Bey ve onu tekrar eden Nuri Conker yine deminki gibi kelimeleri birer ikişer tekrarlayarak cümleyi şu şekilde tamamladılar: ‘Bazı kimseler, bizim şapkayı atıp tekrar feshi getireceğimizi zannediyorlar. Yanılıyorlar, Gazi’nin inkılâpları devam edecektir.’

Cümlenin böyle olduğu anlaşılmca alanı derin bir sessizlik kapladı. Müthiş bir hayal kırıklığı içinde, o demin şapkalarını, kasketlerini yere çalan ve üzerinde hora tepenlerin şimdi eğilip yerden serpuşlarını alarak tozlarını üfleyip silkerek başlarına tekrar bir geçirileri vardı ki ömürdü doğrusu. Hele Naldöken Tershanesi’nde çalıştığını bildiğim bir işçinin hali görülecek şeydi. Genç adam başındaki moris şövalye tipindeki beyaz hasır şapkasını bir tekmeyle fırlatıp atmıştı. Şimdi, o tepesiz şapkanın başa oturtuluşu çok komik görünüyordu. Zira adamın saçları şapkanın dipsiz tepesinden dışarıya doğru kirpinin dikenleri gibi fırlamıştı.”³⁸⁹

Yazman’ın bu ifadeleri, Fethi Bey’in İzmir nutkununu, Ağaoğlu Ahmet Bey’in anlattığı kadar olaysız geçmediğini göstermektedir.³⁹⁰ Vakıa Fethi Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey’in de ifade ettiği gibi hükümeti ağır bir şekilde eleştirmiştir. Yazman, halkın bu eleştirileri onayladığını şöyle anlatmaktadır: “Fethi Bey, milletin çekmekte olduğu sıkıntıları açıklarken diyordu ki, ‘Bu siyaset yüzünden çiftçimiz sıkıntı içindedir.’

³⁸⁹ Yazman, *a.g.e.*, s. 230.

³⁹⁰ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 40.

Kürsünün tam dibinde bulunan bir köylü kendi şivesiyle ve yüksek sesle cevap verdi, 'Babuşsuz galduk Fethi Bey!'”³⁹¹

3.13. FETHİ BEY'İN TUTUMU

İzmir’de Fethi Bey’e karşı sevgi gösterileriyle başlayan ilgi, kısa zamanda yerini önce ağır bir hükümet aleyhtarlığına ve daha sonra inkılâp karşıtlığına bırakmıştır. Şahsiyeti bu gibi asi tavırlara uygun olmayan Fethi Bey, yaşanan olaylar karşısında teessür ile geziyi iptal ederek İstanbul’a dönmeye karar vermiş ve kararını Gazi Paşa’ya bildirmiştir. Ne var ki Gazi Paşa, gezinin iptali kararını doğru bulmayarak ayarlanan seyahatlerin tamamlanmasını tavsiye etmiştir.³⁹²

Fethi Bey’in geziden vazgeçerek İstanbul’a dönme kararı alması, fırka reisi olarak fırka denetimini tam olarak başaramadığını göstermekle birlikte; karşılaştığı zor durumlarda da gelecekte fesh kararı alacağı gibi hemen geri adım attığını gösterir niteliktedir. Fethi Bey gerekli olduğunu düşündüğü durumlarda geri çekilmeyi tercih eden biri olmakla birlikte, bu noktada geri adım atması Halk Fırkası ve Halk Fırkası taraftarı basın tarafından şiddetle tenkit edilmesine ve dolayısıyla Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın belki de daha erken bir tarihte feshedilmesine neden olmuştur.

Fethi Bey, Gazi Paşa’nın tavsiyesine uyarak tasarlanan gezileri tamamlamaya çalışmış; fakat Serbest Cumhuriyet Fırkası mensupları İzmir’den Balıkesir’e geldiklerinde yeşil bayraklarla, tehlîl ve ilahi avazlarıyla karşılanmış, yolları üzerinde kurbanlar kesilmiştir.³⁹³ Artık yeni fırkanın seçmenleri, hem hükümeti iktisadî açıdan eleştirerek fırkadan iktisadî refah beklemekte hem de fırkanın ilkelerine aykırı bir şekilde dinî simgeler kullanarak propaganda yapmaktadırlar.

Kapatılmış tekkelerin mensupları, fırkanın amaçlarını ve Fethi Bey’in niyetini yanlış yorumlayarak Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın üyesi ve taraftarı olmaya başlamışlardır.³⁹⁴ Adana ve Diyarbakır’da yaşanan irtica hareketleri³⁹⁵ göz önünde bulundurulduğu takdirde, Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın ve Fethi Bey’in konuşmalarının olaylarla doğrudan ilişkili olduğunu söylemek mümkün değildir. Buna rağmen Fethi Bey İzmir’de yaptığı konuşma ve verdiği beyanatları değiştirmeyerek,

³⁹¹ Yazman, *a.g.e.*, s. 228.

³⁹² Soyak, *a.g.e.*, s. 421.

³⁹³ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 96.

³⁹⁴ Grew, *a.g.e.*, s. 146.

³⁹⁵ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 96.

yumuşatmayarak ve aynı tenkitleri diğer şehirlerde de yaparak³⁹⁶ Cumhuriyet Halk Fırkası mensuplarının tepkisini çekmeye devam etmiştir.

Nitekim Zekeriya Sertel'in belirttiğine göre Fethi Bey, geziyi tamamlayıp İstanbul'a döndüğünde, olanların sorumlusu olmadığını açıklamak zorunda kalmış ve "Biz ipin ucunu kaybettik. Artık Serbest Fırka halkın malı olmuştur. Biz onun isteklerine boyun eğmek zorundayız." demiştir.³⁹⁷ Bu açıklamayla birlikte; Gazi Paşa'nın kendisine bağlı, güvenilir kişilerin idaresinde yeni bir fırka kurma çalışmasının başarısızlıkla sonuçlanmakta olduğu ve yeni fırkanın amaçlandığı gibi idare edilip denetim altında tutulamadığı anlaşılmıştır. Böylece İsmet Paşa ile Halk Fırkası mensupları, Serbest Cumhuriyet Fırkası'na karşı daha sert bir tavır takınmış; Gazi Paşa'nın da Serbest Fırka'ya olan tutumu değişmeye başlamıştır.

3.14. CUMHURİYET GAZETESİ'NDE YAYINLANAN AÇIK MEKTUPLAR

İzmir'de yaşanan olaylardan sonra, 9 Eylül 1930 tarihinde Cumhuriyet Gazetesi'nde Gazi Paşa'nın yönlendirmesiyle Yunus Nadi Bey'in açık mektubu yayınlanmıştır. İnkılâplara yönelik aleyhtar tavır ve irtica hareketleri karşısında Gazi Paşa'nın durumunu sorarak cevap isteyen ve bu yolla Gazi Paşa'nın açıklama yapması için zemin hazırlayan yazı şu şekildedir: "Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine. İzmir'de bir matbaamıza taarruz edildiği ve Cumhuriyet Halk Fırkası binamız taşta tutulduğu günden beri memlekette bize düşen yeni vazifelerin vücut ve ehemmiyetini takdir ediyoruz. Bu arada ezeli ve ebedi şefimiz olarak bildiğimiz zât-ı devletlerini başka ve yeni fırkaların kendilerine mâl etmeye çalıştıklarını görerek öyle dahi olsa biz kendimizi, bize emanet edilen cumhuriyetin muhafazası vazifesini eksiksiz ifâya muktedir biliyoruz. Vazifemizin kolaylaşması hesabına değil, belki vaziyetin tavzihi namına hâl ne ise lütfen ifadenizi istirham etmeye mecbur kaldık. Her hâl ve ihtimalde cumhuriyetin iyice korunacağından daima emin bulunarak sonsuz hürmetlerimizi lütfen kabul bulununuz aziz şefimiz."³⁹⁸

Yayınlanan bu mektuptan bir gün sonra, halk arasında Gazi Paşa ile Fethi Bey'in aynı fikirde olduklarını iddia eden söylentileri ortadan kaldıracı bir açıklama kaleme alan Gazi Paşa³⁹⁹ ise şöyle demektedir: "Cumhuriyet Gazetesi Başmuharriri Yunus Nadi Beyefendi'ye 09.09.1930 Cumhuriyet gazetesinde bana hitaben yazılan açık mektubu

³⁹⁶ Soyak, *a.g.e.*, s. 422.

³⁹⁷ Sertel, *a.g.e.*, s. 171.

³⁹⁸ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 48.

³⁹⁹ Özalp, *a.g.e.*, s. 45.

okudum. Bu mektupta son günlerde İzmir’de vukua gelen hadiseler işaret olunarak benim Cumhuriyet Halk Fırkası’ndan başka fırkaların kendilerine mâl etmeye çalıştıklarını gördüğünden bahis ve vaziyetin açıklanması namına hâl neyse ifadesi talep olunuyor. Bu nokta üzerinde diğer bazı gazetelerdeki yazıları da okudum. Her yerde halk arasında da bu hususta söylentiler ve tereddütler olduğunu işitiyorum. Hakikati Fethi Beyefendi’ye yazdığım mektupta açıkça ifade ettiğimi zannediyorum, kendilerince hakiki vaziyetin tamamen bilinmekte olduğuna şüphe yoktur. Ancak umumiyetle yanlış zan ve düşünceler ve görüşler olduğu anlaşılıyor. Hakikati hali bir daha ifade ve tasrih edeyim. Ben Cumhuriyet Halk Fırkası’nın umumi reisiyim. Cumhuriyet Halk Fırkası Anadolu’ya ilk ayak bastığım andan itibaren teşekkül edip benimle birlikte çalışan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nden doğmuştur. Bu teşekküle tarihen bağlıyım. Bu bağı çözmek için hiçbir sebep ve lüzum yoktur ve olamaz.

Resmi vazifemin hitamında Cumhuriyet Halk Fırkası’nın başında fiilen çalışacağım. Bu noktada tereddüte mahal yoktur. Benim bu esas vaziyetim, bir sene nihayetinde sona erecek olan bugünkü muvakkat resmî vazifemin bana yüklediği bîtarafılığı bozamaz. İşaret olunan hadiseler arasından İzmir’de bir gazete idarehanesine ve Cumhuriyet Halk Fırkası’nın merkezine her ne sebep ve suretle olursa olsun yapılmış tecavüzlerden ve hükümet ricaline ve otoritesine bazı anlayışsız kuvvetler tarafından yapılan çirkin tecavüzlerden çok müteessir olduğumu tahmin etmek güç değildir. Bu üzüntümü akan kanlar ve zayi olan hayat şiddetlendirmiştir. Bu gibi saldırcılar ve teşvikçiler cumhuriyet kanunlarının takiplerinden tabî kurtulamazlar. Bu sözlerim Cumhuriyet gazetesine cevaben ve umumi efkârı aydınlatmak üzere neşredilmiştir.”⁴⁰⁰

Yayınlanan mektupta kendisinin Cumhuriyet Halk Fırkası reisi olduğunu açıkça belirten Gazi Paşa’nın bu cümlelerini okuyan Fethi Bey, bu mektubu bir ihtar olarak görmesi ve Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın meclis dışındaki teşkilatlanma hareketine son vererek belediye seçimlerine katılmama kararı alması gerekirken, yapılan uyarıyı fark edememiş ve teşkilatlanmaya devam ettiği gibi mecliste muhalefet yapma rolünü büyüterek belediye seçimlerine de katılmıştır.

⁴⁰⁰ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 49.

3.15. İNKİLÂPLARA TEPKİLER

Fethi Bey'in nutuk îrâd ettiği yerlerin yanı sıra, konuşma yapmadığı bölgelerde de olayların çıkmış olması Fethi Bey ve Serbest Cumhuriyet Fırkası ileri gelenlerinin bir kışkırtması olmadığını gösterir niteliktedir. Fakat fırkanın taşradaki idarecileri, fırka liderleri gibi davranmamış ve halkı inkılâpların aleyhine kışkırtmaya başlamışlardır.⁴⁰¹

Taşra idarecileri, fırka liderlerinin iradesi dışında, halka yeni yeni vaatler de vermişlerdir. İnhisarların, vergilerin ve hatta askerliğin kaldırılacağı; medrese ve tekkelerin tekrar açılacağı, Arap harflerinin tekrar kullanılacağı ve yeniden fes giyilmeye başlanacağı⁴⁰² yönündeki bu vaatler, Kılıç Ali'ye göre, bazı çevreleri telgraflar ile İstanbul'daki depolarda yeterli fes istifi bulunup bulunmadığını sorduracak kadar kışkırtmıştır.⁴⁰³

Belediye seçimleri yaklaştıkça arttırılan çalışmalar ile taşrada, yeni fırka adına seçimi mutlaka kazanmak isteyen ikinci, üçüncü derecedeki şahıslar 'serbest' kelimesinin taşıdığı manâdan da faydalanarak halk kitlelerine inkılâplara artık bağımlı olmayacaklarını ve her türlü hâl ve hareketlerinde serbest bulunacaklarını açık açık telkin etmeye başlamışlardır.⁴⁰⁴

Serbest Cumhuriyet Fırkası irtica yanlısı çevrelerin toplanma yeri olduğu kadar, Halk Fırkası döneminde mevki edinememiş, memnun olmamış, kinci siyasetçilerin de bir araya gelme noktası olmuştur.⁴⁰⁵ Cumhuriyet Halk Fırkası'nın tekeline kurtularak Ankara'da Gazi Paşa'nın yanında siyasete atılma hevesi peşinde olanların dışında, sol eğilimli kimseler de bu patırtı esnasında bir ihtilâl çıkartabilme umuduna kapılmışlardır.⁴⁰⁶ Hatta Fethi Bey'in Manisa'daki söyleviden sonra, Serbest Cumhuriyet Fırkası liderlerinin iradesinin dışında, bir gazeteci kürsüye çıkarak komünist, sosyalist bir konuşma yapmıştır.⁴⁰⁷

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki, hükümete muhalif tüm bu öbeklerin gerici, komünist ve çıkarıcı faaliyetlerinin yanı sıra içeride ve dışarıda devrimlere karşı gizliden gizliye diğ bileyenler de maskelerini indirip kendilerinde bir direnme cesareti

⁴⁰¹ Uran, *a.g.e.*, s. 200.

⁴⁰² Soyak, *a.g.e.*, s. 421.

⁴⁰³ Turgut, *a.g.e.*, s. 276.

⁴⁰⁴ Uran, *a.g.e.*, s. 196.

⁴⁰⁵ Grew, *a.g.e.*, s. 130.

⁴⁰⁶ Yazman, *a.g.e.*, s. 220.

⁴⁰⁷ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 44.

bulmuşlardır.⁴⁰⁸ Türkiye Cumhuriyeti'nde isyan çıkarmayı hedefleyen İran'daki Kürtler, bu amaçla Türkiye topraklarına geçip Türkiye'deki Kürtlerle birleşerek sayılarını on beş bine ulaştırmışlardır. Böylece sayılarını çoğaltan isyancıların ayaklanma başlatmaları şeklinde gelişen bu olay; Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçisi John Grew'in notlarında şöyle yer almıştır: "1925 yılındaki Kürt İsyanı, bu isyanı bastırmak için genel bir baskı siyaseti kullanmayı kabul etmeyen Fethi Bey'in düşmesine yol açmıştı. Şimdi Fethi Bey'in yurt içi siyasetinde önemli bir mevki ve liderliğe gelişiyle, daha iyi teşkilatlanmış Kürtlerin tekrar baş kaldırmaları da aynı ana rastlamaktaydı."⁴⁰⁹

Yaşanan tüm bu irtica, isyan ve ihtilâl hareketlerini 'anarşi' olarak değerlendiren Gazi Paşa⁴¹⁰ ise, "Yapılan inkılâpların, yeniliklerin memlekette hazmedilmiş olup olmadığını bu şekilde öğrenmiş olduk."⁴¹¹ diyerek bir değerlendirme yapmıştır.

3.16. YENİ FIRKANIN SEÇİMLERE KATILMA SEBEBİ

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın belediye seçimlerine katılma sebebi çeşitli nedenlere dayandırılmaktadır. Bu nedenlerden biri Fethi Bey'in İzmir'de gördüğü yoğun ilgi sonucunda ölçülü yaklaşımı kaybettiği ve temkini elden bıraktığı iddiasıdır.⁴¹² Fethi Bey'in, arkasında halkın desteğinin de olduğunu fark etmesiyle alelacele teşkilatlanarak seçimlere girdiği ve iktidar hırsına kapıldığı ifade edilmektedir.

Diğer bir iddia ise Gazi Paşa'nın; Fethi ve Nuri Beylere "Teşkilat yapmayan, seçimlere iştirak etmeyen fırka neye yarar?"⁴¹³ diyerek, Serbest Cumhuriyet Fırkası ileri gelenlerini seçimlere katılmaya yönlendirdiği şeklindedir. Süreyya Bey de bu iddiayı destekler nitelikte, Taksim'deki Fırka genel merkezinde Fethi Bey'i gördüğünde ona, "Aman Fethi Bey! Bu intihaba girişmeyelim." dediğini fakat yanıt olarak "Ne yapayım? Serbest Fırka'yı teşkil eden o, parayı veren o, belediye intihabına iştirak emrini veren de odur." cevabını aldığını anlatmaktadır.⁴¹⁴

Hasan Rıza Bey ise Gazi Paşa'nın, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın belediye seçimlerine katılması yönündeki emrinin doğru bir iddia olmadığını şu şekilde anlatmaktadır: "İkinci bir fırkanın meydana çıkmasıyla, ilk günlerde halk efkârında,

⁴⁰⁸ Yazman, *a.g.e.*, s. 234.

⁴⁰⁹ Grew, *a.g.e.*, s. 128.

⁴¹⁰ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 65.

⁴¹¹ Turgut, *a.g.e.*, s. 277.

⁴¹² Uran, *a.g.e.*, s. 194.

⁴¹³ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 30.

⁴¹⁴ İlmen, *a.g.e.*, s. 74.

tabîi olarak husule gelen galeyandan aşırı ümitlere kapılan Tahsin Bey, bir akşam Yalova’da sofrada Gazi Paşa’dan İstanbul belediye seçimine iştirak için müsaade istemiş. Gazi Paşa bu talebi hayretle karşılayarak, henüz teşekkül durumunda bulunan fırkanın böyle mühim bir karara varmak için neye istinat ettiğini sormuş. Tahsin Bey’in, seçime girerlerse mutlaka kazanacaklarına kanî bulunduklarını ifade etmesi üzerine de, ‘Henüz teşekkül vaziyetindeyken böyle bir mücadeleyi kaybetmeniz aleyhinize olur. Fakat mademki kendinizde kuvvet görüyorsunuz ve buna karar verdiniz, Allah muvaffak etsin.’ buyurmuş. Tahsin Bey hemen orada Fethi Bey’e, ‘İstanbul belediye intihabatına iştirak etmemiz, Reisicumhur Hazretleri’nin iradeleri iktizasındadır.’ yolunda bir telgraf yazmış. Yanında oturmakta olup bu telgrafi okuyan bir arkadaş kendisini ikaz etmiş, ‘Reisicumhur Hazretleri böyle bir iradede bulunmadılar, bilakis itidal tavsiye ettiler; siz bu telgrafınızla Fethi Bey’i yanlış bir yola sürüklüyorsunuz.’ tarzında ihtarda bulunmuş. Tahsin Bey, bu haklı ihtarı o an için kabul eder gibi görünmüş ama sonradan telgrafi çektirmekten de geri kalmamış.⁴¹⁵

Anlaşılan odur ki Fethi Bey, Tahsin Bey’in yanıltması sonucunda Gazi Paşa’nın emri olduğunu sanarak henüz doğru düzgün teşkilatlanmamış ve tabanının kimlerden teşekkül ettiği anlaşılmamış olan Serbest Cumhuriyet Fırkası’nı seçimlere sokmuştur.

3.17. SEÇİMLERDE YAŞANANLAR

Fethi Bey’in yanıltılmasıyla belediye seçimlerine katılmış olan Serbest Cumhuriyet Fırkası, Ağaoğlu Ahmet Bey’ göre, hükümetin engellemeleri sonucunda seçmenin tam desteğini alamamıştır. İdareciler; polis ve jandarmayı seçim işlerine karıştırarak Cumhuriyet Halk Fırkası’nın kazanmasını sağlamışlardır.⁴¹⁶

Hatta Süreyya Bey’e göre, baskı ve silahlı kuvvetlerin yardımıyla hür bir seçim yapılmasını engellemenin yanı sıra; geceleri sandıklar açılarak içlerinden Serbest Cumhuriyet Fırkası’na ait olan oylar alınmış ve yerlerine Cumhuriyet Halk Fırkası’na ait oylar konulmuş, daha sonra da kilitlenen sandıklar tekrar mühürlenmiştir.⁴¹⁷ Kavg, dövüş ve gürültüyle geçen bu seçim süreciyle ilgili olarak Gazi Paşa’nın yorumu ise şöyle olmuştur: “Kazanan, idare fırkasıdır. Yani jandarma, polis, nahiye müdürü, kaymakam ve valiler.”⁴¹⁸

⁴¹⁵ Soyak, *a.g.e.*, s. 408.

⁴¹⁶ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 66.

⁴¹⁷ İlmen, *a.g.e.*, s. 74.

⁴¹⁸ Soyak, *a.g.e.*, s. 418.

3.18. SEÇİMLERİN NETİCELERİ

Genel olarak Cumhuriyet Halk Fırkası'nın lehine neticelenen şaibeli seçimlerin ardından, halk, seçimleri protesto etmiş; adliyelere başvurularda bulunmuştur. Hatta Edirne'de on bin imzalı bir protestoname hazırlanmıştır.⁴¹⁹ Ayrıca seçimlerin bitmesiyle birlikte iki fırka seçmenleri arasındaki sürtüşmeler sona ermemiş; Cumhuriyet Bayramı'nda Adana'da gündüz ve gece yapılan nümayişler esnasında, iki taraf 'kahrolsun' nidalarıyla birbirlerine girmişler, asayişin temin etmeye çalışan polislerden birçoğu yaralanmış, ancak ordu birliklerinin müdahalesiyle sükûn iade edilebilmiştir.⁴²⁰

Tüm olaylara, engellemelere ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın teşkilatlanamadığı için seçime katılamadığı bölgelere rağmen, 1930 yılı belediye seçimlerinde 502 seçim bölgesinin 31'ini kazanan Serbest Cumhuriyet Fırkası, daha ziyade Batı Anadolu ve Trakya bölgelerinde başarılı olmuş; Armutlu (Bursa), Bademiye, Bergama, Bozdoğan, Buca, Dikili, Kınık, Kuşadası, Menemen, Şereflihisar, Şirince, Urla (İzmir), Biga (Çanakkale), Bozdoğan, Çine, Germencik, Gördes, Karapınar, Söke, Umurlu, Yenipazar (Aydın), Maltepe, Burgaz (İstanbul), Keşan (Tekirdağ), Samsun, Ladik (Samsun), Merzifon (Amasya), Pınarhisar, Üsküp, Vize (Kırklareli), Silifke (İçel) bölgelerinde seçimleri kazanmıştır.⁴²¹ Ayrıca Adana ve Mersin'de de Serbest Cumhuriyet Fırkası adayları çok küçük farklarla seçimleri kaybetmişlerdir.⁴²²

Samsun'daki belediye seçimleri ise 416 oya karşı 3312 oyla Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın lehine neticelenmiş⁴²³ ve fırkanın en büyük galibiyeti olmuştur. Samsun'daki ezici Serbest Cumhuriyet Fırkası galibiyetinin sebebi ise Samsun Valisi Kâzım Paşa olarak görülmektedir. Gazi Paşa, Fethi Bey'e Yalova'da yeni fırkanın reisliğini teklif ederken yanlarında bulunan Kâzım Paşa; Gazi Paşa'nın yeni fırka konusundaki samimiyetine bizzat şahit olmuş ve bu nedenle Samsun'daki seçimlerin adilane gerçekleşmesini sağlamıştır. Hatta Kâzım Paşa, Gazi Paşa'nın hemşiresini yeni

⁴¹⁹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 68.

⁴²⁰ Soyak, *a.g.e.*, s. 418.

⁴²¹ Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 76. Ayrıca Cemil Koçak Balıkesir'e bağlı Edremit, Susıgırlık, Darıca, Tire ve Kırklareli'ye bağlı Lüleburgaz'da da seçimleri SCF'nin kazandığını belirtmektedir. Bkz: Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*.

⁴²² Uran, *a.g.e.*, s. 196.

⁴²³ Okyar, *a.g.e.*, s. 88.

fırkaya üye yapmış olduğu gibi, kendi kızını da Serbest Cumhuriyet Fırkası'na kaydetmiştir.⁴²⁴

Samsun'da son derece hür ve adil geçen seçimler sonucunda Cumhuriyet Halk Fırkası'nın seçimi hezimet derecesinde büyük bir fark ile kaybetmiş olması, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yurt genelinde de Samsun'daki gibi bir idare ve uygulama ile çok daha fazla bölgede belediye seçimlerini kazanacağını gösterir niteliktedir.

Seçim sonuçları tam olarak yansıtamıyor olsa da halkın Serbest Cumhuriyet Fırkası'na doğru son derece önemli bir boyutta eğilimi vardır. Yakup Kadri Bey'e göre bu eğilimin nedeni, Halk Fırkası üyelerinin şahsî menfaatler ile hareket ederek kazanç peşinde koşmaları ve engellenmeyen bu kazanç yollarının zaman içinde halkın Cumhuriyet Halk Fırkası'na karşı şüphe ve nefret duygularıyla yaklaşmasına sebep olmasıdır.⁴²⁵ Ayrıca Zekeriya Sertel'e göre, engellenmeyen bu haksız kazanç yolları; Serbest Fırka'nın, Halk Fırkası döneminde ezilmiş, çıkar sağlayamamış, hırslı doymamış, iktidara göz koymuş insanların yeri haline gelmesine de sebep olmuştur.⁴²⁶

Halkın Serbest Cumhuriyet Fırkasına olan ilgisi, Çanakkale'deki tanıkların sözlü ifadelerinden yola çıkan bir eserde anlatılırken Tuğrul Aksoy, babasından nakille yeni fırkaya teveccühün sebebini aktarırken halkın ekonomik sıkıntısını en önemli faktör olarak göstermiştir. Raci Akın ise, "Varlıklı olmasına rağmen halam bile vergiler azaltılacak diye Fethi Bey'in fırkasına kaydoldu." diyerek dönemin ekonomik sıkıntılarının siyasal tercihteki yansımaları ortaya koymuştur. Mehmet Çubuklu da, "Fethi Bey'in fırkası kurulunca davullar çalındı, şenlikler yapıldı. Halk, hükümetin uyguladığı ağır vergi altında bunaldığı için yeni fırkaya çok teveccüh etti. Eğer Gazi Paşa bu işin önünü almasaydı Halk Fırkası'nın işi çok zor olacaktı." demiştir. İzzet Dilmaç'a göre ise; Fethi Bey'in fırkasının ülkede gördüğü teveccühün ve başarısının sebebi, dincilerin fırkaya destek vermiş olmasıdır.⁴²⁷ Tüm bu ifadeler, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın genel olarak iktisadî nedenler ile seçmen kazandığını gösterir niteliktedir.

⁴²⁴ Koraltürk, *a.g.e.*, s. 296.

⁴²⁵ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 81.

⁴²⁶ Sertel, *a.g.e.*, s. 172.

⁴²⁷ Ahmet Esenkaya, "Çanakkale'de Sözlü Tanıkların Dilinden Atatürk Dönemi 1923-1938" *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, Ankara 2005, s. 37.

3.19. İKTİDARA GELME MÜCADELESİ

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın bazı mensupları, halkın yoğun duygularının da desteğiyle Fethi Bey'i yanıltarak ve hırslandırarak bir an önce iktidara gelebilme hevesi içine girmişlerdir. Gazi Paşa, mecliste muhalefet yapması için kurulan fırkanın ilk günlerde meclis dışında bir teşkilatlanmaya gitmemesini istemiş;⁴²⁸ seçimlerde yeni fırkaya Cumhuriyet Halk Fırkası'nın aday göstermeyeceği yerlerden seçilmiş 70 mebus vereceğini belirtmiştir.⁴²⁹ Fakat fırka erkânının hırsı, Fethi Bey'i Gazi Paşa'ya söz vermiş olmasına rağmen, fırkanın henüz Ankara'da bile merkezi yokken İstanbul'da teşkilatlanmaya sevk etmiştir.⁴³⁰

Serbest Fırka mensupları, halkın desteğini gördükçe teşkilatlanma ile yetinmeyip sözleriyle de hızlı bir şekilde iktidara gelme hevesi içinde olduklarını belirtmişlerdir. Ağaoğlu Ahmet Bey, konuyla ilgili olarak bir gün Gazi Paşa'ya "Emrediniz, istihkâmları hemen bir hücumda alayım."⁴³¹ demiş; Fethi Bey ise daha açık bir şekilde "Elbette iktidara geleceğiz."⁴³² demiştir.

Gazi Paşa'nın Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın bu tutumu karşısında Fethi Bey'e yaptığı açıklama ise şu şekilde olmuştur: "Siz hemen birkaç ay içinde iktidara geçmek için uğraşıyorsunuz. Hiç beklemeye tahammül göstermiyorsunuz. Bugün iktidarda olanları düşürüp yerine geçecek olursanız bu memleketi emniyet ve huzur içinde ayakta tutabilecek misiniz? Bana bir kere bu kanaati vermelisiniz."⁴³³ Anlaşılan odur ki Gazi Paşa, meclis dışında teşkilatlanmayıp mecliste muhalif bir yapıda kalmasını istediği Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın, yaşanan irtica olaylarından sonra iktidara gelmesi durumunda asayişin sağlanabileceğine inanmamakta, iktidar değişikliği olduğu takdirde inkılâpların tehlikeye düşeceğinden kaygı duymaktadır.⁴³⁴

Serbest Cumhuriyet Fırkası mensuplarının iktidar hırsına kapıldıklarıyla ilgili bir diğer mevzu da Fethi Bey'in, iktidara geldikleri takdirde, Gazi Paşa'ya kayd-ı hayat şartıyla reisicumhurluk vaat etmesidir.⁴³⁵ Hasan Rıza Bey'in, 'bir İstanbul gazetesinin uydurması' olduğunu ifade ettiği kayd-ı hayat şartıyla reisicumhurluk mevzuunu⁴³⁶

⁴²⁸ Turgut, *a.g.e.*, s. 258.

⁴²⁹ Okyar, *a.g.e.*, s. 23.

⁴³⁰ Turgut, *a.g.e.*, s. 266.

⁴³¹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 28.

⁴³² Turgut, *a.g.e.*, s. 262.

⁴³³ Us, *a.g.e.*, s. 142.

⁴³⁴ Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 179.

⁴³⁵ İnönü, *a.g.e.*, s. 489.

⁴³⁶ Soyak, *a.g.e.*, s. 417.

gazeteci Asım Bey şu şekilde anlatmaktadır: “Bir gün Fethi Bey’in söylediği bir söz, Serbest Cumhuriyet Fırkası liderinin pek kısa zamanda iktidara geçmek ümidine düştüğünü göstermişti. Fethi Bey, Gazi Paşa’ya şöyle demişti: ‘Paşam halk efkârı bizi tutuyor. Yeni bir seçimde biz mutlaka ekseriyeti alacağız. Fakat bizim mecliste ekseriyeti alışımız, zât-ı devletlerine zarar vermez. Serbest Cumhuriyet Fırkası da yine zât-ı devletlerini reisicumhur seçecektir.’”⁴³⁷

3.20. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI’NIN FESHEDİLİŞİ

Fethi Bey, yaşanan tatsız olaylar ve hükümetin şiddetli tepkisi nedeniyle, muhalif fırkayı daha fazla idare edememiş ve meclisin alt katındaki odalardan birinde Serbest Cumhuriyet Fırkası mensuplarıyla bir toplantı düzenleyerek fırkayı dağıttığını arkadaşlarına bildirmiştir.⁴³⁸ Toplantıdan sonra kamuoyuna da durumu bildiren Fethi Bey, 18 Kasım 1930 tarihli gazetelerde de yayınlanan şu beyanatı vermiştir: “Büyük Gazimiz Mustafa Kemal Hazretleri’nin teşvik ve tasvibiyle Serbest Cumhuriyet Fırkası’nı tesis etmiştim. Kanaatimce, bu teşvik ve tasvip, tabiatıyla teşkil edeceğim fırkanın Gazi Hazretleri’ne karşı siyasi mücadeleye girmek ihtimalini bertaraf ediyordu. Esasen bu karar haricinde siyasi bir teşekküle vücut vermek mesuliyetini almayı hatırıma getirmemiştim. Halbuki tahakkuk eden şekle göre, fırkamızın âtiyen Gazi Hazretleri’yle siyasi sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır. Bu vaziyette kalacak siyasi bir teşekkülün mevcudiyetini, fırka müessisi sıfatıyla muhafaza ve idameyi muhal buluyorum. Bu sebeple Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın feshine karar verdim. Bu kararım teşkilatımıza tebliğini rica ederken bana itimât eden ve benimle teşrikî mesai eden cumhuriyetçi arkadaşlarıma derin minnettarlığımı arz ederim. Ali Fethi.”⁴³⁹

Fethi Bey’in Serbest Cumhuriyet Fırkası’nı feshetmesinden sonra ortaya çıkan en büyük tartışma konusu, bu fesh kararının Fethi Bey’in kendi kararı ve isteğiyle mi yoksa Gazi Paşa’nın emriyle mi gerçekleştiği mevzuû olmuştur.

Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın feshinin, Fethi Bey’in isteği dışında, Gazi Paşa ve Cumhuriyet Halk Fırkası ileri gelenlerinin içine düştükleri korku sonucunda Gazi’nin

⁴³⁷ Us, *a.g.e.*, s. 145.

⁴³⁸ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 81.

⁴³⁹ Soyak, *a.g.e.*, s. 425.

emriyle gerçekleştiğini⁴⁴⁰ iddia edenlere karşılık İsmet Paşa, Gazi Paşa'nın böyle bir tebliğde bulunmadığını⁴⁴¹ ifade etmiştir.

Gazi Paşa, inkılâp karşıtı bazı çevrelerin yeni fırka etrafında kümелendiğini görmüş ve bu sebeple Serbest Cumhuriyet Fırkası'na karşı vaziyet almak, onunla mücadeleye girişmek zarureti hissetmiştir.⁴⁴²

Serbest Cumhuriyet Fırkası'na karşı girişilecek bu mücadeleyi İsmet Paşa'ya, “Yeniden başlayacağız, bilesin. Her şey bitti, yeniden başlayacağız biz bu işe.” sözüyle anlatan Gazi Paşa'nın bu kararını Hasan Rıza Bey anılarında şu şekilde anlatmaktadır: “O, beyaz keten gecelik entarisi ile köşedeki geniş koltuğuna bağdaş kurup oturmuştu. Gazeteleri gözden geçiriyordu; bana karşısında yer gösterdi, oturdum. Gözlüğünün üstünden dikkatle yüzüme bakarak ‘Ne haber?’ diye sordu. Birçok yerlerde tekkelerin süpürülüp temizlendiğine, fesler ısmarlandığına, daha bu gibi gerilik kımıldanışlarına dair gelen telgraf haberlerini arz ettim; ilgiyle dinledi.

Maruzatım bittikten sonra bu sefer ben, ona, büyük bir heyecanla sordum: ‘Şimdi ne olacak Paşam?’ Her zamanki sükûneti ile cevap verdi: ‘İki taraftaki arkadaşlar benim gibi düşünseler ve benim sözlerimi dinlemiş olsalardı bu vaziyet hâsıl olmazdı. Fakat bir kere olan olmuştur çocuk. Şimdi biz işimize bakalım. Yapacağımız şey basittir; devlet reisliğinden çekilmek ve fırkanın başına geçmek. Karşı taraftaki arkadaşlarla birlikte ilkin beliren anarşi ve gerilik istidatlarını ortadan kaldırmak, ondan sonra da sükûnetle ve samimiyetle yolumuza devam etmek. Belki bu suretle gayeye daha çabuk, daha kolay vasıl oluruz.’”⁴⁴³

Bir muhalefet fırkasının reisliğini yapmakla İsmet Paşa'ya, hükümete, Cumhuriyet Halk Fırkası'na ve hatta orduya dahî muhalif konumuna gelmiş olan Fethi Bey, Gazi Paşa'yla da rakip olarak gösterilmekten çekinmekte ve böyle bir rekabete girmek istememektedir.⁴⁴⁴ Bu sebeple Gazi Paşa, Fethi Bey'e Cumhuriyet Halk Fırkası'nın başına geçme kararını açıkladığında Fethi Bey, Gazi Paşa'yla karşı karşıya gelmektense fırkasını feshetmeyi tercih etmiştir.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Uran, *a.g.e.*, s. 199.

⁴⁴¹ İnönü, *a.g.e.*, s. 492.

⁴⁴² Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 79.

⁴⁴³ Soyak, *a.g.e.*, s. 422.

⁴⁴⁴ Okyar, *a.g.e.*, s. 40.

⁴⁴⁵ Soyak, *a.g.e.*, s. 425.

3.21. YARIN GAZETESİ VE FIRKAYA ETKİLERİ

Zekeriya Sertel'e göre, gazeteler Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu alkışlarla karşılamışlardır.⁴⁴⁶ Fakat Arif Oruç'un Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı benimsemesiyle birlikte, sahibi olduğu Yarın gazetesi, fırkanın resmi yayın organı gibi bir yayın siyaseti yürüterek⁴⁴⁷ diğer gazetelerden farklı bir tutum içine girmiştir.

Fethi Bey'in hükümet tenkitlerindeki gibi, İsmet Paşa'yı demiryolu siyaseti çevresinde eleştiren Yarın gazetesi, yayınladığı bir karikatürde İsmet Paşa'yı beyaz bir yüzle lokomotifle bindirerek bir tünele sokmuş ve kapkara bir yüzle tünelin öbür ucundan çıkarmıştır.⁴⁴⁸

Ağaoğlu Ahmet Bey, Fethi Bey'den, Yarın gazetesinin Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın resmi yayın organıymış gibi bir tavır içerisinde olmamasını rica etmiş; fakat Fethi Bey, Gazi Paşa'nın da kendisi gibi bu gazetenin yazılarından memnun olduğunu belirtmiş⁴⁴⁹ ve gazeteye bilgi vermeye devam etmiştir.⁴⁵⁰ Fırkanın kendine bağlı bir yayın organı olmaması ve Arif Oruç'un kendi kendine bu vazifeyi üstlenmesi, Serbest Cumhuriyet Fırkası'na faydadan ziyade zarar vermiş;⁴⁵¹ Yarın gazetesinde Arif Oruç'un yazdığı Fevzi Paşa'nın cumhur riyaşetine ve Gazi Paşa'nın vekiller heyeti riyaşetine geçmelerini teklif eden makalesi, Fethi Bey tarafından telkin edildi sanılarak tartışmalara yol açmıştır.⁴⁵²

3.22. FIRKANIN SİYASÎ ETKİLERİ

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ve hükümeti özellikle iktisadî konularda tenkit etmeye başlamasıyla birlikte, Cumhuriyet Halk Fırkası'nda, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın feshedilmesinden sonra dahî devam eden bir değişim süreci başlamıştır. Buna göre hükümet; öncelikle iktisadî işleri, vergi mevzularını, Türk lirasının vaziyetini yeni baştan gözden geçirmek mecburiyetini hissetmiş ve bu yönde iyileştirmeye giden çalışmalar yapmıştır.⁴⁵³

⁴⁴⁶ Sertel, *a.g.e.*, s. 170.

⁴⁴⁷ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 19.

⁴⁴⁸ Turgut, *a.g.e.*, s. 267.

⁴⁴⁹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁵⁰ Turgut, *a.g.e.*, s. 267.

⁴⁵¹ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁵² Ağaoğlu, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁵³ Soyak, *a.g.e.*, s. 415.

Özellikle İzmir’de yaşananlar, Gazi Paşa’nın hem halk efkârı hem de Cumhuriyet Halk Fırkası’nın yapısı hakkında önemli fikirler edinmesini sağlamış;⁴⁵⁴ bu gelişmeler Amerika Birleşik Devletleri’nin Türkiye Büyükelçisi John Grew’in notlarına, “Yeni fırka ülkedeki siyasi havayı anlamak için bir termometre olmuştu. Ve bu termometrenin gösterdiği yüksek ısıyı kimse görmezden gelemezdi.” şeklinde yansımıştır.⁴⁵⁵ Gün yüzüne çıkan gerçekler Gazi Paşa’nın, kurduğu fırkanın düştüğü duruma üzülmeye ve Cumhuriyet Halk Fırkası’yla halk arasındaki uçurumun fırka yöneticilerinin suçu olduğu kanaatine varmasına neden olmuştur.⁴⁵⁶

Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi, Gazi Paşa’nın ve Halk Fırkası erkânının öncelikle iktisadî konulardaki sıkıntıları görmelerini; ayrıca inkılâpların ve ilkelerin tam anlaşılmadığını fark etmelerini sağlamıştır. Bundan sonraki süreçte inkılâplar ve ilkeler açıklanacak, yorumlanacak ve değerlendirilecektir.⁴⁵⁷

Bu dönemde, sert bir devletçilik siyaseti tatbik etmeye başlayan İsmet Paşa’nın⁴⁵⁸ iktisadî esaslara dayanan bu siyasetinin anlamını kavrayamamış ve devletçiliği ‘devlet tarafını tutmak’ şeklinde yorumlamış mebuslar mevcuttur ve bu yanlış anlamalara son vermek, halkı özellikle devletçilik ilkesi hakkında aydınlatmak için Kadro mecmuası kurulmuştur.⁴⁵⁹ Bu fikir mecmuası Şevket Süreyya, Burhan, İsmail Hüsrev ve Vedat Nedim Beylerin, Yakup Kadri Bey’in evinde toplanarak yeni bir ülküyü açıklamaya karar vermeleriyle yayın hayatına başlamıştır.⁴⁶⁰

Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın etkileri sadece kurulduğu dönem veya Atatürk dönemiyle sınırlı kalmamış, kapatılışından on beş yıl sonraya da etki etmiştir. Aydın ilinin Serbest Cumhuriyet Fırkası il başkanı olan Adnan Menderes, yıllar sonra Demokrat Parti’nin dört kurucusundan biri olmuş; İzmir’de Serbest Cumhuriyet Fırkası’nı kurarak İzmir il başkanlığını yapmış olan Ekrem Hayri Üstündağ ise daha sonra Demokrat Parti’nin İzmir il başkanlığını yapmıştır.⁴⁶¹ Serbest Cumhuriyet Fırkası bu özelliğiyle, fırka olarak yaklaşık üç aylık bir ömrü olmasına rağmen, idareci kadrosuyla daha sonraki yıllarda Türkiye Cumhuriyeti’nde demokrasinin tam anlamıyla gerçekleşmesine katkıda bulunmuştur.

⁴⁵⁴ Turgut, *a.g.e.*, s. 272.

⁴⁵⁵ Grew, *a.g.e.*, s. 141.

⁴⁵⁶ Turgut, *a.g.e.*, s. 273.

⁴⁵⁷ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 102.

⁴⁵⁸ Saray, *a.g.e.*, s. 37.

⁴⁵⁹ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 88.

⁴⁶⁰ Vedat Nedim Tör, *Yıllar Böyle Geçti*, İstanbul 2010, s. 119.

⁴⁶¹ Seyitdanlioğlu, *a.g.e.*, s. 188.

3.23. TENKİTLER VE TEPKİLER

Fethi Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla birlikte İsmet Paşa hükümetini eleştirmeye başlamış ve İsmet Paşa'nın kanaatine göre hakarete varan bu tenkitler,⁴⁶² Paşa'yı Serbest Cumhuriyet Fırkası'na karşı önlemler almaya zorlamıştır. Fethi Bey ise demokrasinin doğasında olan eleştirinin muhalif fırkanın görevi olduğunu, İsmet Paşa'nın mülayim ve övgü dolu tenkitlerden ötesine tahammül edemediğini⁴⁶³ ifade etmiştir.

Ne var ki İsmet Paşa'nın hakaret olarak kabul ettiği “Bilinmeyen kişiler, ceplerini doldurmakla meşguldür.” sözü,⁴⁶⁴ Fethi Bey'in hükümet tenkiti olarak açıkladığı eleştirilerinin ilerisinde bir eleştiri konumunda olmuş; henüz mebus seçilmemiş ve meclise girmemiş olan Fethi Bey'in, hükümet tarafından tutuklanma olasılığını ortaya çıkarmıştır.⁴⁶⁵

İsmet Paşa'nın hakaret olarak kabul ettiği bu ağır eleştirinin dışında; İzmir'de yaşanan ve İsmet Paşa'nın, eski ittihatçı ve komitacı Tahsin Bey'in⁴⁶⁶ tertibi olarak değerlendirdiği ‘fotoğraf yırtma ve yerlerde sürüklenme’ hadisesi⁴⁶⁷ de Paşa'nın Serbest Cumhuriyet Fırkası aleyhinde bir tutum sergilemesine neden olmuştur. Yaşanan bu tatsız olaylar sadece İsmet Paşa ile Fethi Bey'in arasını açmamış, aynı zamanda Gazi'nin gereken tepkiyi vermediğini düşünen İsmet Paşa'nın, Gazi Paşa'ya kırılmasına da neden olmuştur. Öyle ki Salih Bey 1937 yılında İsmet Paşa ile Gazi Paşa arasında yaşanan soğukluğu, Serbest Cumhuriyet Fırkası zamanında olan olaylara bağlamıştır.⁴⁶⁸

3.24. SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NIN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Türkiye Cumhuriyeti'nde siyasî ve iktisadî durum kötüye gitmekteyken Gazi Paşa bir muhalefet fırkası kurulmasını ve bu sayede hükümetin icraatlarının denetlenmesini istemiş; ayrıca kurulacak olan fırkayla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin bir diktatörlük⁴⁶⁹ olmadığını ve Türklerin de demokratik olduklarını dünyaya göstermeyi amaçlamıştır.⁴⁷⁰

⁴⁶² Soyak, *a.g.e.*, s. 413.

⁴⁶³ Okyar, *a.g.e.*, s. 62.

⁴⁶⁴ Salih Bozok, Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, İstanbul 1985, s. 235.

⁴⁶⁵ Turgut, *a.g.e.*, s. 272.

⁴⁶⁶ Turgut, *a.g.e.*, s. 278.

⁴⁶⁷ Soyak, *a.g.e.*, s. 413.

⁴⁶⁸ Can Dündar, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor Salih Bozok*, İstanbul 2010, s. 116.

⁴⁶⁹ Grew, *a.g.e.*, s. 124.

⁴⁷⁰ İlmen, *a.g.e.*, s. 8.

Bu bağlamda Gazi Paşa tarafından muhalif fırka reisliği için görevlendirilen Fethi Bey, liberal bir fırka kuracağını ifade ederek⁴⁷¹ muhalefet çalışmalarına başlamıştır. Bununla birlikte, kurulduğu ilk günden beri seçimlere katılacağından bahsedilirken bile ‘muhallif fırka’ olarak adlandırılan fırkanın erkânı, iktidara gelmekten bahseder olmuştur.

Fethi Bey’in, sınırlarını, “Serbest Cumhuriyet Fırkası, büyük Gazi’nin teşvik ve tasvibi ile Büyük Millet Meclisi’nde, murakabe hayatını uyandırmak için meydana çıkmıştır.” şeklinde çizdiği Serbest Cumhuriyet Fırkası;⁴⁷² Kılıç Ali’ye göre fırka erkânının ve özellikle Tahsin Bey’in yanıltmasıyla birlikte,⁴⁷³ kendine biçilen rolden daha büyük bir rolü oynama çabasına girmiştir.

Fethi Bey’in Batı Anadolu gezisi sırasında yaptığı konuşmalarda halkın inkılâplar karşısında gösterdiği aleyhtar tavır ise fırkanın sonunu getirmiştir. Fırka liderlerinin görüşleriyle ilgili olmamasına rağmen, fırka seçmenlerinin inkılâplar ve laiklik ilkesi aleyhindeki tutumları, Fethi Bey ile Gazi Paşa’nın aralarında yaptıkları antlaşmayı bozmuş ve Gazi Paşa, Serbest Cumhuriyet Fırkası çevresinde öbeklenmeye başlayan irtica ve anarşiye karşı Cumhuriyet Halk Fırkası’nın tarafını tutmaya başlamıştır. Bu durum da Gazi Paşa ile karşı karşıya gelmekten çekinen Fethi Bey’in fırkasını feshetmesine neden olmuştur.

Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminden sonra bir daha yeni bir fırka teşekkül etme bahsini hiç açmayan Gazi Paşa,⁴⁷⁴ 1937 yılında İngiltere’deki seçimleri kastederek Fethi Bey’e, “Biz bizimkini başarabilseydik onlar da bizim seçimler için kim kazanır diye soracaklardı, yazık oldu.”⁴⁷⁵ diyerek demokrasiye olan özlemini ifade etmiştir.

3.25. TÜRK İNKILÂBINDA KADIN MESELESİ

19. Yüzyıl Osmanlı toplumunda, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla birlikte idarî alanda birçok yenilik yapılmasına rağmen, kadınları ilgilendiren herhangi bir değişiklik yapılmamış; vakıa yenileşme hareketleri, ilerleyen yıllarda Türk kadını için olumlu neticeler doğurmuştur. Böylece kadınlara bazı durumlarda eşit miras hakkı tanıyan arazi

⁴⁷¹ Okyar, *a.g.e.*, s. 16.

⁴⁷² Soyak, *a.g.e.*, s. 420.

⁴⁷³ Turgut, *a.g.e.*, s. 278.

⁴⁷⁴ Özalp, *a.g.e.*, s. 46.

⁴⁷⁵ Seyitdanlioğlu, *a.g.e.*, s. 63.

kanunnamesi kabul edilmiş, kızlar için okullar açılmış, kıyafet ve sokağa çıkma yasaklarında esnek davranılmıştır.⁴⁷⁶

Miras ve eğitim alanındaki gelişmelerin yanı sıra, 1775 yılından sonra esham usûlünün uygulanmaya başlanmasıyla esham sahibi olarak iktisadi hayatın içine giren kadınlar,⁴⁷⁷ 19. yüzyılın sonlarında fabrikalarda işçi olarak çalışmaya başlamış ve iktisadi hayatın içinde etkin bir şekilde yer almışlardır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra kadınlar, savaşlar nedeniyle erkek nüfusun cephelede olması ve kadın işçilerin daha düşük ücretler ile çalıştırılabilmesi nedeniyle iktisadi hayata daha çok katılmaya başlamışlardır. Bu dönemde erkeklere göre 1/3 hatta 1/6 oranında daha düşük ücretle çalıştırılan kadınların, fabrikalardaki toplam işçi sayısının bölgelere göre %25'ten %95'e kadarını oluşturduğu görülmüştür.⁴⁷⁸

Meşrutiyet Dönemi'nde fabrikalarda işçi olarak çalışan kadınların yanı sıra; asker elbisesi dikmek amacıyla bazı evleri atölye haline getiren Enver Hanım, bir şekerleme imalathanesi kuran Seyide Kemal Hanım ve "Hanımlar Fotoğrafçısı Naciye" adında bir fotoğraf stüdyosu kuran Naciye Hanım gibi kendi işini kurarak işveren konumuna geçen girişimci kadınlar da olmuştur.⁴⁷⁹

Eğitim hakkıyla aydınlanan ve iktisadi hayatta yer bularak maddi açıdan güç kazanan kadınlar, Cumhuriyet Dönemi'nde toplumsal, medeni ve siyasi hakları için mücadele etmişlerdir. Böylece Medeni Kanun ile kadınlara tek eşlilik ve boşanma hakları tanınmış; çocukların velayeti, miras ve mal tasarrufu gibi konularda kadın-erkek eşitliği sağlanmıştır. Ayrıca kadının eğitim ve çalışma haklarının genişletilmesiyle birlikte, idari görevlere gelebilmesi; seçme ve seçilme haklarının tanınmasıyla da siyasi faaliyetlerde bulunması sağlanmıştır.⁴⁸⁰

17 Şubat 1926 tarihinde kabul edilen Medeni Kanun ile topluma yeni bir hayat ve hukuk anlayışı getirilmiştir. Medeni Kanun'la birlikte çok eşlilik yasaklanmış ve ailede eşler arasındaki eşitsizlik giderilmiştir. Medeni Kanun bu yapıyla yeni bir aile ve dolayısıyla yeni bir toplum oluşturmaya destek olmuştur.

Medeni Kanun ile aile ve toplum yapısında birçok değişiklik yapılmasına ve İslamî hukuk kurallarının değiştirilmesine rağmen, zamanımızın çağcıllarından merhum

⁴⁷⁶ Leylâ Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını 1908-1960*, Ankara 1998, s. 228.

⁴⁷⁷ Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İstanbul 2005, s. 175.

⁴⁷⁸ Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839 – 1923*, İstanbul 2011, s. 203.

⁴⁷⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 176.

⁴⁸⁰ Kaplan, *a.g.e.*, s. 139

Fazlurrahman, medeni hukuk için, “Radikal bir içtihatır. Fakat İslam’a mugayir yönü yoktur.” demiştir.⁴⁸¹ Böylece Medeni Kanun ile birlikte İslam’a aykırı olmayan, Türk tarihine ve toplum yapısına uygun, çağdaş bir kanun yürürlüğe konmuştur.

1921 yılında Ankara’da yabancı bir bayan gazetecinin, “Bu kadar değişen bir Türkiye’de bundan sonra kadının kararı ne olacaktır?” şeklindeki sorusu üzerine Mustafa Kemal Paşa’nın verdiği “Mutlak eşitlik... Onlar bu kazanımları bizzat elde ettiler.”⁴⁸² cevabı ise Türk kadınının gelecekte seçme ve seçilme hakkını kazanarak tam bir eşitliğe ulaşacağını habercisi olmuştur.

Kadınların seçme ve seçilme haklarını kazanacaklarına dair bir işaret de İzmit Basın Toplantısı sırasında yaşanmıştır. 1923 yılı Ocak ayının on altıncı günü gece yarısından sonra, İzmit’te İstanbul basınının temsilcileriyle yapılan bu toplantıda Ahmet Emin Bey’in, “Halide Edip Hanımefendi’yi mebus görecek miyiz?” sorusuna Gazi Paşa şöyle yanıt vermiştir: “Bu hususta kanunda bir sarahat yoktur. Mamafih şimdiye kadar elli bin erkek nüfusa bir mebus çıkmıyor muydu? Şimdi genel olarak elli binde bir mebus dersek o zaman bu kaydile erkeklerle beraber kadınlar da mevzuû bahis olur. Kadınlara bu genel olarak tabiri ile intihap hakkı verilmiş olur.”⁴⁸³

Gazi Paşa’nın ‘genel olarak elli binde bir mebus’ şeklinde çözümlediği kadınların seçmen sayılması mevzuû, aynı yıl anayasada yer alan milletvekili seçim kanununun düzenlenmesi esnasında ele alınmıştır. Ülkedeki erkek nüfusun azalması sebebiyle, her elli bin erkek nüfus karşılığı bir mebus seçilmesi zorlaşmıştır. Bu konu üzerindeki tartışmalar sırasında bazı mebuslar kadınların da seçmen nüfus olarak sayılmasını istemişler, fakat bu fikri savunan vekiller hakarete maruz kalmışlardır.

Gazi Paşa’nın öngördüğü demokratikleşmeye henüz meclisin hazır olmadığını gösteren bu tartışmalar sırasında, kadınların seçmen nüfustan sayılmasını savunan Tunalı Hilmi’ye muhalefet edenler, Tunalı Hilmi “Ayaklarınızı vurmayın beyefendiler, benim mukaddes analarımın, benim mukaddes bacılarımın başına vuruyorsunuz.” diyene kadar ayaklarıyla yere vurarak tepki göstermişlerdir.⁴⁸⁴

Afet İnan’a göre, Mart 1923’te yaşanan bu olaylar sırasında, Gazi Paşa zemin ve zamanın uygun olmadığını düşünerek mecliste aynı konunun başka teklifler ile

⁴⁸¹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2010, s. 116

⁴⁸² Bülent Tanör, *a.g.e.*, s. 322.

⁴⁸³ İsmail Arar, *Atatürk’ün İzmit Basın Toplantısı*, b.y.y. 1997, s. 71.

⁴⁸⁴ Tezer Taşkıran, *Cumhuriyet’in 50.Yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara 1973, s. 131.

konusulmasını istememiştir.⁴⁸⁵ Gazi Paşa zaman ve zeminin uygun olduğuna, meclisteki bu tartışmalardan yedi, Medeni Kanun'un kabulünden dört yıl sonra karar vermiş ve inkılâp hareketini gerçekleştirmiştir.

1929-1930 ders yılında Ankara Musiki Muallim Mektebi'nde yurt bilgisi ve tarih öğretmenliği yapan Afet İnan, kadınlara seçme ve seçilme haklarının verilmesiyle ilgili bir anısını şöyle anlatmıştır: “Okulda kız ve erkek öğrenciler beraber okuyorlardı. O tarihte yürürlükte olan kanunlarımızda kadınlara seçim hakkı tanınmış değildi. Bir ders tatbikatı olarak, bütün ders verdiğim sınıflarda belediye kanununa göre seçim denemesi yaptırıldım. Öğrenciler heyecanla bu işte çalıştılar, rey kutuları hazırladılar. O zaman yürürlükte olan belediye kanunu tam manâsıyla tatbik edildi ve belediye başkanı olarak da bir kız arkadaşlarımı seçtiler. Bunun üzerine bir erkek öğrencinin itirazıyla karşılaştım. Diyordu ki, ‘Mevcut kanunun bize öğrettiğine göre, kadınların rey verme hakkı olmadığı gibi seçilemezler de.’

Öğrenci itirazında haklı idi. Ama ben öğretmen olarak şu telkinde bulunmayı münasip gördüm, ‘Bu öğrendikleriniz ilerisi için sizlere lüzumlu olacaktır. Kadınlarımız da yakında rey hakkı kazanacaktır.’ dedim. Fakat bu sözlerimin erkek öğrenci karşısında öğretmenlik otoritesinin ötesine geçmeyeceği muhakkaktı.”⁴⁸⁶

Bahsi geçen erkek öğrencinin itirazı neticesinde kadın hakları üzerinde çalışmaya başladığını ifade eden Afet İnan, anılarına şöyle devam etmektedir: “Aynı gün Gazi Orman Çiftliği’ndeki Marmara Köşkü’nde Atatürk ile İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’ya bu olayı, Türk kadını olarak rey hakkına mâlik olmadığımızdan çok müteessir olduğumu anlattım.

Atatürk bana bu konuda çalışmamı ve başka memleketlerde bu meselelerin nasıl hal edilmiş olduğunu tetkik etmemi tavsiye etti. İtiraf edeyim ki o sıralarda ben bu hususta hemen hiç bilgi sahibi değildim. Fakat kız ve erkek öğrencilerimin karşısına bu haklardan mahrum olan bir öğretmen olarak da çıkmak istemiyordum. Çok severek başladığım öğretmenlik hayatımdan ve vazifesinden ayrılmak da bana ağır gelecekti. Bununla beraber Atatürk’e şunu söylemekten kendimi alamadım, ‘Hiç olmazsa erkek öğrencim kadar bir hak sahibi olmadan o sınıfa ders veremeyeceğim.’ dedim.

⁴⁸⁵ Afet İnan, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, İstanbul 1968, s. 157.

⁴⁸⁶ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, Ankara 1969, s. 3.

Bu sırada İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, mecliste bir yıldan beri müzakere edilmekte olan belediye kanununda bu işin ele alınabileceğini ifade etti. Atatürk düşünüyordu. Birden ‘Başvekil ile konuşuruz, fakat bu meselede hazırlıklı olmak ve münakaşa etmek lazımdır.’ dedi. Kendisi o akşam Çankaya köşküne devlet adamlarından, hukuk mektebi hocalarından ve daha başka bu meseleleri konuşabilecek kimseleri davet ettirdi.

Konu açıldığı vakit kadınların rey hakkına taraftar olanlar bulunduğu gibi, buna karşı olanların fikirleri de tartışılmaya başlandı. Ben heyecanlı idim ama tam inandırıcı deliller bulamıyordum. Fakat o günden sonra birçok kitap okumaya başladım. Diğer memleketlerdeki durum hakkında bilgi sahibi oldukça bu münakaşalar benim için daha istifadeli oluyordu.”⁴⁸⁷

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’nın da ifade ettiği gibi, mecliste belediye kanunu müzakere edilirken; 20 Mart 1930 tarihinde, kadınların belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkına sahip olması gündeme getirilmiş ve yapılan konuşmalardan sonra, yedi yıl önce yaşananların aksine hiçbir tartışma yaşanmadan meclise sunulan kanun tasarısı kabul edilmiştir.⁴⁸⁸

Böylece Türkiye Cumhuriyeti’nde kadınlar 3 Nisan 1930 tarihli kanunla belediye seçimlerinde, 26 Ekim 1933 tarihinde çıkan köy kanunuyla da muhtarlık seçimlerinde seçme ve seçilme haklarını kazanmış, sıra kadınların mecliste yer almalarına gelmiştir.

Afet İnan, Gazi Paşa’nın kadınların mebus seçilmelerine dair tutumunu ve ilk Türk kadın milletvekillerinden biri olan Satı Kadın⁴⁸⁹ ile tanışmalarını anılarında şu şekilde anlatmıştır: “Sıcak yaz mevsiminde, 16 Temmuz 1934 tarihinde otomobille Kızılcıhamam yolundayız. O zaman şose, Zir Ovası’ndan giderdi. Yol boyunca bütün köylüler Atatürk geçecek diye çıkmışlar, kısım kısım yerlerde toplanarak, ağaç dallarından çardaklar ve taklar yapmışlardı.

⁴⁸⁷ Afet İnan, *a.g.e.*, s. 4.

⁴⁸⁸ Kaplan, *a.g.e.*, s. 191.

⁴⁸⁹ 1950 yılında Demokrat Parti Seyhan milletvekili olarak siyasete atılan ve 1952 yılında Köylü Partisi’ni kuran Remzi Oğuz Arık, izlenim ve anılarını kaleme aldığı ‘Köylü Kadını’ adlı eserinde, “Köy kadını demekle Türk kadınına ifade etmiş oluyoruz.” demiş ve “Anadolu’yu bütün haraplığı, geriliğiyle beraber başka yurtların üstüne çıkaran asıl mucize nedir bilir misiniz? Köy kadını... Köy kadını, milletimizin büyük yığının kadını. Çocukluğunu duymadan kızlığa, kız yaşını tanımadan kadınlığa, kadınlığına doymadan toprağa geçen mahluk.” diyerek Türk köylü kadınına yüceltmıştır. Satı Kadın, Remzi Oğuz Arık’ın yücelttiği Türk köylü kadınının 1935 yılında milletvekili olarak meclise giren, en güzel örneği olmuştur. Bkz: Remzi Oğuz Arık, *Köy Kadını Memleket Parçaları*, İstanbul 1967, s. 23.

Kazan köyüne yakın bir yerde durduk. Okul talebeleri, öğretmenleriyle sıralanmıştı. Nahiye müdürü, köy muhtarı ve kadınlı erkekli köylüler hep bir aradaydılar. Atatürk, üstü kapalı yanları açık bir otomobildeydi. Yanımızda Nuri Conker ve başyaveri bulunuyordu. Otomobil durdu. Fakat o topluluktan hemen cesaret edip yaklaşan olmamıştı. Adeta emir bekliyorlar gibi bir durum vardı.

Onların içinden birden bire sıırma işlemeli en güzel köylü elbiselerini giymiş, yağız çehreli bir kadın otomobile yaklaştı, ‘Paşam hoşgeldiniz, senin için yer hazırladık, ayran yaptık, insene.’ dedi. Atatürk nezaketle yolumuzun uzun olduğunu ve her yerde durmak mümkün olmayacağını anlattı. Fakat aynı zamanda da bana ‘Bu kadın kimmiş sorsana.’ dedi. Ben onunla konuşurken diğer erkekler de cesaret alarak Atatürk’e yaklaşmışlar ve onun çeşitli suallerine cevap veriyorlardı. Satı Kadın’dan öğrendiğim şu idi. Kendisi Kazan köyünün muhtarıymış ve seçimle köy idaresinin başına yeni geçmiş muhtar Satı Kadın, oraların hakimi edasıyla ayranı otomobile getirtti. İçtik ve kendisinden köyü hakkında bilgi edinerek yola devam ettik.

Atatürk, ‘İşte mebus olacak kadın.’ dedi. Satı Kadın, Türk köylü kadınının cesur bir timsali olarak karşımıza çıkmıştı. Yol boyunca onun hakkında müşahedelerimizi söylüyorduk. Nuri Conker, Büyük Millet Meclisi’ne azâ olarak girebilecek bu yeni aday arkadaşı hakkında şakalı sözler sarf etmekle beraber Atatürk bu muhtarın ismini ve köyünü kaydetmemi emir vermişti. Satı Kadın’ın şahsında Türk köylü kadının mebus namzedini görmekle gururlu idim. Satı Kadın 1935 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne ilk kadın mebus olarak seçilmiş ve o devre müddetince vazife görmüştür. Bu durum ileri ve demokratik bir fikrin tatbiki olmuştur.”⁴⁹⁰

Afet İnan, yine anılarında Gazi Paşa ile İsmet Paşa’nın tüm gece kütüphanede çalıştıktan sonra kendisini uyandırttıklarını anlatmış ve şöyle devam etmiştir: “Atatürk bana, ‘İnönü’nün elini öp ve teşekkür et.’ dedi. Şaşırmıştım, sebebini sordum. ‘Kadınlara mebus seçimi için rey hakkını hükümet TBMM’ye teklif edecek.’ dedi. Bu kararın hiç beklemediğim bir anda oluşu bana büyük bir heyecan vermişti.”⁴⁹¹

Afet İnan’ın anlattığı bu gelişmelerden kısa bir süre sonra, anayasa değişikliği teklifi meclise sunulmuş ve 5 Aralık 1934 tarihinde anayasanın onuncu ve on birinci

⁴⁹⁰ Afet İnan, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, İstanbul 1968, s. 153.

⁴⁹¹ Afet İnan, *a.g.e.*, s. 139.

maddeleri değiştirilmiştir. Bu değişiklikler ile birlikte her Türk kadını yirmi iki yaşında seçme ve otuz yaşında seçilme hakkını kazanmıştır.⁴⁹²

Yapılan bu değişikliklerden sonra 8 Şubat 1935 tarihinde gerçekleştirilen iki dereceli seçimler ile beşinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde on sekiz kadın mebus yer almıştır.⁴⁹³ Bu seçimler neticesinde meclise giren kadın milletvekillerinin ant içmeleri ise halkın ve basının ilgisini çekmiş; bir köy muhtarıyken milletvekili olan ve okuma-yazma bilmeyen Satı Kadın'ın, köylü aksanıyla ezberden ant içmesi basında yer almıştır.⁴⁹⁴

1935 yılında Türk kadınlarının milletvekili seçme ve seçilme haklarını kazanmalarının ardından, Milli Mücadele döneminde oluşturulan Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyeti'nin dağılmasından sonra kurulan Türk Kadın Birliği, Türk kadınının siyasi haklarını kazandığını ve dolayısıyla birliğin görevini yerine getirdiğini ifade ederek kendisini feshetmiştir.

Birlik başkanı, Türk Kadın Birliği toplantısında yaptığı konuşmada, “Kadın Birliği ülkelerine kavuşmuştur. Türk kadınlığına bütün haklar tanınmıştır. Bundan sonra kadın birliğine ihtiyaç yoktur. On iki seneden beri çalışıyoruz. Birliğimiz bu müddet içinde birçok işler başardı. Artık kadınlar bütün haklarına kavuşmuştur. Anayasamız bu yolda çalışacak birliğin devamına lüzum bırakmamış ve kadınlarımızın ayrıca bir teşekkül halinde çalışmasına sebep kalmamıştır. Bunun için birliğin kapanmasını teklif ediyorum. İsteyen arkadaşlar diğer hayır cemiyetlerinde çalışabilir.” diyerek kapatma teklifini sunmuştur. Başkanın kapatma teklifi oy birliğiyle onaylanmış; birliğe ait eşyanın Halk Fırkası'na devredilmesine, mevcut paranın çocukları koruma ve hasta bakıcılık kurumlarına bırakılmasına karar verilerek toplantı sonlandırılmıştır.⁴⁹⁵

1927 yılında kuruluş tüzüğünü değiştirerek kadın haklarının kazanılmasını ilke edinen Türk Kadın Birliği, böylece toplumsal yardım amaçlı kurulmuş diğer kadın cemiyetlerinden farklı bir alanda faaliyet göstermeye başlamış; kamuoyunu hazırlayıp halkı bilinçlendirmeyi hedefleyen çalışmalar yaparak siyasi hak isteklerinde bulunmuştur.⁴⁹⁶

⁴⁹² Zübeyde Terzioğlu, *Türk Kadını Siyaset Sahnesinde 1930 – 1935*, İstanbul 2010, s. 80.

⁴⁹³ Kaplan, *a.g.e.*, s. 201.

⁴⁹⁴ Bernard Caporal, *Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, C. 3, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul 2000, s. 84.

⁴⁹⁵ Kaplan, *a.g.e.*, s. 159.

⁴⁹⁶ Kaplan, *a.g.e.*, s. 142.

1930 ve 1935 yılları arasındaki gelişmelerin Türk kadınının siyasi haklarını kazanacağını haber verir nitelikte olması ve Türk Kadın Birliği'nin 'Türk kadınının siyasi haklarını elde ettiğini' ifade ederek kendini feshetmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nde kadın dergiciliğini de etkilemiştir. Siyasi konulardan uzaklaşan dergiler; moda, el işleri, çocuk bakımı gibi konulara yönelmişlerdir.

On beş günde bir yayınlanan ve içerik olarak şiirlerden, toplumun durumunu yansıtan hikayelerden, sinema haberlerinden, zayıflamaya yönelik spor tavsiyelerinden, yemek tariflerinden ve moda yazılarından meydana gelen "Cumhuriyet Kadını" dergisinin 7 Nisan 1934 tarihli ikinci sayısında yayınlanan Latif Necdet imzalı "Kadın Hayatta Muvaffak Olmuştur" adlı yazıda, Türk kadınlarının şark dünyasında zirveye çıktıklarından ve erkeklerin yaptıkları her işi yapabileceklerini gösterdiklerinden bahsedilmiştir. Bununla birlikte Türk kadınının eksik yanları kaldığına da değinilmiş; Türk kadınlarının da Avrupa'daki gibi çok üyeli, büyük cemiyetler kurmaları gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca Japonya'daki kadınlar örnek gösterilerek iktisadi hayatta Türk kadınının daha başarılı bir duruma gelmesinin beklendiği yazılmıştır.⁴⁹⁷

Nisan 1936 tarihinde ilk sayısı yayınlanan "Moda Albümü" dergisinde moda yazıları ve sporla zayıflama yöntemleri yer almakta; ayrıca güzellik ve bakım ile ilgili konular da bulunmaktadır. Dergide, 'danslı çay' adı altında düzenlenecek bir günden bahsedilmekte; günümüz anlayışıyla giyim gösterisi yapılacak bu danslı çay gününde memleketin en son moda şapka ve giysilerinin tanıtılacağı okurlara haber verilmekte ve katılımlarının beklendiği söylenilmektedir.⁴⁹⁸

Dergideki bölümlerden ve fotoğraflardan, derginin, kadınları kılık kıyafet konusunda dönüştürmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Dergide, batılı tarzda kıyafetler giyen kadınların Türkiye Cumhuriyeti'nin ünlü fotoğraf stüdyolarında çektikleri fotoğraflar bulunmakta; fakat bu fotoğraflardaki kadınların gayrimüslim olmaları toplumun bu dönüşüme henüz hazır olmadığını göstermektedir.

Dönem dergilerinden "Ev-İş" dergisi ise "Moda Albümü" dergisi gibi sadece modayı takip etmemiş, ilave olarak pafta vererek modaya uygun giysilerin nasıl dikileceğini de anlatmıştır. Dergide moda ve güzellik bölümlerinin yanı sıra bıçkı, dikiş, nakış, örgü, dantel öğreten bölümler de vardır. Kadını her şeyden önce 'anne' olarak

⁴⁹⁷ *Cumhuriyet Kadını*, Sayı 2, s. 4.

⁴⁹⁸ *Moda Albümü*, Sayı 1, s. 21.

gören Ev-İş dergisi, kadının aile bütçesine katkıda bulunmasını ve böylece üretime katılmasını sağlamaya çalışmıştır.

Uzun ömürlü bir dergi olan ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında da yayın hayatına devam eden Ev-İş dergisi, 1939 yılındaki otuz üçüncü sayısında herhangi bir hava saldırısı durumunda ailenin annesi olarak kadının neler yapması gerektiği hakkında da bilgi vermiştir.⁴⁹⁹

4 Ocak 1948 tarihinde yayın hayatına başlayan “Hanımeli” dergisinin ilk sayısında, Münir Hayri Egeli “Kadın Davamız” adlı yazısıyla ‘Türk Kadın Devrimi’ olarak adlandırdığı kadınların karma eğitime geçişi ve tesettürden kurtuluşu konularını anlatmış; kızların eğitilmesiyle ‘Türk kadını’nın ortaya çıktığını söylemiştir. Münir Hayri Egeli bu yazısında, derginin kadın devrimine hizmet için yayına başladığını ve kısa zamanda derginin tümünü kadınların çıkartmasını istediğini belirtmiştir.⁵⁰⁰

Hanımeli dergisinin içeriğinde de hikaye, şiir, moda, makyaj, dikiş, çocuk bakımı, aile sağlığı, sinema, zayıflamaya yönelik spor ve yemek tarifi bölümleri vardır. Kadını evde üretici konuma geçmeye yönlendiren dergi, bu yönüyle Ev-İş dergisine de benzemektedir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ve Amerika’da güçlenen antifeminist hareketlere ve Almanya’daki nazist, İtalya’daki faşist otoritelerin kadın aleyhtarı tutumlarına rağmen Türkiye Cumhuriyeti’nde kadınlar çalışma hayatına katılmaya teşvik edilmiş ve böylece toplumsal, idari ve siyasi alanlarda erkekler ile eşit haklara sahip olmuşlardır.⁵⁰¹

Böylece Türk kadını, Yirmisekiz Mehmed Çelebi’nin 18. yüzyılın ilk çeyreğinde “Fransa memleketlerinde kadınların itibarı erkeklerden üstün olmakla istedikleri ne ise işlerler ve murat ettikleri yere giderler.”⁵⁰² şeklinde hayretle bahsettiği Fransız kadınlarından ve tüm Müslüman kadınlarından daha önce, erkekler ile aynı siyasi haklara sahip olmuştur.⁵⁰³

Daha önceden de bahsetmiş olduğumuz gibi Afet İnan’a göre Gazi Paşa, kadın hakları konusunda harekete geçmek için uygun zaman ve zemini beklemiştir. Yine Afet

⁴⁹⁹ Ev-İş, Sayı 33, s. 22.

⁵⁰⁰ Hanımeli, Sayı 1, s. 3.

⁵⁰¹ Kaplan, a.g.e., s. 178.

⁵⁰² Şevket Rado, *Paris’te Bir Osmanlı Sefiri Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin Fransa Seyahatnamesi*, İstanbul 2008, s. 19.

⁵⁰³ Caporal, a.g.e., s. 74.

İnan'ın, Gazi Paşa'nın sözlerinden tuttuğu, "Cumhuriyet rejimi demek demokrasi sistemi ile devlet şekli demektir. Biz cumhuriyeti kurduk, o on yaşını doldururken demokrasinin bütün icaplarını sırası geldikçe tatbikata koymalıdır. Kadın haklarını tanımak da bunun bir icabı olacaktır. Müsterih olunuz."⁵⁰⁴ şeklindeki not, Paşa'nın tasarımı hamlelerini gösterir niteliktedir.

Bununla birlikte Şirin Tekeli, Gazi Paşa'nın hatve hatve ilerleyen hareketini iç siyasetteki uygun zaman ve zemin arayışına bağlamamaktadır. Gülay Talaslı'nın eserinden nakil ile "Şirin Tekeli'ye göre, kadınlara bu hak fiilen kullanmaları için değil, 'demokrasiyi simgelemesi' için verilmiştir, bu nedenle de bir defada değil aşamalı olarak verilmiştir. Şirin Tekeli önce 1930, sonra 1934 yılında yapılan bu girişimlerin gerçek nedenlerini ülkedeki siyasal güçlerin ilişkisinde aramaktadır.

Atatürk kendisine batı dünyasından yöneltlen diktatörlük suçlamalarına karşı bir çare aramaktadır. 'Demokratikleşmek, ölçülü, kontrollü bir biçimde demokratik hakları vermek' de bunun çözümü olacaktır. İşte kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkının verilmesi de bu amaca hizmet eden bir adımdır. Çünkü, batıda 'demokratik' bazı toplumlarda bile kadınlara henüz oy hakkının verilmediği, yani demokrasilerinin kısıtlı olduğu bilinmektedir. Belediye seçimiyle, milletvekili seçimi hakları arasına dört yıl süre konmasının nedeni, böylece bir başka zamanda, yine rejimin demokratikleşmekte olduğunun kanıtı olarak kullanılabilecektir, kadınların siyasal hakları."⁵⁰⁵

Dönemin şahitlerinden biri olan Tezer Taşkiran ise süreci Afet İnan gibi yorumlamış ve Medeni Kanun ile seçme seçilme haklarının dörder yıllık aralarla verilmiş olmasını anılarında 'halk efkârını hazırlamak' olarak adlandırmıştır.⁵⁰⁶

3.26. DEĞERLENDİRME

Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci muhalefet partisi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası yaklaşık üç aylık ömrüne rağmen, feshedilişinden sonra ardında siyasi tarih açısından cevaplanması zor birçok soru bırakmıştır. Önceki bölümde anılara yansıdığı şekliyle incelediğimiz Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı, Şevket Süreyya Aydemir'in de tasnif ettiği gibi "parti olarak, parti hareketinin ve programının temsil ettiği fikirler

⁵⁰⁴ Afet İnan, *Mustafa Kemal Atatürk'ten Yazdıkları*, İstanbul 1971, s. 35.

⁵⁰⁵ Gülay Talaslı, *Siyaset Çıkmazında Kadın*, Ankara 1996, s. 56.

⁵⁰⁶ Taşkiran, *a.g.e.*, s. 129.

bakımından, Serbest Fırka hareketinin halk arasında doğurduğu tepkiler bakımından”⁵⁰⁷ tekrar ele almaya çalışarak fırkanın kurulma sebeplerini, fırka tabanının kimlerden oluştuğunu ve halkın tepkisini değerlendirmeye çalışacağız.

Yeni fırka temel ilkelerde Cumhuriyet Halk Fırkası’yla ortak ükûlere sahip olmakla birlikte iktisadi açıdan farklılık göstermiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası liberal bir iktisadi usûlü benimseyerek Cumhuriyet Halk Fırkası’nın iktisadi minvâlinden farklı bir yol çizmiş; üstelik Fethi Bey, yeni fırka kurulmadan önce ve kurulduktan sonraki süreçte, İsmet Paşa’nın iktisadi hamlelerini eleştirmiştir. Bazı yazarlar, Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın Dünya İktisat Buhranı esnasında kurulmuş olduğuna da değinerek fırkanın toplumdaki iktisadi gerginliği yatıştırmak için kurulduğunu ifade etmişlerdir.

Hamit Bozarslan⁵⁰⁸ ve Şevket Süreyya Aydemir,⁵⁰⁹ Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kuruluşunu iktisadi sebeplere bağlamışlardır. Buna göre Dünya İktisat Buhranı’nın etkileri ve toplanan yüksek vergiler, halkın tepki göstermesine neden olmuş; toplumda bir çaresizlik havası ortaya çıkmıştır. Gazi Paşa ise tam bu noktada, havayı dalgalandırmak için Serbest Cumhuriyet Fırkası’nı kurmuştur.

Stanford J. Shaw ise “Depresyon ve ekonomik bunalım, bir çıkış yolu verilmediği takdirde ihtilâlcı bir içerik kazanacak olan iç eleştiriye arttırdığı için Atatürk; hoşnutsuzluğu, denetim altında tutabileceği zararsız bir harekete yönelterek sınırlı bir muhalefet yaratmayı amaçladı.”⁵¹⁰ diyerek yeni fırkanın, iktisadi nedenlerle çıkacak olası bir ihtilâle karşı önlem olarak kurulduğunu ifade etmiştir. Liberal ülkeler üzerinden yayılan Dünya İktisat Buhranı’nın oluşturduğu huzursuzluğun yatıştırılması için kurulduğu iddia edilen fırkanın, yine liberal bir fırka olması ise bu tezin doğruluğunu zayıflatmaktadır. Ayrıca bu noktada “Dünya İktisat Buhranı olmasaydı Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmayacak mıydı?” sorusuna “kurulmayacaktı” cevabı verilmediği sürece, fırkanın kuruluş nedenini yalnızca iktisadi sebeplere bağlamak mümkün olamayacaktır.

Yeni fırkanın kuruluş nedenini iktisadi temellere bağlayan bir başka yazar Lord Kinross ise Gazi Paşa için “Yazın sonunda kendi hükûmetine karşı yeni bir parti

⁵⁰⁷ Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s. 365.

⁵⁰⁸ Hamit Bozarslan, *Türkiye’nin Modern Tarihi*, Çev. Heval Bucak, İstanbul 2008, s. 49.

⁵⁰⁹ Aydemir, *a.g.e.*, s. 365.

⁵¹⁰ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye’nin Doğuşu 1808-1975*, C. 2, Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul 2010, s. 451.

kurulacağını bildirdi. Ekonomik kriz en sonunda ona tek parti yönetiminin kötülüklerini göstermişti. Bu sistem yüzünden hükümetin yaptığı yanlışlıklar ona yükleniyor, halkın kendisine olan sevgisi sarsılıyordu. Kamuoyunun eğilimlerinden uzak kalıyor; halkın hoşnutsuzluğunu belirtebileceği normal yolları tıkanmış olduğundan, ortaya daha gergin durumlar çıkıyor; denetim altında tutulan basın ona az bilgi veriyordu. Her zaman mecliste bulunamadığı için nabızı yoklayamıyor, vekiller kendisine durumu güllük gülistanlık gösteriyor, böylece hükümetinin politikasını değerlendirebilmesi ve ona gerçekten yol göstermesi güçleşiyordu. Artık parlamentoda eleştiriye biraz olsun yer verilmesinin gerekli olduğunu anlamaya başlamıştı.”⁵¹¹ diyerek olaya farklı bir açıdan bakmış; hükümet ve meclis denetimini de kuruluş nedenleri arasına almıştır.

Cezmi Eraslan’a göre ise Gazi Paşa yaptığı yurt gezileri sırasında; halkın, hükümetin uygulamalarından memnun olmadığını öğrenmiş ve hükümetin denetlenmesi gerektiğine kanaat getirmiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmadan önceki fırka içi muhalefet deneyiminin olumsuz neticelerinden ötürü de yeni bir fırka kurarak hükümeti denetlemeyi tercih etmiştir.⁵¹²

1925-1926 yıllarındaki siyasi tasfiyeden sonra, tek parti yönetiminin doğası gereği bir parti-hükümet bütünleşmesi yaşanmıştır. Bu bütünleşme, fırka mensuplarının hükümeti eleştirmemesine neden olmuş; ayrıca geçen beş yıllık süreçte başvekil olarak hükümet ve fırka üzerinde söz sahibi olan İsmet Paşa, ikinci adam konumuna gelmiştir. Cemil Koçak’a göre İsmet Paşa’nın kazandığı bu siyasi güç, Gazi Paşa’yı rahatsız etmeye başlamıştır. Koçak, konu hakkındaki görüşünü, “Cumhurbaşkanının muhalefet partisinden tek beklentisi, onun, iktidara ilişkin şikayetlerin önünün alınmasına katkıda bulunması değil, başbakanın dizginlenmesine katkıda bulunmasıdır.” ifadesiyle açıklamıştır.⁵¹³

Anılar bölümünde incelediğimiz gibi, Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın yönetici kadrosunun İsmet Paşa muhalifleri tarafından oluşturulması ve bu kişilerin bizzat Gazi Paşa tarafından görevlendirilmeleri, yeni fırkanın İsmet Paşa’nın gücünü törpüleme amaçlı kurulduğu tezini desteklemektedir. Süreyya Bey’e göre de İsmet Paşa, Halk Fırkası içinde kendi taraftarını toplamış ve hatta gelecekte Gazi Paşa yerine reisicumhur

⁵¹¹ Lord Kinross, *a.g.e.*, s. 519.

⁵¹² Cemil Öztürk, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi*, Ankara 2005, s. 188. ; Durmuş Yalçın, v.d., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2*, Ankara 2005, s. 63.

⁵¹³ Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul 2006, s. 625.

seçilebilecek kadar güçlenmiştir. Bu sebeple, İsmet Paşa'nın gücünün azaltılması gerekmektedir.⁵¹⁴

Bununla birlikte Cemil Koçak; Gazi Paşa'nın, halkın huzursuzluğunu yanlış yorumladığını ve toplumsal muhalefetin devrimlere değil yalnızca İsmet Paşa'ya karşı olduğunu düşündüğünü ifade etmiştir.⁵¹⁵ Dolayısıyla halkın tepkisi, İsmet Paşa'yı aşarak Gazi Paşa'ya da yönelmeye başladığında fırkanın kapatılması zaruri bir hal almıştır. Yakup Kadri Bey'e⁵¹⁶ ve Feroz Ahmad'a⁵¹⁷ göre ise Gazi Paşa yeni fırkayı, doğrudan doğruya halkın devrimlere karşı tepkisini ölçmek için kurmuştur. Abdülhamit Avşar da "Serbest fırka, ülkede devrimlerin yerleştiği varsayılarak aynı zamanda bunun böyle olup olmadığının sınıanabilmesi için kurulmuştur."⁵¹⁸ diyerek Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş nedenini aynı sebebe bağlamıştır.

Bu iddianın doğru olduğunu kabul etsek bile Cemil Koçak'ın ifade ettiği gibi Gazi Paşa'nın yanıldığını kabul etmemiz gerekmektedir. Yeni fırka her ne kadar herhangi bir olumsuz gelişme halinde rahatlıkla kapatılabilecek şekilde 'itaatkâr'⁵¹⁹ yapıda kurulmuş olsa da ülkede irticanın örgütlenmesine neden olmuş ve başarısız bir demokrasi girişimi olarak kalmıştır.

Özer Ozankaya ise Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş nedenini, detayları göz ardı ederek, "asıl amaç olan çoğulcu siyasal yapıyı işletmek üzere yeni bir girişim"⁵²⁰ şeklinde açıklamıştır. Bunun dışında Tarık Zafer Tunaya da Batı ülkeleriyle ilişkiler geliştikçe tek parti ile yetinilmemesi gerektiğinin anlaşıldığını ifade ederek Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunun temelinde demokrasiyi güçlendirme niyeti olduğunu belirtmiştir.⁵²¹

Cem Emrence'den nakil ile Mete Tunçay ise yeni fırkanın, demokrasinin bir gereği olmasından ziyade, batının takdirini kazanmak için kurulduğunu ifade etmiştir.⁵²² Cemal Kutay da Mete Tunçay ile benzer bir olasılık üzerinde durmuş ve bu girişimin

⁵¹⁴ İlmen, *a.g.e.*, s. 36.

⁵¹⁵ Koçak, *a.g.e.*, s. 628.

⁵¹⁶ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 96.

⁵¹⁷ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul 2006, s. 76.

⁵¹⁸ Abdülhamit Avşar, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul 1998, s. 194.

⁵¹⁹ Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, s. 261.

⁵²⁰ Özer Ozankaya, *a.g.e.*, s.326.

⁵²¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876 – 1938 Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, İstanbul 2009, s. 272.

⁵²² Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul 2006, s. 31.

diktatör yakıştırmalarından kurtulmak için yapılmış olabileceğini, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş nedenleri arasında göstermiştir.⁵²³

Detaylar incelendiğinde, farklı birçok neden ile kurulmuş olabileceği iddia edilebilen Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın, Gazi Paşa'nın dehasında tek bir amaca yönelik kurulduğunu ifade etmek oldukça güç görünmektedir. Vakıa 1930 yılı siyasi ve iktisadi gelişmeleri içinde, tüm yan ihtimallerin yanında sarıh bir şekilde görüldüğü gibi bir demokratikleşme hatvesi olan SCF'nin fırka tabanının, fırka hareketinin özüne mugayir bir şekilde demokrasi karşıtı olup olmadığı ayrı bir tartışma konusudur.

Falih Rıfkı Atay, Serbest Cumhuriyet Fırkası henüz yeni kurulmuşken Hakimiyet-i Milliye'de yazdığı bir yazısında yeni fırkanın tabanını sınıflandırmıştır. Atay'a göre Serbest Cumhuriyet Fırkası; cumhuriyetçi olmadıkları için Halk Fırkası'na muhalif olanların, Halk Fırkası'nın kırdığı veya tatmin edemediği kişilerin ve cumhuriyetçi olduğu halde Halk Fırkası'nın siyasetini onaylamayanların fırkası olmuştur.⁵²⁴

Atay'ın sınıflandırmasında 'cumhuriyetçi olmayan' kimseler, esasında İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren Türkiye'deki üç büyük siyasi hareketten biri olan 'İslamcılık'⁵²⁵ hareketinin içinde olan kimseler ile aynıdır. Saltanatın kaldırılması ve cumhuriyetin ilanı ile birlikte kısmen tasfiye edilmiş ve sindirilmiş İslamcılar, yeni bir muhalefet fırkasının kurulmasıyla birlikte harekete geçmişlerdir.

Ahmet Taner Kışlalı ise, "Liberal Serbest Fırka'nın Atatürk'ün gereksinme duyduğu demokratik muhalefeti yaratabileceği, demokratikleşme sürecini hızlandırabileceği umuluyordu. Oysa bu parti de hızla karşı-devrimci bir niteliğe kayd. Ekonomik ve toplumsal görüş farkları arka plana itilirken rejim sorunu ön plana çıktı. Fethi Okyar bile konuşmalarında şapkanın kâfirlik olduğunu feshin ve şeriatın geri gelmesi gerektiğini savunmaya başladı."⁵²⁶ diyerek sadece fırka tabanının değil, yöneticilerinin ve hatta liderinin dahi irticaya kaydığını ifade etmiştir.

Fes kullanımının ve Arabî-Farisî alfabenin geri getirileceği, vergilerin tamamen kaldırılacağı gibi söylevlerin Fethi Bey'e ait ifadeler olmadığı anılar bölümünde incelenmiş olunmasına rağmen, ortada gezen bu fısıltılar Serbest Cumhuriyet

⁵²³ Cemal Kutay, *Mustafa Kemal'in Önlene Demokrasi Girişimi Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul 2004, s. 60.

⁵²⁴ Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul 1997, s. 123.

⁵²⁵ Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, İstanbul 2006, s. 53.

⁵²⁶ Ahmet Taner Kışlalı, *Kemalizm Laiklik ve Demokrasi*, Ankara 2007, s. 29.

Fırkası'nın tabanında mürtecilerin yer aldığı şüphesini doğurmuş veya en azından mürtecilerin Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı desteklemesini sağlamıştır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın tabanında ve idarecilerinde mürtecilerin yer almadığını savunanlar ise genellikle fırka mensuplarının eğitim durumlarından bahsetmişlerdir. Cem Emrence'nin tespitine göre, saptanabilen elli teşkilat üyesinden kırk biri doktor ve avukattır.⁵²⁷ Bununla birlikte eğitilmiş kimselerin cumhuriyet devrimlerine muhalif olmadıklarını ifade etmek mümkün olamayacağı için, bu kimselerin mürteci olup olmadıklarını tespit etmek mümkün gözükmemektedir.

Çetin Yetkin ise konuyla ilgili olarak “Geriye dönüp bu olaylara bir göz attığımızda, ortada irtica olarak nitelendirilebilecek kapsamlı bir olay bulunmadığını çok açık bir şekilde göreceğiz.”⁵²⁸ demiş ve ‘kapsamlı’ gibi müphem bir ifadeyle de olsa fırkanın irticaya bulaştığını belirtmiştir.

Yeni fırka, irtica yanlısı seçmenin ilgisini çekmenin yanı sıra, anılar bölümünde ele aldığımız gibi komünist-sosyalist hareket mensuplarının da desteğini almıştır. Ayrıca Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmadan iki hafta kadar önce yayın hayatına başlayan ve kurucuları arasında komünist-sosyalist görüşlere sahip Zekeriya Sertel'in de bulunduğu Son Posta gazetesi, Yarın gazetesiyle birlikte SCF'nin en önemli destekçilerinden olmuştur.

İnkılâplara karşı olanların, mürtecilerin, komünist-sosyalist fikir hareketleri mensuplarının ve Halk Fırkası'na çeşitli nedenlerle küskün olan veya Halk Fırkası örgütlerinde kendilerine yer bulamayanların ikinci ve tek güçlü seçenek olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın tabanını oluşturmalarının yanı sıra, anılar bölümünde ele aldığımız gibi, halkın yeni fırkaya olan teveccühünün temelinde iktisadi sebepler yer almıştır.

Cem Emrence, halkın Serbest Cumhuriyet Fırkası'na olan teveccühünün sebebini anlatırken “Serbestçilerin üç ay gibi kısa bir sürede ülke tarihinin en büyük siyasi mobilizasyonlarından birisine imza atmalarının arkasında, SCF parti programının ve daha genel anlamda muhalefetin mesaisinin büyük bölümünü ekonomik krize ve krizden çıkış yollarına ayırmış olmasının payı büyüktü. Zira, SCF geniş halk kitleleri

⁵²⁷ Emrence, *a.g.e.*, s. 142.

⁵²⁸ Yetkin, *a.g.e.*, s. 238.

nezdinde adeta bir kurtarıcı olarak karşılanmış; bir çözüm merci olarak görülmüştü.”⁵²⁹ ifadelerine yer vermiştir.

Fakat anlaşılan odur ki yeni fırkanın kuruluş sebepleri arasında iktisadi sebepler yer almamış olsa bile halkın içinde bulunduğu yokluk, fırkaya halkın iktisadi durumunu düzeltme sorumluluğunu ve ödevini yüklemiştir. Anılarda ele alındığı gibi, halkın yeni kurulan fırkayı ve Fethi Bey’i iktisadi bunalıma karşı bir kurtarıcı olarak görmüş olması, henüz fırka programı yazılmadan ve ilkeleri belirlenmeden, bir başka deyişle yeni fırka anlaşılıp öğrenilmeden, fırkaya yoğun ilgi duyulmasına neden olmuştur.

Cezmi Eraslan’a göre Serbest Cumhuriyet Fırkası, mevcut durumlarından memnun olmayanlar için bir umut ışığı olmuş ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Dünya İktisat Buhranı’ndan en çok etkilenen bölgelerden biri olan Batı Anadolu Bölgesi’nde, fırka teşkilatı adeta kendi kendine ortaya çıkmıştır.⁵³⁰ Kemal Karpat ise halkın Serbest Cumhuriyet Fırkası’nı tutarak memleketin içinde bulunduğu kötü durumu ‘protesto ettiğini’ ifade etmiştir.⁵³¹

Serbest Cumhuriyet Fırkası ile ilgili tüm veriler gözden geçirildiğinde anlaşılmaktadır ki yeni fırka; cumhuriyet rejimine, inkılâplara ve iktidar mevkisinde olan Gazi Paşa’ya sadık, fakat hükümete ve dolayısıyla İsmet Paşa’ya muhalif kişilerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Ayrıca halkı örgütlemekten ziyade, meclis içinde Cumhuriyet Halk Fırkası’nı ve hükümeti denetleyerek hükümette olumlu etkiler oluşturacak bir ‘meclis içi muhalefet fırkası’ olarak bizzat Gazi Paşa tarafından kurdurulmuştur. Ne var ki Serbest Cumhuriyet Fırkası, Halil İnalcık’ın deyişiyle “oy serbestliği yoluyla bağnaz, tutucu bir partinin iktidara gelmesi, bir kelime ile Atatürkçülüğün tehlikeye düşmesi kendini gösterince”⁵³² mecburen kapatılmıştır.

Afet İnan ise başarısız bir demokrasi hamlesi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası’yla ilgili olarak Gazi Paşa’nın çok fırkalı siyasi usule olan özlemine anlatan şu şekilde bir not tutmuştur: “İlk söylenebilecek mahzur, meclis yalnız bir fırka mensuplarından olunca, o fırkanın iktidar mevkisinde tuttuğu hükümetin icraatının kâfi derecede münakaşa ve tenkit edilmemiş olmasıdır. Bu noksan iki sebepten neşet edebilir. Birincisi, meclisin kendi fırkasından olan reisicumhur ve onun intihap ettiği

⁵²⁹ Emrence, *a.g.e.*, s. 89.

⁵³⁰ Öztürk, *a.g.e.*, s. 188.

⁵³¹ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller*, İstanbul 1996, s. 75.

⁵³² Halil İnalcık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, İstanbul 2009, s. 44.

başvekil ve arkadaşlarına çok itimadı olabilir. Bu sebeple meclisten geçen ve geçmeyen işleri, uzun uzadıya tetkike lüzum görmeyebilirler.

İkincisi, aynı fırka arkadaşı olmak, arkadaşlıkta lüzumsuz ve zararlı bir hassasiyet uyandırabilir. Tenkit ve muaheze ile birbirini gücendirmemek gibi bir vahime uyanabilir. Bunlardan başka sebepler de inzimam eder; yavaş yavaş hükümet ve onu intihap eden reisicumhur, meclisten aldıkları ve bazı mühim ve heyecan verici hadiseler münasebetiyle alabilecekleri selâhiyetleri tenkitsiz tatbik alırlar. Bu hal âdet derecesinde kökleşebilir. Çünkü az tenkitli veya tenkitsiz iş görmek, her hareketi tenkit göreceğini düşünerek hareket etmekten daha kolaydır; zamanla bu vaziyetin nasıl bir şekil alacağını kestirmek güçtür.”⁵³³

⁵³³ Afet İnan, *a.g.e.*, s. 41.

SONUÇ

Atatürk dönemi iç siyaseti, Halil Menteşe'nin deyimiyle, tümü samimi olan inkılâpçıların ihtirasları nedeniyle birbirlerine saldırmalarına ve iktidar mücadelelerine sahne olmuştur.⁵³⁴

Millî Mücadele döneminde Ali Fuad Paşa'nın "Eğer Atatürk başa geçmeseydi, hiçbirimiz bu işi götüremezdik. Çünkü hiçbirimiz; diğerinin liderliğini, kumandanlığını kabul edecek karakterde kişiler değildik. Ancak Atatürk'ün üstün kudret ve kuvveti, cesareti, mertliği ve dürüstlüğü hepimizi bir araya getirmiş ve bir arada tutmuştur."⁵³⁵ sözlerinden de anlaşılacağı gibi içinde bulunulan zor şartlar Gazi Paşa'nın önderliğini zaruri kılmıştır. Fakat Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra zaruretin ortadan kalkmasıyla birlikte, Gazi Paşa'nın aldığı kararlara çevresindekilerin itaati azalmış; bu durum ise 'İnkılâp Dönemi' olarak adlandırabileceğimiz süreçte, Gazi Paşa'nın çevresinde inkılâplar konusunda kendisi gibi düşünen kimselerin yer almasına ve Millî Mücadele döneminin önemli paşalarıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti bakiyesinin muhalefete geçerek Halil Menteşe'nin açıkladığı gibi iktidar mücadelesine girmelerine yol açmıştır.

Asım Bey anılarında, Gazi Paşa'nın çevresindeki isimlerin değişmesinin doğal bir süreç olduğunu, "Büyük insanlar büyük işler başarırken yorulan arkadaşlarını dinlenmeye terk ederek yeni yeni kadrolar arayacaklardır. Bunda Mustafa Kemal'i haklı görmek gerekir."⁵³⁶ sözleriyle açıklamıştır. Fakat bu doğal süreç zarfında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'yla yaşanan iktidar mücadelesinin yanı sıra kıskançlıklar, kırgınlıklar ve hatta İzmir Suikasti olayıyla cana kastetme ve taklib-i hükümet girişimi dahi yaşanmıştır.

Cumhuriyet döneminde yaşanmış olan tüm bu siyasi çatışmaların kökü, Millî Mücadele dönemine dayanmaktadır. Hamdullah Suphi Bey, Kurtuluş Savaşı devam ederken yaşadığı bir olayı anılarında anlatmakta ve şöyle yorumlamaktadır: "Millî Mücadele devam ediyor. Ben Cebeci'deki evimin önündeyim. Baktım, benim biraz daha yukarı kısmımda oturan Rauf Bey bana doğru geliyor. Selamlaştık ve hava sıcak olduğu için evin önüne sandalyeleri çektik. Bana ilk suali şu oldu: 'Hamdullah Suphi Bey, bu ehramın zirvesi ne olacak?' 'Tabii Mısır'dan bahsetmiyorsunuz, devletin başı

⁵³⁴ Menteşe, *a.g.e.*, s. 246.

⁵³⁵ Yurdakul, *a.g.e.*, s. 79.

⁵³⁶ Asım Gündüz, *Hatıralarım*, İstanbul 1973, s. 238.

kim olacak demek istiyorsunuz. Daha önce var olarak kalabilecek miyiz kalamayacak mıyız onu düşünmeliyiz. Eğer düşmanı temizleyebilirsek, ondan sonra hükümetin başı kim olacak, devletin başı kim olacak düşünebiliriz.’ dedim. Mustafa Kemal’den çok korkuyordu. Onun başa geçmesinden ürküyordu. Çünkü babası son nefesini verirken ‘Oğlum ne olursa olsun padişaha bağlı kal.’ demiş. Zaten kendisi de mecliste dememiş miydi, ‘Benim damarlarımda sarayın nan ü nimeti vardır.’ diye.”⁵³⁷

Rauf Bey, Lozan Konferansı’nda Türkiye delegelerinin başında bulunmak istemiş; fakat İsmet Paşa’nın 174 reyin 150’sini alarak⁵³⁸ Dış İşleri Bakanı seçilmesi ve delegeler başkanlığına atanması ile İsmet Paşa ve Rauf Bey arasında bir gerginlik oluşmuş, bu gerginlik Lozan Konferansı sırasında karşılıklı güvensizlik hâlini almıştır.⁵³⁹ İsmet Paşa’nın Lozan’dan dönmesine yakın bir zamanda, bundan sonra İsmet Paşa’yla yüz yüze gelemeyeceğini ve onunla çalışamayacağını belirterek başvekillikten ayrılan Rauf Bey,⁵⁴⁰ İstanbul’a gittiğinde saltanat ve hilafet yanlısı bir tutum sergileyerek cumhuriyet aleyhtarı açıklamalarda bulunmuş ve muhalefete başlamıştır.

Özgürlüklerin ortadan kalktığını ifade ederek Gazi Paşa’nın diktatörlüğe doğru yol aldığını ima eden Karabekir Paşa ve Millî Mücadele döneminin diğer önemli paşalarıyla birlikte,⁵⁴¹ esasında uzun yıllar Osmanlı Devleti idaresi ve padişahlar ile yaptıkları mücadelelerde Gazi Paşa’nın gerçekleştirdiği gibi ‘devlet idaresinin millet meclisine verilmesini’ ve hatta cumhuriyetin ilan edilmesini isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bakiyesi⁵⁴² de Rauf Bey gibi Gazi Paşa’ya muhalefet yaparak yakınlaşmış ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk muhalefet fırkası olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın temellerini atmışlardır.

Böylece Atatürk dönemi iç siyasetinde önemli bir yere sahip olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kuruluş nedenlerinden birini Gazi Paşa’nın belirmekte olan diktatörlüğünü engellemek olarak temellendirmiştir. Bununla birlikte anılara yansıdığı kadarıyla Gazi Paşa, diktatör olmaktan çok uzak bir kişiliğe sahiptir.

Süreyya Sami Bey, anılarında Gazi Paşa’nın diktatör olmadığını belirtirken şu ifadelerle yer vermiştir: “Evvelce deniz kurmay subayıyken sonradan askerlikten çekilip

⁵³⁷ Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, İstanbul 1968, s. 291.

⁵³⁸ Saime Yüceer, *Ali Cevat Borçbakan’ın Hatıraları*, Bursa 2005, s. 245.

⁵³⁹ Atatürk, *a.g.e.*, s. 1025.

⁵⁴⁰ Orbay, *a.g.e.*, s. 560.

⁵⁴¹ Mustafa Armağan, *Karabekir’in Gözüyle Kuruluş Yılları 1922-1933 Kızıl Pençe*, İstanbul 2012, s. 250.

⁵⁴² Bleda, *a.g.e.*, s. 215.

Trabzon'dan mebus seçilen Ali Şükrü Bey'i yakından tanırdım. İngiltere'de tahsil gördüğü için mükemmel İngilizce bilirdi. Kültürlü ve ateşli bir adamdı. Aşırı da idealistti. Tuttu Ankara'da Tan adında bir gazete çıkarttı. Diktatörlüğün şiddetle aleyhinde ve demokrasinin de yaman bir müdafii olan Ali Şükrü Bey, yazdığı makalelerde o günün rejimini tenkide başladı. Bence bu, mevsimsiz bir muhalefetti. Bir aralık, işi çığırından çıkarır derecede şiddetli yazılar yazmaya başladı.

Ankara'ya bir gidişimde kendisiyle görüşürken bu tutumu beğenmediğimi söyledim ve dedim ki: 'Sizin idealiniz bu memlekette garp manâsında bir hukuk devleti görmektedir. Bu, hepimizin idealidir. Tek parti ve tek şef sistemiyle medeni alemde kendimize bir mevki edinmenin mümkün olamayacağını her akıllı başında vatandaş teslim eder. Yüz küsur senedir Türk münevverinin tahakkuku için çalışıp çırpındığı ideal, budur. Ancak şimdi bunun zamanı değil. Karşımızda, Sakarya sahillerine kadar ilerlemiş bir düşman ordusu bulunuyor. Bizim için ilk vazife, topraklarımızı düşman istilasından kurtarmaktır. Bir defa kendimize sahip olalım, istiklâlimizle birlikte mülkî tamamiyetimizi sağlayalım, ondan sonra ideallerimizi tahakkuk ettirmek için çalışalım.' Bu canı tez, ateşli mebusu ikna etmek maalesef kabil olamadı. Bildiğinden bir türlü şaşmıyordu. Topal Osman'ın kemendiyle boğuluncaya kadar da bildiğinden şaşmadı.

Fakat şurasına dikkati çekmek yerinde olur ki o şiddetli tenkit yazılarından dolayı ne mahkemeye verildi, ne tehdit edildi ve hatta ne de benim kadar olsun bir kimse tarafından siteme uğradı! Atatürk eğer diktatör ruhlu bir insan olsaydı 'Memleketin huzurunu kaçırıyor ve asayişini bozuyor.' mucip sebebiyle onu susturmasını bilmez miydi? Hiç böyle bir küçüklüğe tenezzül etmedi. Çünkü o, küçük ruhlu bir politikacı değil, memleketine ve milletine aşık büyük bir vatanseverdi. Ve bundan dolayı da Türk milleti onun aziz hatrasına daima bağlı kalacaktır. Nur içinde yatsın.⁵⁴³

Gazi Paşa'nın diktatörlüğe doğru giden bir idareye sahip olduğunu tenkit ile muhalefet etmiş olan kişilerin, Gazi Paşa'nın vefatından sonra İsmet Paşa önderliğinde 'Millî Şef Dönemi' olarak adlandırılan devirde birçok önemli görevde bulundukları⁵⁴⁴ göz önünde tutulduğu takdirde, muhalefetin tam anlamıyla samimi olmadığı ve ayrılığın şahsî hırslar ile kırgınlıklardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

⁵⁴³ Süreyya Sami Berkem, *Unutulmuş Günler*, İstanbul 1960, s. 169.

⁵⁴⁴ Soyak, *a.g.e.*, s. 331.

Gazi Paşa, başarılarını çevresindekiler ile paylaşarak kıskançlığı önlemeye çalışmayı ilke edinmiş bir lider olmasına ve hatta bu ilkeyi çevresindekilere de öğütlemesine⁵⁴⁵ rağmen, başta Karabekir Paşa'nın olmak üzere Millî Mücadele'nin önemli paşalarının ihtiraslarına ve kendisini haris olarak göstermelerine⁵⁴⁶ engel olamamıştır. Karabekir Paşa anılarında, yaptığı hizmetleri sık sık sıralayarak 'her şeyi ben yaptım, ben olmasaydım Türk Milleti kurtulamazdı' mealinde ifadelerde bulunmuş ve Gazi Paşa'yı ikinci planda bırakmaya çalışmıştır. Gazi Paşa, bu tavır karşısında dahî tevazuu elden bırakmayıp "Eğer bu memleketi bir Karabekir ile bir Mustafa Kemal kurtardysa çok yazık. Oturup ağlamak lazım."⁵⁴⁷ diyerek başarıyı paylaşmıştır.

Rauf Bey ise Mudanya Mütarekesi ve Lozan Konferansı'na kendisi yerine İsmet Paşa'nın gönderilmesine kırılmış ve bundan sonra muhalefetini günden güne arttırmıştır.⁵⁴⁸ Bu kırgınlık Rauf Bey'in de İsmet Paşa'nın başarılarını görmezden gelmesine neden olmuş ve Ali Fuad, Karabekir ve Refet Paşalar da bu fikirde Rauf Bey ile birleşmişlerdir.⁵⁴⁹ Kılıç Ali'ye göre ise, Ali Fuad Paşa ihmal edildiğini düşünerek Gazi Paşa'ya kırılmış ve kendisine verilen meclis ikinci başkanlığını küçük bir görev olarak görmüştür.⁵⁵⁰

İsmet Paşa'nın Mudanya Mütarekesi ve Lozan Konferansı'ndaki başarılarını görmezden gelen paşalar, onun Millî Mücadele'ye de geç katıldığını ve hatta katılmak istemediğini fakat İstanbul'un işgalinden sonra orada barınma imkânı kalmayınca Anadolu'ya geldiğini iddia etmişlerdir.⁵⁵¹

Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak Türk Milletini İtilaf Devletleri'nin insafına terk eden ve mütarekenin ilk günlerinde antlaşmadan memnun olan Rauf Bey'in,⁵⁵² İsmet Paşa'nın Millî Mücadele'ye kendisinden sonra katıldığını iddia etmesinin yanı sıra; Lozan Konferansı'na giden delegelerin başında olmak için İsmet Paşa'yla rekabete

⁵⁴⁵ Necati Güngör, *Safiye Ayla'nın Anıları*, İstanbul 1996, s. 10.

⁵⁴⁶ İsmail Kara, *Hüseyin Kâzım Kadri Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, İstanbul 2000, s. 164.

⁵⁴⁷ Cemal Granda, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, Ankara 2011, s. 120.

⁵⁴⁸ Turgut, *a.g.e.*, s. 203.

⁵⁴⁹ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁵⁰ Turgut, *a.g.e.*, s. 234.

⁵⁵¹ Mehmet Arif, *Miralay Arif'in Hatıratı*, İstanbul 1970, s. 29.

⁵⁵² İnönü, *a.g.e.*, s. 163.

girmiş olan⁵⁵³ Karabekir Paşa da İsmet Paşa'nın Millî Mücadele'ye⁵⁵⁴ ancak kendisinin yardımları sayesinde katıldığını iddia etmiştir.⁵⁵⁵

İsmet Paşa'nın Anadolu Hareketi'ne katılmak için nazlandığını ifade eden paşalardan⁵⁵⁶ Refet Paşa ve Ali Fuad Paşa'nın, İsmet Paşa'ya karşı besledikleri ihtiras Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği günlere kadar dayanmaktadır. İsmet Paşa'nın Genel Kurmay Başkanlığı'na getirilmesine karşı olan Ali Fuad Paşa'nın, İsmet Paşa hakkında övgü dolu sözler söylenilmesine bile tahammülü kalmamış, bir gün Gazi Paşa'nın da bulunduğu bir davette Elazığ Mebusu Hüseyin Bey'in İsmet Paşa hakkında söylediği birkaç övücü söze sinirlenmiş, odanın bir köşesinde duran piyanoyu yumruklayarak ve piyanonun kapağını bir vuruşta kırarak öfkesini göstermiştir.⁵⁵⁷

Refet Paşa'nın İsmet Paşa karşıtlığı ise, Aslıhanlar-Dumlupınar Meydan Muharebesi'nden başarısızlıkla ayrılmasından sonra komuta ettiği ordunun güvenini dahî kaybetmesi üzerine, Gazi Paşa tarafından Güney Cephesi Komutanlığı'ndan alındığı günlere dayanmaktadır. Gazi Paşa, Güney Cephesi'ni Batı Cephesi'yle birleştirerek komutanlığına İsmet Paşa'yı atamış, Refet Paşa'ya ise Millî Savunma Bakanlığı'nı uygun görmüştür.⁵⁵⁸ Kendisinden sonra Millî Mücadele'ye katılmış olduğunu düşündüğü İsmet Paşa'nın kendisinden yüksek görevlere gelmiş olmasını kabullenememiş olan Refet Paşa,⁵⁵⁹ böylece İsmet Paşa muhalefetine başlamış ve hatta İsmet Paşa'nın Birinci İnönü Zaferi'ndeki payını azaltıcı tenkitlerde bulunmuştur.⁵⁶⁰

Paşaların, İsmet Paşa'nın Millî Mücadele'ye sonradan katıldığına dair iddiaları anılar üzerinden incelendiği takdirde, iddiaların yanlış olduğu fark edilmekte; Mustafa Kemal Paşa'nın mütareke döneminde henüz İstanbul'dayken İsmet Paşa'yla her hafta görüşüp⁵⁶¹ Anadolu Hareketi hakkında fikir alışverişi yaptığı⁵⁶² ve bu fikir alışverişlerinde Gazi Paşa'nın, İsmet Paşa'dan İstanbul'da kalmasını istediği anlaşılmaktadır.⁵⁶³

⁵⁵³ Falih Rıfki Atay, *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri*, Ankara 1981, s. 104.

⁵⁵⁴ Gündüz, *a.g.e.*, s. 213.

⁵⁵⁵ Zeynel Lüle, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş Sırdaşının Anılarıyla Mustafa Kemal'in 1919-1925 Arası Çalkantılı Dönemi*, İstanbul 2009, s. 56.

⁵⁵⁶ Arı İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler Cumhuriyet'in Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler*, İstanbul 1997, s. 344.

⁵⁵⁷ Turgut, *a.g.e.*, s. 129.

⁵⁵⁸ Atatürk, *a.g.e.*, s. 783.

⁵⁵⁹ Gündüz, *a.g.e.*, s. 237.

⁵⁶⁰ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁶¹ İnönü, *a.g.e.*, s. 162.

⁵⁶² Falih Rıfki Atay, *Mustafa Kemal'in Ağzından Vahideddin*, İstanbul 2005, s. 101.

⁵⁶³ Utkan Kocatürk, "İsmet İnönü ile Bir Konuşma" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Kasım 1984, C. 1, Sayı 1, s. 205.

Bu fikir alışverişlerinin sonuncusunun yaşandığı 14 Mayıs 1919 günü Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan ayrılmadan önce son defa İsmet Paşa'yı görmek için Paşa'nın Süleymaniye'deki evine gittiğinde ise İsmet Paşa'nın: "Ben ne zaman Anadolu'ya geleceğim?" sorusuna, "Siz şimdilik burada kalarak Genel Kurmay'da önemli görevler alacaksınız. Anadolu'ya sonra geleceksiniz." şeklinde cevap vererek⁵⁶⁴ iddia edilenlerin aksine İsmet Paşa'yı, Millî Mücadele için henüz kendisi bile Anadolu'ya geçmemişken görevlendirmiştir.

Karabekir Paşa, Fevzi Paşa'yı Millî Mücadele'ye katılma hususunda kendisinin ikna ettiğini⁵⁶⁵ ve İsmet Paşa'nın yanı sıra Fevzi Paşa'nın da Millî Mücadele'ye sonradan iştirak ettiğini⁵⁶⁶ iddia etmiş; Fevzi Paşa ise Millî Mücadele ve Gazi Paşa aleyhtarlığıyla itham edildiği bu iddiaları yalanlamıştır.⁵⁶⁷ Konuyla ilgili anılar incelendiğinde, Fevzi Paşa'nın Anadolu'da mukavemete Gazi Paşa ve Cevad Paşa ile birlikte 15 Mayıs 1919'da karar verdiği⁵⁶⁸ anlaşılmış ve Karabekir Paşa'nın Fevzi Paşa ile ilgili iddialarının altında ihtiras duygusunun olduğu görülmüştür.

Millî Mücadele döneminde yaptığı hizmetlerin karşılığında kendisi için Gazi Paşa'dan başvekillik bekleyen Karabekir Paşa, Lozan Konferansı sonrasında Rauf Bey'in başvekillikten ayrılmasıyla birlikte bu arzusuna çok yaklaşmıştır. Fakat Gazi Paşa'nın başvekillik için Karabekir Paşa ve Fethi Bey arasında bir tercih yapma işini Fevzi Paşa'ya bırakması ve Fevzi Paşa'nın, yabancı dildeki üstünlüğü ve daha önceden vekillik ile sefirlik yapmış olması nedeniyle Fethi Bey'i seçmesi⁵⁶⁹ üzerine Karabekir Paşa'nın bu dileği gerçekleşmemiştir.

Başvekil olamayışının sebebini Fevzi Paşa olarak gören Karabekir Paşa, bu sebeple Fevzi Paşa'yı Millî Mücadele ve Gazi Paşa aleyhtarlığıyla itham etmiş, kaleme aldığı hatıralarında sık sık Fransızcasının iyi olduğundan bahsetmiştir.⁵⁷⁰ Karabekir Paşa'ya göre, Fevzi Paşa Karabekir Paşa'nın kendi mevkisinde gözü olduğunu sanarak ona düşmanlık beslemiştir. Aynı zamanda Karabekir Paşa'nın başvekil konumuna gelecek olmasını çekememiş ve engellemiştir.⁵⁷¹

⁵⁶⁴ Yalçın Toker, *Atatürk'ün Yakın Çevresi*, İstanbul 2003, s. 11.

⁵⁶⁵ Mustafa Armağan, *Kâzım Karabekir'in Gözüyle Yakın Tarihimiz İstiklal Savaşı'nın İç Yüzü*, İstanbul 2012, s. 116.

⁵⁶⁶ Mustafa Armağan, *Karabekir'in Gözüyle Kuruluş Yılları 1922-1933 Kızıl Pençe*, İstanbul 2012, s. 153.

⁵⁶⁷ Gündüz, a.g.e., s. 212.

⁵⁶⁸ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, İstanbul 2010, s. 650.

⁵⁶⁹ Gündüz, a.g.e., s. 214.

⁵⁷⁰ Kâzım Karabekir, *Hayatım*, İstanbul 2000, s. 160-161.

⁵⁷¹ Gündüz, a.g.e., s. 214.

Paşaların şiddetle eleştirdiği, Millî Mücadele’de Birinci ve İkinci İnönü Savaşları’nın muzaffer kumandanı İsmet Paşa, Atatürk döneminde de Yakup Kadri Bey’in deyimiyle üçüncü ve dördüncü İnönü zaferlerini kazanmıştır. Yakup Kadri Bey, İsmet Paşa’nın 1925 yılında Takrir-i Sükûn Kanunu’yla birlikte başvekilliğe gelişini üçüncü İnönü⁵⁷² ve 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın feshedilişini dördüncü İnönü zaferi olarak adlandırmıştır.⁵⁷³

Atatürk dönemi iç siyasetinde son derece önemli bir yere sahip olan, İnönü zaferlerini siyasi alanda da devam ettirerek bu dönemde uzun süre başvekillikte kalmayı başaran ve Gazi Paşa’nın vefatından sonra da reisicumhurluk makamına gelen İsmet Paşa’nın neden başvekillik için değişmez bir isim olduğu, bu dönemin önemli sorularından biridir. Bu sorunun yanıtı, anılara farklı şekillerde yansımıştır.

Gazi Paşa’nın İsmet Paşa’yı sevmekten ziyade ‘tuttuğunu’ ifade eden Yusuf Hikmet Bey, Gazi Paşa’ya en fazla itaat eden kişinin İsmet Paşa olduğunu ve bu nedenle inkılâpların ancak İsmet Paşa’yla birlikte gerçekleştirilebileceğini söylemiştir.⁵⁷⁴

İsmet Paşa da anılarında Yusuf Hikmet Bey’in sözlerini teyit edercesine: “Terakkiperver Fırka erkânı, inkılâpçı kimselerdi ama Osmanlı inkılâpçısıydılar. Ben dahil hiçbirimiz, inkılâpçılıkta Atatürk yöntemlerini daha evvel görmüş, düşünmüş, benimsemiş değildik. Atatürk yöntemleri meydana çıkınca ben sükûnetle vaziyeti mütalaa ederek; halin, zamanın tedbirleridir diye düşünmüşümdür. Atatürk ile konuşmalarımızda, yapılabilirse bu şimdi yapılır dediği zaman benim inanmam, ötekilerin korkması... Farkımız bundan geliyor.”⁵⁷⁵ demiştir.

Kılıç Ali’ye göre, İsmet Paşa’nın inkılâplara olan bu yaklaşımı ve Gazi Paşa’ya olan bağlılığı, onu, Gazi Paşa’nın gelecekte yapmayı tasarladığı inkılâplar için vazgeçilmez bir devlet adamı konumuna getirmiştir.⁵⁷⁶ İsmet Paşa, Eskişehir-Kütahya Muharebeleri’ni kaybetmiş olmasına rağmen Gazi Paşa tarafından korunmuş ve gözden düşürülmemiş,⁵⁷⁷ güvenilir bir hemfikir siyasetçi olarak saklanılmıştır. Gazi Paşa’ya göre de kendisine her zaman kayıtsız şartsız itaat eden İsmet Paşa,⁵⁷⁸ ona karşı rekabet

⁵⁷² Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 75.

⁵⁷³ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 98.

⁵⁷⁴ İnan, *a.g.e.*, s. 344.

⁵⁷⁵ İnönü, *a.g.e.*, s. 467.

⁵⁷⁶ Turgut, *a.g.e.*, s. 178.

⁵⁷⁷ İnan, *a.g.e.*, s. 345.

⁵⁷⁸ Turgut, *a.g.e.*, s. 239.

duygusu beslemediğinden ve hatta onun otoritesine ihtiyaç olduğunu düşündüğünden ötürü, Gazi Paşa için son derece güvenilir bir siyasetçidir.⁵⁷⁹

Yakup Kadri Bey'in kaleminden bir anı, Gazi Paşa ile İsmet Paşa'nın ilişkisini açık bir şekilde aydınlatmaktadır: "Generallerin çoğunun teşkil ettiği bir zafer töreni sofrasında; Gazi Paşa, İsmet Paşa'ya: 'Hatırlar mısın altıncı kolordu kumandanı olarak vazifem başına giderken Gazık Dağı'ndaki şark cephesi karargâhında sana uğradığım o karlı geceyi? Sırtında kaputunla bir masanın başına oturmuş, bir gaz lambasının ışığında, önüne serdiğin haritayı tetkik ediyordun. Vaziyeti nasıl görüyorsun, diye sormuştum. Kötü çok kötü, demiştin. Düşmanın tipiden istifade ederek gün ağarmadan bir baskın yapması beklenebilir. Ben, şu halde ne duruyorsun? Bir an evvel geriye çekilmek kararını versene, deyince; sen buna karşılık, vaziyeti grup kumandanlığına bildirdiğini, henüz cevap alamadığını ve kendiliğinden bir karar veremeyeceğini söylemiştin. Ben de emir mi bekliyorsun, demiştim. O emri altıncı kolordu kumandanı salâhiyetime dayanarak ve bütün mesuliyeti üstüme alarak sana ben veriyorum.'

İsmet Paşa ağlayışlı bir sesle: 'Nasıl hatırlamam, nasıl unutabilirim o geceyi?' dedi. 'Sen benim imdadıma Hızır gibi erişmiştin. Nitekim, senin emrini yerine getirdikten birkaç saat sonra düşman kuvvetleri mevzilerimizi işgal etmiştir. Biraz daha bekleseydim korktuğum felakete uğramaktan beni hiçbir mucize kurtaramayacaktı. Hem, o gece sen yalnız bu felaketi önlemekle kalmamışsındır. Bana askeri kariyerimde yüksek vazifelere yol açmışsındır. O geceye kadar ben neydim? Bir masa zabiti...' İsmet Paşa sözlerini tamamlayamayacak derecede heyecanlı görünüyordu. Buna rağmen, bir müddet daha içini dökmekten kendini alamadı: 'Beni, elimden tutarak ve en karanlık anlarımda önümde bir yıldız gibi parlayarak o vaziyetimden bugünkü vaziyetime getiren sensin! Her şeyimi sana borçluyum.' dedi."⁵⁸⁰

Anlaşılan odur ki Karabekir Paşa, Ali Fuad Paşa, Refet Paşa, Rauf Bey ve Fethi Bey gibi isimler Gazi Paşa'dan evvel veya Gazi Paşa'nın desteğini almaksızın önemli mevkilere gelmiş oldukları halde; İsmet Paşa'yı İsmet Paşa haline getiren bizzat Gazi Paşa olmuştur. Bu durum İsmet Paşa'nın Gazi Paşa'ya karşı herkesten daha fazla vefa duygusu beslemesine yol açtığı gibi gelmiş olduğu mevkinin güvenliği için de Gazi Paşa'nın varlığına ihtiyaç duymasına sebep olmuştur.

⁵⁷⁹ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul 2008, s. 462.

⁵⁸⁰ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, s. 118.

Gazi Paşa'nın, mefkûrelerini gerçekleştirmek ve güvenliğini sağlamak için başvekil olarak İsmet Paşa'ya ve İsmet Paşa'nın da başvekil olarak kalmak için reisicumhur olarak Gazi Paşa'ya duyduğu ihtiyaç, Atatürk döneminin son yıllarında iç siyasetteki değişim nedeniyle ortadan kalkmış; başvekilliğe Mahmud Celal Bey getirilmiştir.

Mahmud Celal Bey'in başvekilliği ve iç siyasetteki değişen dengeler, Atatürk dönemi sonrasını da kapsadığı için konu dışında bırakılmış olmasına rağmen Gazi Paşa ile İsmet Paşa arasındaki ilişkinin insanî boyutu anılara yansıdığı kadarıyla açıklanmak istenirse, İsmet Paşa'nın başvekillikten ayrılışından sonra Gazi Paşa'nın sofrasında bulunduğu bir akşam yaşananlar dikkat çeker: "Gazi Paşa'nın yanına oturttuğu İsmet Paşa bir kağıt parçası üzerine, 'Hâlâ bana dargın mısınız?' şeklinde bir soru yazmış, Gazi Paşa ise bu sorunun altına 'Bugün de arkadaşımın, kardeşimsin.' yazmıştır. İsmet Paşa, Gazi Paşa'dan bu yazısının altını imzalamasını isteyerek imzalattığı kağıdı cebine koyduktan sonra bir başka kağıda bir soru daha yazmıştır. 'Beni yetiştirdiğinizden dolayı pişman mısınız?' Gazi Paşa da İsmet Paşa'nın bu sorusunu imzalatarak kağıdı almıştır."⁵⁸¹

Anlaşıldığı üzere siyasi alanda çekişmeler ve kırgınlıklar yaşansa dahî, Gazi Paşa ve İsmet Paşa arasında vefasızlığa varacak boyutta bir küskünlük olmamıştır. Gazi Paşa'nın vasiyetnamesinde yer alan "İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmâl için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır." maddesi de⁵⁸² bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Gazi Paşa, İsmet Paşa'nın da ifade ettiği şekilde, öğrencisi gibi yetiştirdiği İsmet Paşa'nın yüksek vazife duygusundan, zekasından, hassasiyetinden, her türlü ölçünün fevkinde olan faaliyetinden sık sık bahsetmiş ve "İnönü iş başındadır. Kendisine güveniyorum. Müsterihim." demiştir.⁵⁸³

Gazi Paşa bu sözlerinin yanı sıra, 14 Ağustos 1923 tarihinde yapılan meclis başkanlığı seçiminde İsmet Paşa'ya oy vererek Paşa'yı onurlandırmış⁵⁸⁴ ve bu olaydan yıllar sonra bir sofrta sohbeti sırasında "Çocuklar, ben ölürsem İsmet'in etrafında

⁵⁸¹ Arıburnu, *a.g.e.*, s. 82.

⁵⁸² Uluğ İğdemir, *Yılların İçinden Makaleler Anılar İncelemeler*, Ankara 1991, s. 133.

⁵⁸³ Dündar, *a.g.e.*, s. 142.

⁵⁸⁴ Ergun Özbudun, "Türkiye'nin Kuruluş Yıllarında Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu ve Atatürk ile Görüşmesi" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Kasım 1984, C. 1, Sayı 1, s. 190.

toplanmalısınız. Fevzi Paşa'nın ancak reyinden istifade edersiniz.”⁵⁸⁵ diyerek İsmet Paşa'yı gelecekteki reisicumhur olarak işaret etmiştir. Vefatından sonra ise Fevzi Paşa'nın da reisicumhurluk istememesiyle⁵⁸⁶ birlikte yeni reisicumhur İsmet Paşa olmuştur. Böylece Gazi Paşa, vefatından yıllar önce halefini belirterek kendisinden sonraki iç siyasetin yönünü de tayin etmiştir.

⁵⁸⁵ Altay, *a.g.e.*, s. 416.

⁵⁸⁶ Cemal Kutay, *Atatürk'ün Son Günleri*, İstanbul 2006, s. 204.

KAYNAKÇA

I. BASILI ESERLER

ADIVAR, Halide Edib, *Türk'ün Ateşle İmtihanı İstiklâl Savaşı Hatıraları*, Can Yayınları, İstanbul 2011.

AĞAKAY, Mehmet Ali, *Atatürk'ten 20 Anı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.

AĞAOĞLU, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul 1969.

AĞAOĞLU, Samet, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.

AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C. 1, Kültür Yayınları, İstanbul 2004.

AKYILDIZ, Ali, *Anka'nın Sonbaharı Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

ALTAY, Fahrettin, *Görüp Geçirdiklerim On Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, Eylem Yayınları, Ankara 2008.

ALTUĞ, Yılmaz, *Türk Devrim Tarihi Dersleri 1919-1938*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1978.

ARALOV, Semyon İvanoviç, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, Çev. Hasan Âli Ediz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

ARAR, İsmail, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, b.y.y. 1997.

ARIBURNU, Kemal, *Atatürk ve Çevresindekiler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1988.

ARIBURNU, Kemal, *Atatürk'ten Anılar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998.

ARIK, Remzi Oğuz, *Köy Kadını Memleket Parçaları*, Hareket Yayınları, İstanbul 1967.

ARMAĞAN, Mustafa, *Karabekir'in Gözüyle Kuruluş Yılları 1922-1933 Kızıl Pençe*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

ARMAĞAN, Mustafa, *Kâzım Karabekir'in Gözüyle Yakın Tarihimiz İstiklal Savaşı'nın İç Yüzü*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010.
- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.
- ATAY, Falih Rıfkı, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.
- ATAY, Falih Rıfkı, *Mustafa Kemal'in Ağzından Vahidettin*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2005.
- ATAY, Falih Rıfkı, *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- ATEŞ, Nevin Yurdsever, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Der Yayınları, İstanbul 1998.
- ATEŞ, Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- AVŞAR, Abdülhamit, *Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Kitabevi, İstanbul 1998.
- AYBARS, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Zeus Kitabevi, İzmir 2006.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.
- BARDAKÇI, Murat, *Şahbaba Osmanogulları'nın Son Hükümdarı Altıncı Mehmet Vahideddin'in Hayatı Hatıraları ve Özel Mektupları*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2006.
- BAYAR, Celâl, *Atatürk'ten Hatıralar*, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- BAYAR, Celâl, *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş*, C. 8, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.
- BAYDAR, Mustafa, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Kitabevi, İstanbul 1968.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 1, K. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- BELLİ, Şemsi, *Makbûle Atadan Anlatıyor Ağabeyim Mustafa Kemal*, Selis Kitaplar, İstanbul 2008.
- BERKEM, Süreyya Sami, *Unutulmuş Günler*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1960.

BEYOĞLU, Süleyman, *İki Devir Bir İnsan Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011.

BLEDA, Mithat Şükrü, *İttihat ve Terakki Kâtibi Umumisi İmparatorluğun Çöküşü*, Destek Yayınevi, İstanbul 2010.

BOZARSLAN, Hamit, *Türkiye'nin Modern Tarihi*, Çev. Heval Bucak, Avesta Kitap, İstanbul 2008.

BOZOK, Salih, *Hep Atatürk'ün Yanında*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1985.

CAPORAL, Bernard, *Kemalizm Sonrasında Türk Kadını (1923-1970)*, C. 3, Çev. Ercan Eyüboğlu, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, b.y.y. 2000.

CEBESÖY, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, Temel Yayınları, İstanbul 2011.

ÇALIKA, Hurşit, *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları*, İstanbul 1992.

ÇELİKALAY, İsmail Şükrü, *Hilâfet-i İslâmiyye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1993.

DEMİREL, Ahmet, *İsmet İnönü Defterler 1919-1973*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

DEMİREL, Yücel, *Kâzım Karabekir Günlükler 1906-1948*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

DÜNDAR, Can, *Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor Salih Bozok*, Doğan Kitap, İstanbul 2010.

EMRENCE, Cem, *99 Günlük Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

ENGİN, Vahdettin, *Hesaplaşma Atatürk ve Muhalefet Arasındaki İktidar Mücadelesinde Son Hamle İzmir Suikasti*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

ERİNÇ, Orhan, *Korgeneral Ekrem Baydar Anlatıyor Atatürk'ün Emniyet Müdürü*, Destek Yayınevi, İstanbul 2010.

ERKİN, Behiç, *Hâtırat 1876-1958*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

ESENKAYA, Ahmet, “Çanakkale’de Sözlü Tanıkların Dilinden Atatürk Dönemi 1923-1938” *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, Ankara 2005.

GRANDA, Cemal, *Atatürk’ün Uşağının Gizli Defteri*, Kent Kitap, Ankara 2011.

GREW, John, *İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları Atatürk ve İnönü*, Çev. Muzaffer Aşkın, Çağdaş Yayınları, İstanbul 2000.

GÜNDÜZ, Asım, *Hatıralarım*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973.

GÜNGÖR, Necati, *Safiye Ayla’nın Anıları*, Ad Yayıncılık, İstanbul 1996.

GÜRER, Turgut, *Atatürk’ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl*, Gürer Yayıncılık, İstanbul 2008.

HATEMİ, Nilüfer, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

İĞDEMİR, Uluğ, *Yılların İçinden Makaleler Anılar İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

İLMEN, Süreyya, *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka*, Muallim Fuad Gücüyener Yayınevi, İstanbul 1951.

İNALCIK, Halil, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2009.

İNAN, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984.

İNAN, Afet, *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968.

İNAN, Afet, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1969.

İNAN, Afet, *Mustafa Kemal Atatürk’ten Yazdıklarım*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

İNAN, Arı, *Prof. Dr. Afet İnan*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.

İNAN, Arı, *Tarihe Tanıklık Edenler Cumhuriyet’in Kurucu Kuşağıyla Söyleşiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1997.

İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009.

- İPEKÇİ, Abdi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Cem Yayınevi, İstanbul 1981.
- KANDEMİR, Feridun, *İzmir Suikastinin İcyüzü*, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul 1955.
- KANDEMİR, Feridun, *Tütüncübaşı Şükrü Anlatıyor Sultan Vahdeddin'in Son Günleri*, Yağmur Yayınları, İstanbul 2010.
- KANSU, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009
- KAPLAN, Leylâ, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.
- KARA, İsmail, *Hüseyin Kâzım Kadri Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.
- KARABEKİR, Kâzım, *Hayatım*, Emre Yayınları, İstanbul 2000.
- KARABEKİR, Kâzım, *Kürt Meselesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2000.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- KARAY, Refik Halid, *Bir Ömür Boyunca*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2009.
- KARPAT, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Ekonomik Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul 1996.
- KASIM, Naci, *Türk'ün Altın Kitabı Gazi'nin Hayatı 1881-1938*, İleri Yayınları, İstanbul 2005.
- KAYGISIZ, Mehmet, *Türklerde Müzik*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.
- KAYGUSUZ, Bezmi Nusret, *Bir Roman Gibi*, Promat Basım Yayın, İzmir 2002.
- KEHALE, Abdullah, *Milli Mücadele'de İç İsyanlar ve Cemil Cahit Toydemir'in Anıları*, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayınları, İstanbul 1997.
- KILIÇ, Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- KILIÇ, Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1997.
- KILIÇ, Sümer, *İstiklal Mahkemeleri Adil Miydi İzmir Suikasti İddianame ve Kâzım Karabekir'in Savunması*, Emre Yayınları, İstanbul 2000.

KINROSS, Lord, *Atatürk Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar, İstanbul 2012.

KIŞLALI, Ahmet Taner, *Kemalizm Laiklik ve Demokrasi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

KOCATÜRK, Utkan, “İsmet İnönü ile Bir Konuşma” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, Sayı 1, Ankara 1984.

KOÇAK, Cemil, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

KORALTÜRK, Murat, *Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları Meşrutiyet Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi Gazi Bana Çok Kızmış*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

KURNAZ, Şefika, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

KUTAY, Cemal, *Atatürk’ün Son Günleri*, İklim Yayıncılık, İstanbul 2006.

KUTAY, Cemal, *Mustafa Kemal’in Önlenebilir Demokrasi Girişimi Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İklim Yayıncılık, İstanbul 2004.

LERMİOĞLU, Ömer Fâruk, *Kadimbeyoğlu Zeki Bey’in Hâtıraları*, Sebil Yayınları, İstanbul 2007.

LÜLE, Zeynel, *Mustafa Kemal’in Can Yoldaşı Ali Çavuş Sırdaşının Anılarıyla Mustafa Kemal’in 1919-1925 Arası Çalkantılı Dönemi*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

Mehmet Arif, *Miralay Arif’in Hatıratı*, Kültür Yayınları, İstanbul 1970.

Mehmet Câvid, *İdama Beş Kala Yazılan Satırlar Zindandan Mektuplar*, Liberte Yayınları, Ankara 2005.

MEHMETEFENDİOĞLU, Ahmet, GÜREL, Cemal Necip, “Yeni Bir Belgenin Işığında İzmir Suikasti” *Toplumsal Tarih*, Sayı 222, İstanbul 2012.

MENTEŞE, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe’nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

MİDHAT, Ali Haydar, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hâtıralarım 1872-1946*, Bengi Yayınları, İstanbul 2008.

MUMCU, Uğur, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, İstanbul 1993.

- NESİMİ, Abidin, *Türkiye Komünist Partisi'nde Anılar ve Değerlendirmeler 1909-1949*, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul 2009.
- NESİMİ, Abidin, *Yılların İçinden*, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul 2008.
- OKDAY, İsmail Hakkı, *Yanya'dan Ankara'ya*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994.
- OKYAR, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu Nasıl Fesh Edildi*, İstanbul 1987.
- OLSON, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Çev. Bülent Peker, Nevzat Kırac, Özge Yayınları, Ankara 1992.
- ORBAY, Rauf, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009.
- ORHAN, Celaleddin, *Bir Bahriyelinin Anıları 1914-1981*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2001.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- OZANKAYA, Özer, *Cumhuriyet Çınarı Mustafa Kemal'i "Atatürk" Yapan Uygarlık Tasarımı*, Cem Yayınevi, İstanbul 2003.
- ÖNAL, Sami, *Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler 19 Mayıs 1919-10 Kasım 1938*, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2003
- ÖNDEŞ, Osman, *Vahdeddin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor Milli Mücadele ve Sürgün Yılları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- ÖZALP, Teoman, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.
- ÖZBUDUN, Ergun, "Türkiye'nin Kuruluş Yıllarında Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu ve Atatürk ile Görüşmesi" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, Sayı 1, Ankara 1984.
- ÖZER, Yusuf Ziya, "Bazı Hatıralar ve Ben Ne Yaptım" *Belleten*, C. 3, Sayı 10, Ankara 1939.
- ÖZTÜRK, Cemil, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılâp Tarihi*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2005.
- PULUR, Hasan, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor Emekli General İsmail Hakkı Tekçe'nin Anıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

- RADO, Şevket, *Paris'te Bir Osmanlı Sefiri Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- SAFA, Peyami, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- SARAY, Mehmet, *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin Nato'ya Girişi 3. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.
- SATAN, Ali, *Son Halife Abdülmecid Efendi Saltanatsız Hilafet ve Halifesiz Cumhuriyet Günlerinde*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2011.
- SERTEL, Sabiha, *Roman Gibi 1919-1950*, Cem Yayınevi, İstanbul 1978.
- SERTEL, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Fethi Okyar'ın Anıları Atatürk*, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1997.
- SHAW, Stanford J., SHAW, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Reform Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975*, C. 2, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 2010.
- SHERRİLL, Charles, *Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal*, Çev. Alp Ilgaz, b.y.y. b.t.y.
- SONYEL, Salâhi R., *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.
- SOYAK, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- TALASLI, Gülay, *Siyaset Çıkmazında Kadın*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1996.
- TANILMIŞOĞLU, Vehbi, *Yaşlı Bir Denizcinin Anıları Son Devrin Çöküşü*, b.y.y. b.t.y.
- TANÖR, Bülent, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2006.
- TANSU, Samih Nafiz, *İki Devrin Perde Arkası Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.
- TAŞKIRAN, Tezer, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

- TERZİOĞLU, Zübeyde, *Türk Kadını Siyaset Sahnesinde 1930-1935*, Giza Yayınları, İstanbul 2010.
- TOKER, Metin, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1994.
- TOKER, Yalçın, *Atatürk'ün Yakın Çevresi*, Toker Yayınları, İstanbul 2003.
- TÖR, Vedat Nedim, *Yıllar Böyle Geçti*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Mütareke Cumhuriyet ve Atatürk*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- TURAN, İlter, *Cumhuriyet Tarihimiz Temeller Kuruluş Milli Devrimler*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1969.
- TURGUT, Hulûsi, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih 1789-2001*, Der Yayınları, İstanbul 2006.
- ULUĞ, Naşit Hakkı, *Halifeliğin Sonu*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975.
- ULUNAY, Refi Cevad, *Bu Gözler Neler Gördü*, Çatı Kitapları, İstanbul 2002.
- URAN, Hilmi, *Meşrutiyet Tek Parti Çok Parti Hatıralarım 1908-1950*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- US, Asım, *Gördüklerim Duyduklarım Duygularım Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1964.
- ÜNAYDIN, Ruşen Eşref, *Bütün Eserleri Hatıralar*, C. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- YALÇIN, Durmuş, v.d., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005.
- YALÇIN, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
- YAZMAN, Aslan Tufan, *Atatürk'le Beraber Devrimler Olaylar Anılar 1922-1938*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1969.
- YETKİN, Çetin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 1997.

YURDAKUL, Yurdakul, *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, Truva Yayınları, İstanbul 2007.

YÜCEER, Saime, *Ali Cevat Borçbakan'ın Hatıraları*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 2005.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, Çev. Gül Çağalı Güven, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

II. SÜRELİ YAYINLAR

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Belleten

Cumhuriyet Kadını

Ev-İş

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi

Hanımeli

Milliyet

Moda Albümü

Toplumsal Tarih

ÖZGEÇMİŞ

1985 yılında İstanbul’da doğdum. Ortaokul ve lise eğitimimi Üsküdar Hüseyin Avni Sözen Anadolu Lisesi’nde tamamladıktan sonra, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nü kazandım. 2010 yılında lisans eğitimimi tamamlayarak aynı yıl Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı’nda yüksek lisans eğitimi almaya başladım. Sağlık Bakanlığı’nda memur olarak çalışmaktayım.